

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Вища атестаційна комісія України
визнала журнал фаховим виданням з
політичних і соціологічних наук
(Постанова Президії ВАК України
№1 – 05/10 від 10. 12. 2003)

Свідоцтво про реєстрацію: KB №5619 від 15.11.01
Засновники: **Український центр політичного менеджменту**
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса Національної академії наук України
Видавець: **Український центр політичного менеджменту;**
Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**
Головний редактор – **Юрій Шайгородський**
Адреса: вул. Волоська, 3, Київ, 04070 Тел. 238-65-49
E-mail: 010@politik.org.ua
Електронна версія журналу розміщується на сайті
Українського центру політичного менеджменту:
www.politik.org.ua

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія

• Політичний менеджмент •

№ 5(20)
2006

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, академік Академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, декан факультету політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент – ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник магістерської програми „Політолог” Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом Інституту держави і права ім. В. Корецького Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, заступник декана соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Юрій Левенець, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Сергій Макеев, доктор соціологічних наук, завідувач відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полтораки, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, Міністр Кабінету Міністрів України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS – Україна”

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

З М І С Т

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ	
Марія Кармазіна, Олена Могилевець. Становлення і розвиток порівняльної методології в політичних дослідженнях	3
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ	
Юрій Мацієвський. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після "помаранчевої революції"	18
Володимир Холод. Політична модернізація: згусток протиріч	33
Валерій Биковець. Лобізм у системі представництва інтересів	44
ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	
Оксана Мазур. Інститути громадянського суспільства як чинник модернізації виборчої системи	53
Світлана Рева. Участь громадськості у процесі формування та реалізації державної політики	67
ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	
Олександр Іванілов. Реалізація принципу альтернативності у розбудові української державності	74
ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА	
Віктор Нагорний. Сутнісні проблеми політичної культури України	83
ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС	
Ігор Гаврада. Цензура як прояв недемократичності державної політики України у сфері засобів масової інформації	95
НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА	
Володимир Юзефович, Степан Возняк, Сергій Вербицький. Модель визначення пріоритетних напрямів зовнішньополітичних дій України	107
Володимир Пасічко. Соціально-політичні проблеми усвідомлення сутності війни в сучасних суспільствах	116
РЕГІОНАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ	
Євген Рябінін. Процеси інтеграції у XX столітті: основні концепції їх вивчення	122
Єва Кіш. Проблеми транскордонного співробітництва України і Євросоюзу	131
ГЕОПОЛІТИКА	
Ірина Дудко. Держдепартамент і держсекретар в системі зовнішньополітичного механізму США	145
Ярополк Тимків. Республіка Польща як новий актор в європейській політиці безпеки і оборони	154
СТОРІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ	
Михайло Багмет, Світлана Сорока. Комсомол та неформальні об'єднання України в період "перебудови"	164
АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ	
Андрій Кудряченко. Вибірчі технології як мистецтво	182
КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ	
Вийшов у світ №5 (19) журналу "Соціальна психологія"	186

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.
Протокол №6 від 19.09.2006 р.*

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.*

Підписано до друку 26.09.2006 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 11,5. Облік.-вид. арк. 10,1. Зам. № 400. Наклад 600 примірників

Безоплатно. Не для продажу

Надруковано з готових фотоформ у видавництві "Інтер Графіка"
36000, м. Полтава, вул. Кагамлика, 80

© Український центр політичного менеджменту, 2006

Становлення і розвиток порівняльної методології в політичних дослідженнях

Марія Кармазіна,

доктор політичних наук,

головний науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Кураса НАН України,

Олена Могилевець,

магістр політології

У другій половині XIX століття розпочалися бурхливі процеси, пов'язані з розвитком порівняльної політичної науки. У цей час порівняння стало не лише однією з загальних методик дослідження, але й поступово оформилося і як особлива галузь (окремий напрям) політичного знання. А починалося все, напевно, з Аристотеля, котрий свого часу здійснив огляд державних устроїв та звичаїв 158 грецьких міст-держав, а згодом (у праці „Політика”) – порівняння міст-держав. Окрім Аристотеля, варто згадати й інших „перших компаративістів”: Платона (праця „Республіка”, Цицерона (трактат „Про державу”). Згодом порівняння як метод аналізу використовували Н. Макіавеллі (праця „Володар”), Т. Гоббс („Левіафан”), Ш.-Л. Монтеск'є („Про дух законів”), Г. Спенсер („Засади соціології”), А. де Токвіль („Про демократію в Америці”) та інші дослідники.

Рефлектуючи над особливостями етапів становлення політичної науки в другій половині XIX – на початку XX століття та аналізуючи інструментарій, що використовувався нею в ході досліджень, Ч. Мерріам (1923 р.) охарактеризував період з 1850 по 1900 рік як історично-порівняльну стадію, звернувши увагу, таким чином, на роль та місце саме порівняльної методології в розвитку науки.

XX століття зробило свій вклад у розгортання та ефективність порівняльних досліджень: у них почав широко використовуватися інституційний підхід (правда, згодом розкритикований за такі вади, як описовість, обмеженість, статичність тощо [1, р. 2]).

Із середини XX століття – часу, коли, за визначенням західних

дослідників, постала **сучасна** політична наука, методологічний інструментарій компаративістики розширився. Поряд з інституційним підходом, котрий, як відзначив Д. Ептер, значною мірою еволюціонував (окрім узвичаєних установ – парламентів, виконавчої та судової влади, увага дослідників концентрувалася й на політичних партіях, групах інтересів, громадській думці [2, р. 378]), почав широко використовуватися біхевіоральний. Ця обставина дозволила тому ж таки Д. Ептеру, а крім нього й іншим дослідникам, приміром, Г. Віардо чи Р. Макрідісу, говорити про біхевіоральну революцію в політичній науці [3].

Одержавши новий стимул до розвитку, порівняльна галузь політичної науки стає провідною, що проявилось, з-поміж іншого, в тому, що 1965 року одне з трьох досліджень західних науковців однозначно виконувалося в порівняльному ключі (співставмо: 1925 року пропорція становила 1 до 10, 1945 – 1 до 5 [4, с. 72]). Згодом, визнавши досягнення біхевіоралізму (зокрема, плідність використання в межах підходу вимірювання та пошуку залежностей в політиці), представники наступних поколінь дослідників політичних процесів вказали й на його вади і, зокрема, на прагнення біхевіоралістів вибудувати „величну теорію” [1, р. 8], в контексті якої й можна було б розглядати і тлумачити ті чи інші аспекти політичного процесу.

Слід відзначити, що розвитку порівняльної політичної науки на даному етапі певним чином посприяв семінар, проведений 1952 року в Північно-Західному університеті США (Еванстон, Чикаго) під егідою Американської ради з суспільствознавчих досліджень (ASSRC). Учасниками семінару були С. Біер, Дж. Бленкстен, К. Дойч, Г. Екштейн, Р. Кокс, К. Томсон та Р. Уорд. Головував на Р. Макрідіс. Обговоривши особливості порівняльного методу, вчені зацентрували увагу на тому, що кожен політичний феномен, процес, кожна нація, як і кожна людина, є певною мірою унікальними [1, р. 3]. І саме ця „унікальність” і вимагає пильної уваги дослідників. У заяві „Дослідження в порівняльній політичній науці”, оприлюдненій 1953 року в American Political Science Review, учасники семінару, з одного боку, відзначили, що порівняльна політична наука довго обмежувалася дослідженнями країн Західної Європи, оминаючи увагою, а відтак і не враховуючи динамічні процеси, що відбувалися в інших країнах планети. З іншого – запропонували застосовувати в ході дослідження політичних явищ (зокрема, структури суспільства, функцій її елементів) ефективніший метод, який вже використовували соціологи – структурно-функціональний аналіз [5, с. 169].

У березні 1954 року Американська рада із суспільних досліджень (ASSRC) створила Комітет з порівняльної політичної науки. Очолив його Г. Алмонд. Діяльність Комітету, в якому взяло участь близько 245 осіб (199 американців та 46 представників інших країн, зокрема європейських), була спрямована на формування єдиного комплексу „теоретичних

проблем та методологію порівняльних досліджень” [5, с. 169]. Наслідки діяльності Г. Алмонда та його колег згодом були високо поціновані їх наступниками. Так, Г. Екштейн назвав період діяльності Комітету, коли більшість досліджень були ініційовані Г. Алмондом і його однодумцями, золотим віком порівняльної політичної науки. Адже, відмовившись від традиціоналізму та акценту на Західній Європі й США, члени Комітету шукали нових шляхів розвитку теорії і методології. А найважливіший результат їх праці полягав у тому, що значно більше уваги стало приділятися глобальним порівнянням [6].

Зацікавленість „глобальними порівняннями” зумовила науковий інтерес до порівняльного аналізу крізь призму теорій модернізації. Відтак увага науковців зосередилася на появі модерних політичних інститутів (політичного представництва, раціональної бюрократії тощо), зокрема – у традиційних суспільствах. Порівняльні дослідження країн „третього світу” сприяли кращому пізнанню та розумінню культур, вивченню яких раніше дослідники не надавали уваги.

Показово, що якщо інституціоналісти аналізували політичну економіку в контексті безробіття, фінансової політики, то представники теорій модернізації – перехід від пре-індустріального до індустріального суспільства на Заході та його „копіювання” в „третьому світі”. Аналітичний акцент змістився з держави на суспільні структури, тобто на те, як краще втілювати демократичні цінності та принципи [7, р. 382].

У 1950 - 1960 роках ініціатива в розвитку порівняльних досліджень перейшла із США до Західної Європи. 1952 року було створено Міжнародну раду соціальних наук (ISSRC) як адміністративну й наукову базу для забезпечення постійної роботи в галузі міждисциплінарних та міждержавних порівняльних досліджень. Але особливого значення ця установа набула після реорганізації 1961 року. Її найважливішим досягненням, на думку Е. Шойха, був розвиток наукової мережі, що об'єднала дослідників-компаративістів. З ініціативи С. Роккана (голови Ради), у її межах було створено два постійні комітети – зі збирання й опрацювання даних та з проблем порівняльних досліджень (Standing Committee on Data – 1966 - 1967; Standing Committee for Comparative Research – 1967 - 1968), які стали організаційними центрами з підготовки міжнародних конференцій та популяризації ідеї створення архівів даних. Програма діяльності постійного комітету з порівняльних досліджень свідчила про розуміння її укладачами того, що головною проблемою є не навчання техніки збирання даних, але вміння аналізувати та інтерпретувати одержані результати [8].

Кінець 1960-х років ознаменувався розгортанням все гучнішої критики біхевіоралізму, структурного функціоналізму і теорій модернізації, оскільки, як засвідчила практика, компаративістика виявилася нечутливою до соціальних і політичних зрушень (наприклад, до

контркультурних рухів молоді) кінця 1960 – початку 1970 років. Крім того, біхевіоральна і структурно-функціональна методологія призвела до певного спрощення політичної картини світу. Використання ж кількісних методів у перевірці гіпотез порівняльної політичної науки зумовлювало встановлення вже відомих залежностей. А чи не найбільшою вадою застосування теорій модернізації називали європоцентризм, тобто визнання єдино правильною європейсько-американську цивілізацію. І таке твердження було перебільшенням, оскільки теоретики теорій модернізації зверталися до вивчення країн „третього світу” для підтвердження ідеї малорозвиненості цих країн [4, с. 73 - 74].

З 1970-х років компаративісти взяли на озброєння теорію раціонального вибору й неоінституціоналізм, що, в свою чергу, зумовило переоцінку традицій біхевіоралізму та структурного функціоналізму. Згодом у порівняльній політичній науці сформувалися нові теоретико-методологічні орієнтації – постмодерна і феміністська. Окрім цього, на зламі XX – XXI століть у компаративних дослідженнях простежується своєрідний ренесанс історико-порівняльної традиції. Формується й новий інструментарій порівняльного аналізу.

Як зазначають Д. Мунчк і Р. Снайдер (котрі проаналізували статті, опубліковані в 1989, 1992, 1995, 1998, 2001 та 2004 роках – фактично кожен три роки – у провідних наукових виданнях з порівняльної політичної науки і, зокрема, в таких журналах, як „Comparative Politics Studies”, „Comparative Politics” та „World Politics”), на зламі століть відбулися зміни й у основних напрямках порівняльних досліджень. Так, у період з 1989 по 2004 рік пріоритетна дослідницька увага зосереджувалась на демократичних і державних інститутах (виборах, політичних партіях, бюрократії, федералізмі, децентралізації тощо); економічних і наднаціональних процесах (економічному розвитку, глобалізації, наднаціональній інтеграції тощо); соціальних акторах (соціальних рухах, громадянському суспільстві, групах інтересів, включаючи бізнесові, профспілки тощо); політичних режимах (їх різновидах, демократизації та питаннях занепаду демократії); політичному порядку (війні, революціях, націоналізмі, етнічних конфліктах, насиллі тощо) [9].

Найчастіше компаративісти використовують сьогодні такі види порівняльних досліджень, як „case-study”, бінарне, регіональне, тематичне, крос-національне й крос-темпоральне порівняння.

Питання порівняльності „case-study” є дискусійним серед західних (А. Лейпхарт, Дж. Сарторі, Н. Смелзер, У. Теліс) та російських (Г. Голосов, М. Ільїн, Т. Мітрохіна, Л. Сморгунів) науковців. Перші розглядають „case-study” як окремий метод поряд з експериментом, статистичним та порівняльним аналізом, другі наголошують, що він належить до різновидів порівняльних досліджень, оскільки використовується для вивчення однієї країни на фоні порівняння з іншими.

Основними типами „case-study”, на думку А. Лейпхарта, є: 1) **теоретичні** – традиційно аналіз однієї країни або випадку здебільш є описовим; інтерпретація існуючої теорії для опису окремих випадків; 2) **інтерпретативні** – пояснення існуючої теорії для опису окремих випадків; 3) **генерування гіпотез** – аналіз випадків для формулювання гіпотез; 4) випадки, які підтверджують теорію; 5) **випадки, які спростовують теорію**; 6) **девіантні** – дослідження окремих випадків, які є відхиленнями від норм [10, р. 652 – 693].

Схожі типології „case-study” пропонують й інші дослідники, зокрема, Р. Хар’ю, М. Харрон, М. Бреслі. На їх думку, випадки можна поділити на: **представницькі** – дослідження типових випадків; **прототипні** – вивчення конкретних випадків, що стануть типовими; **девіантні** – аналіз окремих випадків, які є відхиленнями від норми; **критичні** – перевірка теорії в менш сприятливих умовах [11]. „Case-study” робить вклад у загальне знання про політику, якщо „аналіз відбувається крізь призму порівняльної перспективи та з точки зору широких аналітичних конструкцій”, – зазначає Г. Скерроу [12].

Здійснюючи „case-study” порівняння, дослідник аналізує кілька країн, але при цьому вивчає аналогічні аспекти [13, с. 168]. Прикладами використання „case-study” є праці Б. Мура „Соціальні джерела диктатури і демократії” (дослідження капіталістичних демократій Англії, Франції, США та азійського фашизму (Японія), комунізму (Китай) і парламентської демократії (Індія); Р. Бендікса „Королі або народи” (аналіз традицій, інститутів та соціального розвитку Великої Британії, Франції, Німеччини, Росії і Японії); Т. Скокпол „Держави і соціальні революції” (порівняння французької, російської та китайської революцій) тощо.

Бінарне порівняння („binary analysis”) представляє собою стратегію дослідження двох країн, обраних згідно з об’єктом дослідження, та дозволяє виявити спільне й індивідуальне в їх політичному розвитку. Можна виокремити два різновиди бінарного аналізу: **непрямий і прямий**. Перший є непрямим, оскільки об’єкт дослідження, який вважається неподібним, розглядається крізь призму особливого бачення вченого-іноземця на основі суб’єктивних критеріїв. Діалектика процесу такого порівняння сприяє, як вважається, кращому та глибшому пізнанню іншої країни, її культури [13, с. 176]. Саме бінарне порівняння стало основою для аналізу, приміром, американського суспільства (А. де Токвіль, „Демократія в Америці”), політичної системи Великої Британії (В. Гвін і Р. Роуз, „Велика Британія: прогрес і спадок”), індійських каст (Л. Дюмон, „Ното hierarchicus: досвід опису кастових систем”) та інших процесів, явищ, феноменів. Другий різновид бінарного аналізу відповідає іншому рівню систематизації та дозволяє науковцю за допомогою історичного методу показати унікальність і своєрідність кожної країни. Прямий бінарний аналіз дає можливість проводити детальніше співставлення

досліджуваних об'єктів, наголошуючи на їх унікальності [13, с. 177].

Необхідно підкреслити, що в порівняльних бінарних прямих дослідженнях панівними є дві стратегії, охарактеризовані А. Пршеворські та Г. Тьюні, – **максимальна подібність** та **максимальна різниця** країн. При першій обираються подібні країни. При цьому враховується, що спільні для них особливості при порівняльному аналізі можна буде інтерпретувати як константи або незалежні змінні та надалі не враховувати їх, оскільки причини різниці лежать поза ними [14, р. 31]. У цьому руслі були виконані, наприклад, дослідження англо-американських демократій (Р. Алфорд, „Партійні системи: англо-американські демократії”), скандинавських країн (Н. Елдер, „Консенсусні демократії? Урядування та політика в скандинавських країнах”) чи азійських „малих тигрів” (Ф. Елтен, „Роль уряду в сингапурській економіці”) та інші. Стратегія максимальної подібності є нині найбільш вживаною у порівняльній політичній науці. Т. Вікхем-Кроулі визначає її як „паралельну демонстрацію порівняльної теорії” [15].

Застосовуючи другу стратегію, дослідник відбирає країни максимально різні. Якщо країни характеризуються певною спільною особливістю, то відмінності виключаються з пояснень. Тобто, розглядаються країни, обрані в результаті їх унікальності, що ілюструє загальне теоретичне бачення дослідника [14, р. 38]. Прикладами застосування такої стратегії є аналіз політичних систем Японії і Туреччини (Р. Бендікс, „Національне будівництво та громадянство”); промислових революцій (Ч. Кіндлебергер, „Економічне зростання у Франції та Великобританії: 1851 - 1950 pp.”); американської та англійської структур політичних цінностей (С. Ліпсет, „Перша нова нація”) тощо. Попри продуктивність такого методу, слід все ж звернути увагу на те, що порівняння максимально різних країн може призвести до перебільшення відмінностей між ними, а такий результат може не відповідати реальності.

Регіональне порівняння („regional” або „area study”) використовується для порівняння регіонів, зокрема – груп країн, обраних через схожість їх географічного, історичного, економічного, політичного, соціального чи культурного розвитку [4, с. 58], тобто критеріїв, які можуть використовуватися, як елементи контролю. „Area study” дозволяє вирішити основні проблеми порівняльного методу – порівняльності та еквівалентності [13, с. 186]. Напевно, цим і зумовлено те, що сьогодні порівняльні регіональні дослідження посідають вагоме місце в порівняльній політичній науці та присвячуються вивченню країн Західної і Східної Європи, Скандинавії, Латинської Америки, Південно-Східної Азії, Близького Сходу, Африки та інших [9]. На відміну від інших видів порівнянь, „area study” сприяє конкретизації і здійсненню глибшого аналізу предмета порівняння, обмежуючи дослідження певною кількістю країн регіону. Наприклад, персоніфікація влади і політична нестабільність

потребують особливої уваги в країнах Східної Європи, оскільки в цьому регіоні держава і суспільство формувалися іншим, ніж у Західній Європі, шляхом. Тобто, йдеться про те, що „regional study” розкриває нові риси політичних феноменів і дозволяє враховувати регіональні ознаки. Водночас це є і недоліком, оскільки немає змоги побачити об’єкт аналізу в цілому [13, с. 186 - 187].

На думку Дж. Матца, проводячи порівняльний регіональний аналіз країн, потрібно дотримуватися таких рекомендацій: 1) для того, щоб використати стратегію порівняння схожих країн і створити потужну теорію, слід обмежити просторову сферу, тобто, не досліджувати всю Латинську Америку, а тільки субрегіон (наприклад, Центральну Америку); 2) використовувати теорії „середнього рангу”, побудовані на мультіваріативному емпіричному аналізі; 3) включати до аналізу культурні змінні разом з економічними та інституціональними; 4) розглядати регіональні дослідження в контексті глобальних проблем і тенденцій – це допоможе уникнути регіонального провінціалізму [4, с. 59].

Нині значна кількість „area” або „regional studies” присвячена вивченню країн Західної Європи (В. Богданор, „Коаліційне урядування в Західній Європі”; К. фон Бойме, „Політичні партії в західних демократіях”); Африки (З. Ергас, „Трансформація африканської держави”; Р. Моргентау, „Однопартійні системи в Західній Африці”); Латинської Америки (Д. Джермані і К. Сілверт, „Політика, соціальна структура та військова інтервенція в Латинській Америці”; Ж. Ламберт, „Латинська Америка: соціальні структури та політичні інститути”), Близького Сходу (Д. Білл та К. Лейден, „Середній Схід: політика й влада”; М. Хадсон, „Арабська політика: пошук легітимації”) тощо [13, с. 196 - 199].

Тематичне порівняння („thematic comparison”) так само, як і „area studies”, зорієнтоване на аналіз предмета або теми дослідження у порівняльній перспективі. Використання такого різновиду порівняння є комплексним вивченням питання на теоретичному рівні і зазвичай відбувається у співпраці з іншими науковцями на практиці, бо дозволяє розглянути тему аналізу комплексно на концептуальному рівні [16, р. 15]. Прикладами використання „thematic studies” в порівняльній політичній науці є дослідження теорії держави (Б. Джессоп, „Капіталістична держава” і „Теорія держав”; М. Карной, „Держава і політична теорія”; Дж. Холуей і С. Піччіотт, „Держава та капітал: марксистські теорії”); демократії (Н. Боббіо, „Лібералізм і демократія”; М. Доган „Порівняння плюралістичних демократій”; Ф. Кеннінгем, „Повернення ліберальної демократії”); теорії розвитку (Д. Бекер, Дж. Фріден та ін., „Постімперіалізм: міжнародний капіталізм та розвиток наприкінці XX ст.”; Ф. Блок, „Постіндустріальні можливості: критика економічного дискурсу”) та інші [17, с. 27].

Крос-національне порівняння („cross-national comparison”) можна

визначити як порівняння держав, специфіка якого, на думку А. Пршеворські та Г. Тьюні, полягає в тому, що дослідницька стратегія реалізується на двох основних рівнях: **макросоціальному** (змінні характеризують суспільство в цілому) і **системному** (змінні фіксують конкретну ознаку суспільства). Мета „cross-national comparison” – визначення зв’язків між змінними другого рівня. Як основний інструмент тут використовуються макросоціальні змінні.

Варто зауважити, що науковці вважають, що будь-який аналіз не є порівняльним, якщо відбувається лише на одному з рівнів. В ідеалі макросоціальні змінні мають використовуватися тільки для пояснення різниці між системами, що фіксуються на системному рівні [18, с. 31-32].

Виокремлюють **два різновиди крос-національних порівняльних досліджень**. Перший обмежений відбором змінних, спільних для багатьох країн, та їх аналізом (у такому ключі виконували свої дослідження С. Верба, Н. Най і Дж. Кім („Участь і політична рівність: порівняння семи націй”), Р. Долтон („Громадська політика в західних демократіях: громадська думка та політичні партії у США, Великій Британії, Західній Німеччині та Франції”), Р. Інглехарт („Безмовні революції: зміна цінностей та політичних систем у західних суспільствах”) та інші. Другий зорієнтований на порівняння під час вивчення історичних ситуацій (Е. Гелнер, „Нації та націоналізм”; Ч. Тіллі, „Від мобілізації до революцій”; Дж. Холл, „Влада та свободи: причини й наслідки піднесення Заходу” тощо) [17, с. 536].

Крос-темпоральні порівняння („cross-time comparison”) надають особливого значення часу як оперативній змінній, включеній у дослідження для подолання статичного характеру порівняння. Н. Смелзер вважає динамічний характер порівняння складнішим, ніж статичний, оскільки змінна часу включається в аналіз зв’язку між залежними й незалежними змінними. Він наголошує, що коли науковець бере дві точки розвитку певного явища у часі і порівнює їх, то це не є динамічним порівнянням. Воно отримує таку властивість тоді, коли розглядається динаміка зміни певної якості об’єкта у певний період часу [4, с. 60].

„Cross-time comparison” використовуються, насамперед, у дослідженнях влади (М. Манн, „Джерело соціальної влади. Частина 1: Історія влади спочатку до нашої ери”), економічної і політичної ситуацій (Д. Фріден, „Заборгованість, розвиток і демократія: сучасна політична економія та Латинська Америка 1965 - 1985 рр.”), діяльності політичних партій (С. Бартоліні, „Політична мобілізація лівих європейців, 1860 – 1980 рр.”), імперій Габсбургів, Великої Британії та США (П. Кеннеді, „Злет та падіння могутніх імперій: економічні зміни і воєнний конфлікт з 1500 по 2000 рр.”) і т. д. [4, с. 60].

На думку С. Бартоліні, врахування часу при порівняльних дослідженнях породжує значні методологічні складності. По-перше,

необхідно знайти метод, за допомогою якого може бути встановлена темпоральна зміна якості об'єкта дослідження, а для цього треба точно встановити темпоральні одиниці аналізу (проблема визначення темпоральних одиниць). По-друге, доцільно визначити ступінь відношень між змінними властивостей у часі і змінними крос-просторового аналізу (проблема специфічності узагальнень розвитку). По-третє, потрібно з'ясувати, чи можливо досліджувати тенденцію розвитку каузальних термінів на основі однієї темпоральної зміни (проблема мультиколінеарності) [4, с. 61].

Отже, існує досить багато видів порівняльних досліджень в залежності від особливостей об'єкта дослідження, що свідчить про розвиток порівняльної політичної науки і пошук як нових напрямів дослідження, так і ефективного пізнавального інструментарію. Але головним є не стільки тип порівняння, який обирає дослідник, скільки те, чи є він при цьому, так би мовити, свідомим мислителем [19, с. 67]. Тобто, тим, хто володіє теорією і методом порівняння, тим, хто знає обмеження застосування одного чи іншого різновиду порівняння та вміє використовувати його переваги.

Використання порівняльного методу в порівняльній політичній науці породжує значну кількість методичних проблем, пов'язаних з об'єктом дослідження, можливістю використання статистичного аналізу, вибором контекстуальних ознак тощо. Відтак, варто звернути увагу на проблеми, що можна поділити на **якісні** (проблеми „порівняльності”, „недостатньо випадків, багато змінних”, „проблема Гелтона”) та **кількісні** (виміру, інтерпретації та еквівалентності політичних явищ, що вивчаються).

Для порівняльних якісних досліджень істотною є **проблема „порівняльності”** одиниць аналізу – держав, інститутів, політичних феноменів тощо. Умовою можливості порівняння є подібність або відмінність політичних явищ, країн, регіонів. Якщо аналізується зв'язок між залежними і незалежними змінними, то виникає потреба вибрати випадки, подібні за багатьма параметрами (політичними, економічними, історичними, культурними тощо). Можна досліджувати й більш відмінні країни, якщо вони в певному розумінні схожі й цікаві для науковця. Втім, слід враховувати, що в суспільствах існують різні каузальні зв'язки, тобто – подібні наслідки можуть викликатися зовсім різними причинами [4, с. 50].

Порівняння, як зазначає Р. Макрідіс, включає в себе абстрагування та конкретні ситуації, оскільки процеси не можна порівнювати. Порівнювати – це виокремлювати певні типи і концепти, що робиться за рахунок „перекручування” унікального й конкретного. Об'єктами порівняння феномени стають у перетвореному вигляді, тому до проведення порівняння необхідно визначити категорії і критерії аналізу [18, с. 34]. Вирішити цю проблему „порівняльності” можна також завдяки пошуку однорідних структурних контекстів аналізованої залежності, що

вивчається, а не порівнянням змісту політичних явищ при використанні загальної концептуальної схеми суспільства або його політичної системи [4, с. 50].

Проблема „**недостатньо випадків, багато змінних**” вважається центральною для якісної компаративістики. Вона полягає в тому, що дослідник під час аналізу обмежений невеликою кількістю країн, тобто, випадків, які можна почати вивчати, а кількість змінних, що характеризують країни, є значною. Тому перед ним постають дві проблеми: по-перше, для того, щоб порівняння було ґрунтовним, необхідно максимально збільшити кількість випадків; по-друге, доцільно зменшити кількість змінних у дослідженні. Перша частина проблеми обмежує використання статистичного методу в порівнянні, друга ускладнює вибір оперативних змінних і контроль над ними [4, с. 51]. „Дослідник, – зазначає А. Лейпхарт, – повинен прагнути збільшити кількість випадків наскільки можливо, тим самим розширюючи межі порівняння для підтвердження гіпотези. Щодо великої кількості змінних, то: **по-перше**, необхідно зосереджуватись на порівняльних випадках, в яких більшість змінних – незалежні, їх можна контролювати, та вони відрізняються від залежних, що містяться в центрі аналізу. Отже, вибір випадків діє як частковий заміник статистичного або експериментального контролю. **По-друге**, зменшити кількість змінних можна шляхом їх об'єднання” [10, р. 57 – 58].

До кінця 1980 років „недостатня кількість випадків” вважалася вадою порівняльного методу, тому дослідники намагалися збільшити їх кількість як просторово, так й історично. Результатом особливого значення стали глобальні порівняльні дослідження (про що зазначалося вище). Але в їх процесі виникають нові проблеми, пов'язані насамперед з адекватністю порівняння аналізованих країн [4, с. 50]. На думку Г. Віардо, проблема глобального порівняльного дослідження полягає в тому, що воно досягає великої експансії через втрату здорового глузду, досягнутого порівнянням країн і регіонів, що суттєво відрізняються історично і культурно, наприклад, Африка і Латинська Америка або Азія і Європа. Висновки таких глобальних порівнянь є провокативними і зухвалими [16, р. 14].

Починаючи з 1990 років, компаративісти, зокрема, Д. Коллер, схильються до того, що невелика кількість випадків є все ж більше перевагою порівняльного методу, аніж його недоліком: „Прагнення аналізувати тільки кілька випадків обумовлене сутністю політичних феноменів і процесом концептуалізації. Теми, для яких більш ефективним є дослідження тільки кількох випадків, – це революції, особливі типи режимів (наприклад, посткомуністичні режими) або форми політичних систем” [20, р. 105]. Хоча А. Пршеворські і Г. Тьюні зазначають, що збільшення кількості випадків сприяє підвищенню рівня узагальнення та їх поєднання у дослідженні може призвести до виникнення окремих причинних зв'язків у нових випадках [20, р. 110].

Іншою частиною проблеми є обмеження кількості змінних під час дослідження. Вирішити її можна шляхом підвищення ступеня порівняльності аналізованих країн за схожими параметрами, які дослідник розглядає як незалежні змінні. Для подолання цієї проблеми використовується також діахронний аналіз – порівняння певного об'єкта в різні часові періоди. На думку Ч. Фрая, це дозволяє краще контролювати проблему, ніж порівняння двох і більше об'єктів одночасно, хоча контроль не завжди може бути ідеальним – країна не є повністю однаковою в різні часи. Одним із зразків використання діахронного аналізу є праця самого Ч. Фрая „Партії і тиск у Веймарі та Бонні”.

„Проблема Гелтона” отримала назву за прізвищем президента Королівського антропологічного інституту Великої Британії Ф. Гелтона ще 1889 року під час обговорення крос-культурного аналізу, запропонованого Е. Тейлором (Е. Тейлор відзначив вплив зовнішнього чинника на культуру). „Було б бажано, – підкреслював Ф. Гелтон, – щоб надавалася повна інформація про ступінь, за якого звичаї порівнюваних племен і рас є незалежними. Може бути, що деякі племена походять з одного джерела, тому вони є подвійними копіями одного й того ж оригіналу. Зрозуміло, що при такому дослідженні всі спостереження мають бути добре виваженими. Тому є доцільною ідея щодо поширення звичаїв та їх відносну перевагу у світі, що можна було б показати на карті за допомогою різних кольорів на теренах їх географічного розповсюдження” [21, с. 150]. У 1970 роках з „проблемою Гелтона” зіткнулася компаративістика. Як зазначають Г. Тьюні і А. Пшеворські, усі рішення цієї проблеми засновані на припущенні, що географічна близькість країн визначає взаємодію культур. Сумнівно, що таке припущення може стати корисним для вивчення сучасного суспільства, яким би воно не було стосовно примітивних культур [21, с. 150]. Наприкінці 1960-х років (що було визнано вченими кількома роками пізніше) розвиток став глобальним і перетнув межі однієї країни. Суперечка виникає щодо питання справжнього державного суверенітету і міжнародної системи як головної умови для країн, що мають власні інтереси [4, с. 54].

У порівняльних політичних дослідженнях було запропоновано кілька методологічних вирішень „проблеми Гелтона”. С. Антілла, Л. Сільверман і Г. Тьюні запропонували так звану **холістську методологію**, згідно з якою одиниці аналізу пов'язані між собою і є єдиним цілим, тому між ними існують каузальні відношення.

Холістський підхід зорієнтований на якісне порівняння, порушуючи питання про невідповідність порівняльної методології статистичному аналізу. Хоча він і дозволяє „вирішити „проблему Гелтона”, але породжує інші серйозні труднощі – збільшується ступінь складності дослідження та кількість змінних, втрачається зрозумілість теорії”, – зазначає С. Антілла.

Близькою до холістського підходу є стратегія аналізу впливу світової системи на внутрішній розвиток країн, за якого економічна і політична система країни розглядається відкритою для зовнішнього впливу, а відтак залежною. Теорія світової системи виходить з передумови світового системного балансу, за якого збільшення мобільності однієї одиниці системи призводить до зменшення мобільності іншої, а регулювання мобільності здійснюється всією стратифікаційною системою. Наприклад, при дослідженні політичних конфліктів у розвинутих країнах теорія світової системи, на відміну від теорії модернізації, робить акцент на периферійності стану економіки цих країн у світовій економічній системі [4, с. 54 - 55]. Класичною є праця І. Валлерстайна „Сучасна світова система”, в якій автор прагне вийти за межі наукових дисциплін, використовуючи міждисциплінарний підхід, будуючи цілісну систему в історичній перспективі.

Проблема виміру не є унікальною саме для порівняльної політичної науки. По-перше, вимір якісних об'єктів порушує питання щодо можливості використання метричного шкалювання, яке дозволяє виконати статистичний аналіз матеріалу. В компаративістиці досить часто застосовується як метричне, так і неметричне шкалювання, що значно ускладнює процес опрацювання даних [4, с. 56]. По-друге, необхідно якомога рідше використовувати однакові критерії порівняння в різних випадках, окрім подібних. По-третє, пошук індикаторів не повинен залежати від процесу компаративного дослідження у зв'язку з ціннісними уявленнями науковця. Наприклад, вимір рівня політичної участі є результатом складних політичних процесів, які змінюються у залежності від контексту. Тому спочатку компаративіст має визначити, що він розуміє під політичною участю концептуально і теоретично; потім – з'ясувати, які прояви має це явище, а вже потім проводити власне дослідження. Варто наголосити, що парадокс полягає в тому, що рівноцінні критерії простіше одержати шляхом пошуку різних показників одного й того ж феномена, але в різних умовах [22, с. 7]. І ще: при глобальних порівняльних дослідженнях виникає складність, пов'язана з браком економічних, особливо соціально-політичних, статистичних даних по країнах [4, с. 56], недостатня кількість яких у 1950 роках сприяла утворенню релевантних баз даних за ініціативою ООН, ЄС та інших міжнародних організацій [21, с. 151 - 152].

Проблема інтерпретації набуває особливого значення в 1990 роках зі зменшенням інтересу до кількісних методів аналізу; ця проблема полягає в тому, що існує кілька змістів (або контекстів) політичного феномена. Необхідно зважати на те, що вона проявляється вже при виборі концептів і змінних у вигляді ціннісної схильності науковця в якісних дослідженнях, саме в них проблема інтерпретації стає центральною. „Позитивістська позиція в соціальних науках все більше проблематизується дослідниками,

що діють з релятивістських позицій і доводять, що світ соціально сконструйований. Наприклад, релятивіст стверджуватиме, що поняття „демократія” не є даним, воно існує незалежно від способу, за яким демократія здійснюється, або від значення, яке йому надають індивіди і групи”, – підкреслюють Т. Макі і Д. Марш [23]. На практиці в порівняльних дослідженнях для вирішення проблеми інтерпретації застосовується стратегія, що сприяє підвищенню точності результатів порівняння за рахунок обмеження сфери, на якій зосереджуватиметься аналіз. Така сегментація політичної системи зазвичай передуює вибору країн для порівняння. Це дає науковцеві можливість „забути” про контекст для того, щоб аналізувати апарат державних службовців, виборчі права жінок, профспілки. Тобто, йдеться про те, що дослідник зменшує значення контекстуальної різниці між державами, політичними системи тощо [21, с. 149].

Проблема еквівалентності, як й інтерпретації, належить до кількісних порівнянь, які здійснюються за допомогою методів інтерв'ювання, анкетування та експертного аналізу. В такому випадку йдеться про еквівалентність понять і процедур, що використовуються в дослідженні. У зв'язку з цим важливо досягти еквівалентності: концептуальної – відповідності значення концепту в різних культурах; вимірювальної техніки – різниці або подібності вимірювальних індикаторів та індексів, тобто – проблема виміру; лінгвістичної – лексичний і граматичний зміст понять. Інакше кажучи, порівняльне дослідження має вимірювати одне поняття в різних культурах [4, с. 50]. Цього можна досягти двома способами: використовуючи одну й ту ж змінну та обираючи змінні, специфічні для кожної країни. Але у першому випадку, застосовуючи однакову змінну для різних країн, треба враховувати, що в різних культурах змінні можуть мати інший зміст; у другому – не має впевненості в тому, що обрані змінні еквівалентні. Все це розкриває обмеження використання змінних, які можна подолати шляхом ґрунтовного вивчення культури кожної країни задля визначення адекватної одиниці виміру, використовуючи складні міри і показники [24].

Отже, розвиток порівняльних досліджень сприяв появі методологічних проблем, дискусія щодо вирішення яких продовжується й нині. Ціла низка проблем свідчить про особливість компаративістики, а саме – наявність поділу між якісними і кількісними порівняннями. Як зазначає К. ван Метер, „При ознайомленні з літературою, присвяченою кількісним і якісним порівняльними методологіям, треба наголосити, що вони обидві продуктивні й необхідні, а конфлікт між ними має інституційний характер” [25].

Література:

1. **Macridis R., Brown B.** (eds.) *Comparative Politics: Notes and Readings.* – 5th ed. – Illinois: Dorsey Press, 1977.
2. **Apter D.** *Comparative Politics, Old and New* // *A New Handbook of Political Science* / Ed. by R. Goodin, H.-D. Klingemann. – New York: Oxford University Press, 1996.
3. **Apter D.** *Comparative Politics, Old and New.* – P. 381; **Wiarda H.** *Introduction to Comparative Politics: Concepts and Processes.* – Belmont: Wadsworth Publishing Company, 1993. – P. 42; **Macridis R., Brown B.** (eds.) *Comparative Politics...* – P. 8.
4. **Сморгунов Л. В.** Сравнительная политология: проблемы и этапы развития // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 1999. – № 2.
5. **Ильин М. В.** Сравнительная политология: научная компаративистика в системе политического знания // Полис. – 2001. – № 4.
6. **Mair P.** *Comparative Politics: an Overview* // *A New Handbook of Political Science* / Ed. by R. Goodin, H.-D. Klingemann. – New York: Oxford University Press, 1996. – P. 312.
7. **Apter D.** *Comparative Politics, Old and New.*
8. **Шойх Э.** Шаг за шагом // Сравнительная социология: Избранные переводы / РАН Институт социально-политических исследований / И. Б. Орлова (науч. ред.), Т. И. Шумилина (пер.). – М.: Academia, 1995. – С. 14.
9. **Munchk G., Snyder R.** *Debating the Direction of Comparative Politics* / Working Paper Series of Committee on Concepts and Methods. – March, 7. – 2006. – P. 6. – http://www.concepts-methods.org/papers_list.php?id_categoria
10. **Lijphart A.** *Comparative Politics and the Comparative Method* // *American Political Science Review.* – 1971. – Vol. 65. – № 5. – <http://links.jstor.org/sici?sici=0003-0554%65197112>
11. *Types of Case-Studies.* – <http://poli.haifa.ac.il/~levi/cases.html>
12. Цит. за: *Introduction: Between Studies and Case-studies.* – <http://poli.haifa.ac.il/~levi/cases.html>
13. **Доган М., Пеласси Д.** *Сравнительная политическая социология* / Т. И. Шумилина (пер.). – М.: Соц.-полит. журн., 1994.
14. **Przeworski A., Teune H.** *The Logic of Comparative Social Inquiry.* – Florida: Krieger Publishing Company, 1982.
15. **Peters G.** *Comparative Politics: Theory and Method.* – New York: University Press, 1998. – P. 36. – <http://poli.haifa.ac.il/~levi/res/most.html>
16. **Wiarda H.** *Introduction to Comparative Politics: Concepts and Processes.* – Belmont: Wadsworth Publishing Company, 1993.
17. **Чилкот Р. Х.** *Теории сравнительной политологии: В поисках парадигмы* / В. А. Галкин (пер. с англ.) и др. – М.: ИНФРА-М, 2001.

18. **Голосов Г. В.** Сравнительная политология. – 2-е изд., перераб. и доп. – Н.: Изд-во Новосибирского университета, 1995.
19. **Сартори Дж.** Искажение концептов в сравнительной политологии / / Полис. – 2003. – № 3.
20. **Collier D.** The Comparative Method // Political Science: the State of the Discipline II / Ed. by A. Finifter. – Washington: The American Political Science Association, 1993.
21. **Ильин М. В.** Основные методологические проблемы сравнительной политологии // Полис. – 2001. – № 6.
22. **Смелзер Н. Дж.** О компаративистивном политическом анализе, междисциплинарности и интернационализации в социологии // Социс. – 2004. – № 11.
23. Цит. за: **Сморгунов Л. В.** Сравнительная политология ... – С. 56.
24. **Cole R.** Introduction to Political Inquiry. – New York: Macmillian Publishing Co, 1980. – P.71.
25. Цит. за: **Сморгунов Л. В.** Сравнительная политология ... – С. 61.

Між авторитаризмом і демократією:
політичний режим після "помаранчевої революції"

Юрій Мацієвський

Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після „помаранчевої революції”

Юрій Мацієвський,
кандидат політичних наук,
завідуючий кафедрою політології
Національного університету „Острозька академія”

Зміна влади в Україні, спричинена „помаранчевою революцією”, породила сподівання на швидку демократизацію і поступ до консолідованої демократії. У статті обґрунтовується думка, що зі зміною влади політичний режим в Україні залишається гібридним, перехідним. (Гібридним вважається режим, що поєднує в собі елементи авторитаризму з ознаками демократичного урядування).

Проблема вивчення політичних і суспільних трансформацій має важливе теоретичне і практичне значення для суспільств, що перебувають у процесі змін. До таких суспільств належить і Україна.

Драматичні події кінця 2004 року потребують пояснення і прогностування можливих напрямів змін суспільства і держави. В цій розвідці увага зосереджується на трансформаціях політичного режиму в Україні, що відбувалися між президентськими виборами 2004 року та парламентськими виборами 2006 року. Незважаючи на те, що з моменту зміни влади минуло майже два роки, серйозного аналізу трансформацій політичного режиму фактично не здійснювалося. Метою публікації є спроба заповнити цю прогалину.

Спробую дати відповідь на деякі ключові питання. Який тип політичного режиму сформувався в Україні в період президентства Л. Кучми? Який тип зміни влади стався в Україні: еволюційний чи революційний? Чи зі зміною влади змінився тип політичного режиму? Якщо так, то який тип політичного режиму складається в Україні?

Поняття „політичний режим” тут використане для позначення сукупності прийомів і методів, за допомогою яких здійснюється політична влада. Для визначення суті політичного режиму прийнято звертати увагу на такі ознаки: а) процедури і способи формування владних інститутів; б)

стиль ухвалення політичних рішень; в) взаємозв'язок між владою і громадянами.

Варто зазначити, що перелічені ознаки дають змогу легко розрізнити усталені автократії чи демократії, проте вони не дуже придатні для визначення перехідних режимів. Тому для аналізу політичного режиму в Україні, який саме перебуває в процесі трансформації, ці ознаки (індикатори) будуть уточнені.

При аналізі політичних режимів потрібно мати на увазі, що зміни урядів чи головних осіб при владі не обов'язково призводять до зміни режиму. Зміна ж режиму, хоч це і траплялося значно рідше, може відбутися без зміни уряду (перехід від парламентського до прем'єрського урядування в часи М. Тетчер) або без зміни форми правління (прихід до влади нацистів у Німеччині).

Політичний режим в Україні з 1994 по 2004 рік

Визначення типу політичного режиму в Україні періоду президентства Л. Кучми було однією з тем, що не заохочувалися владою. Офіційні ідеологи експлуатували тезу, що, починаючи з 1991 року, Україна перебуває в перехідному стані, рухаючись від тоталітаризму до демократії. Процес демократизації мав би завершитись формуванням правової та соціальної держави, розбудовою громадянського суспільства і ринкової економіки.

Починаючи з середини 1990-х років, уявлення про те, що декларовані цілі розходяться з повсякденною політичною практикою, з'явилися у середовищі вітчизняних інтелектуалів, а згодом поширилися серед значної кількості громадян України. З-поміж небагатьох дослідників, які безпосередньо вивчали політичний режим в Україні, не було ілюзій щодо недемократичності режиму, проте були досить суттєві розбіжності стосовно визначення його типу.

Так, В. Полохало започаткував дискусію щодо недемократичної спрямованості перехідного періоду в Україні і запропонував тезу про неототалітарний характер політичного режиму в Україні [1]. Він визначив сім рис посткомуністичного неототалітаризму, що були характерні, на його думку, для більшості пострадянських країн: 1) відчуження більшості суспільства від влади за одночасної багатовимірної залежності від неї; 2) одностороннє підкорення громадян правилам, нормам і безконтрольне здійснення державою своїх повноважень; 3) брак реальних гарантій декларованих прав людини, безпорадність індивіда перед чиновниками; 4) тіньові присвоєння, розподіл загальнонародної власності за панування клієнтельських зв'язків; 5) поєднання корумпованої політичної влади, тіньової економіки і кримінального світу; 6) домінування ролі номенклатурно-корпоративних кланів, симбіоз олігархії та авторитаризму; 7) утилітарне використання олігархами демократичних норм і процедур.

Посткомуністичний неототалітаризм В. Полохало визначив як „гібридний тип суспільного устрою й політичного режиму, такий новітній різновид тоталітаризму, за якого всеохоплюючий контроль, систематичні примус і насильство (або загроза їх застосування) з боку посткомуністичної олігархічної влади щодо більшості населення здійснюється легітимно, з використанням демократичних технологій, причому ж не в жорстких (на відміну від тоталітаризму „класичного”), а у відносно м’яких формах, через безліч багатовимірних і стійких залежностей (і очевидних, і латентних – соціокультурних, правових, економічних тощо)” [2].

Якщо В. Полохало заперечував доцільність використання західних теорій суспільної трансформації, то А. Колодій, використовуючи модель переходу, розроблену американськими політологами, запропонувала п’ять сценаріїв подій в Україні. Лише перший сценарій передбачав поступ до демократії. Всі інші в тій чи іншій формі передбачали встановлення авторитарного правління. А. Колодій не запропонувала власного бачення типу політичного режиму, що сформувався в Україні в другій половині 1990-х років. Натомість вона використала твердження Г. О’Доннела та Ф. Шміттєра про те, що Україна належить до перехідних суспільств з неконсолідованою, неповною демократією, де старий політичний режим зруйновано, а новий ще не можна вважати стабільним [3].

На те, що політичний режим в Україні з 1991 року до початку другої половини 1990-х років набув неототалітарного характеру, вказував С. Лінецький. Використовуючи систему аргументації „від протилежного” дослідник виокремив шість тез щодо того, що тоталітарний режим в Україні розпався, і піддав їх жорсткій критиці. Автор стверджує, що „попри значну інерцію свого розвитку, неототалітаризм перебуває в стані протистояння з демократичною альтернативою”. „Перехідність” у цьому контексті означає радше невизначеність остаточного підсумку їх змагання, незавершеність, суперечливість і непослідовність самої трансформації режиму, а, отже, його певну історичну самотність [4].

Якщо українські дослідники переважно намагалися виявити міру відходу політичного режиму в Україні від класичного радянського зразка, то західні теоретики спробували вмістити український випадок у ширший теоретичний і порівняльний контекст. В результаті з’явилась низка досліджень, що пояснювали особливості пострадянських трансформацій в Україні.

Зі спробами перенести модель демократичних переходів латиноамериканських країн на пострадянські з’явилися критичні оцінки доцільності такого підходу. Спочатку П. Кубічек (P. Kubicek), а згодом Т. Каротерс (T. Carothers) виступили з критикою ідеї про невідворотність демократичних перетворень у країнах з авторитарним минулим. П. Кубічек виявив риси корпоративного державного устрою в Україні часів президентства Л. Кучми, що наближали її до латиноамериканських країн.

Україну середини 1990-х років (як і Росію) він назвав „делегативними демократіями”, у яких населення залишається пасивним у період між виборами [5].

Політолог Т. Кузьо заперечує поширену серед транзитологів тезу про Україну як „делегативну демократію”. Ця концепція, з точки зору Т. Кузьо, може бути використана лише для Півдня і Сходу України, де населення виявляло політичну активність переважно в період виборчих кампаній. Проте жителі Західного і Центрального регіонів зберігали громадянську і політичну активність і в період між виборами [6].

Натомість Т. Кузьо, услід за Т. Каротерсом та деякими іншими західними політологами, пропонує визначати Україну як „гібридну державу” зі змагальним авторитарним режимом. Для гібридної держави характерним є поєднання залишків старої радянської системи з новими економічними та політичними інститутами. „Політичний процес у гібридній державі визначається застоєм, корупцією і домінуванням еліт, які приносять мало користі для країни і мають малу підтримку населення” [7].

Для гібридних держав, до яких Т. Каротерс зарахував також Росію, Болгарію, Боснію, Албанію і Молдову, характерними є шість ознак: 1) інтереси громадян недостатньо враховуються або ігноруються; 2) низький рівень політичної участі в період між виборами як у „делегованій демократії”; 3) часте порушення правових норм; 4) вибори дають непевні результати і тому мають низьку легітимність; 5) низький рівень довіри до державних інститутів; 6) в цілому недосконале функціонування держави.

Ці ознаки Т. Кузьо уточнює і доповнює на прикладі України, наводячи десять свідчень того, що Україна часів президентства Л. Кучми була державою, в якій домінувала неорадянська політична культура [8]: 1) утримання монопольного контролю центристами (провладні партії); 2) СДПУ (о) – аналог КПУ радянських часів; 3) намагання кооптувати недержавні інституції до корпоративної співпраці; 4) нетерпіння до опозиції; 5) недотримання правових норм; 6) негативне ставлення до ЗМІ; 7) СБУ повернулася до неорадянських методів боротьби з опозицією; 8) діють принципи радянської національної політики (домінування російської мови, відзначання радянських свят); 9) антиамериканізм та антизахідна риторика; 10) гасла про інтеграцію до євроатлантичних структур як ширма для загравання із Заходом.

Змагальним авторитаризмом Т. Кузьо вважає режим, який має дві тенденції. З одного боку – домінування олігархів під прикриттям центристських партій у парламенті, а з іншого – спроби опозиції стримати олігархічні клани у намаганні встановити повністю авторитарний режим. Через те, що провладні політичні еліти часів Л. Кучми були роз’єднані, а опозиція була досить потужною, в Україні повністю авторитарний режим не був встановлений.

Стан нестабільної рівноваги, що склався в Україні в період президентства Л. Кучми, у випадку перемоги на президентських виборах В. Януковича міг зміститися в бік авторитарної консолідації, або ж у бік демократичної консолідації у випадку перемоги В. Ющенка. Проте, з огляду на події, що відбувалися в Україні між президентськими і парламентськими виборами, останнє очікування видається передчасним.

Пояснення механізму авторитарного державного контролю в Україні та в інших пострадянських республіках було здійснене американським дослідником К. Дарденом (К. А. Darden). Він вважає, що Україна в період президентства Л. Кучми була „шантажистською державою”. Механізм державного шантажу складався з трьох елементів: прихильного ставлення державного керівництва до проявів корупції, використання політичною верхівкою апарату державного нагляду за чиновниками нижчого рангу з метою нагромадження проти них „компромату” і вибіркоче застосування закону. Платою за поблажливе ставлення до себе з боку влади була політична лояльність до режиму, а нагородою – залучення до корупційних схем. Незгодні з режимом кожної миті могли бути розчавлені за допомогою податкової адміністрації чи інших державних структур [9].

Модель К. Дардена використовував М. Рябчук у кількох своїх есе для ілюстрації здійснення влади під час президентства Л. Кучми [10].

Подібну характеристику політичного режиму часів президентства Л. Кучми знаходимо у статті Х. ван Зона (H. van Zon). Цей дослідник називає політичний режим в Україні „бюрократичним”, а державу неопатримоніальною на тій підставі, що „Україна не має консолідованого, модерного державного апарату, а є швидше неопатримоніальною державою, в якій кожен державний службовець має власний ф’єф (феодалне володіння). Державний апарат нагадує мереживо окремих інституцій більше стурбованих захистом своїх привілеїв, ніж служінню суспільству” [11].

Західні дослідники звернули увагу на вплив радянських інститутів на політичний устрій, практику урядування та непослідовність проведення реформ, що дало підстави назвати Україну гібридною державою з електоральним (П. Данієрі) чи змагальним (Т. Кузьо) авторитаризмом.

Як бачимо, політичний режим в Україні за президентства Л. Кучми більшість дослідників визначає як недемократичний в діапазоні від неототалітарного (В. Полохало) до змагального напівавторитарного (Т. Кузьо). Такі коливання у визначеннях відображають коливання в суті самого режиму, який за десять років пройшов кілька етапів еволюції. На мою думку, в останні роки президентства Л. Кучми політичний режим в Україні мав вигляд змішаного правління близького оточення та окремих членів сім’ї Президента з впливом кількох конкуруючих фінансово-промислових груп. Кожна з них в обмін на лояльність до центру

отримувала привілеї у своєму регіоні. Такий режим можна визначити як патримоніально-олігархічний авторитаризм.

Революція чи перехід?

Серед більшості українських дослідників та деяких західних вчених вже утвердився погляд на події листопада - грудня 2004 року як на революцію [12]. Спроба політологічного обґрунтування революційності цих подій найповніше, як на мене, була здійснена А. Колодій та В. Якушиком [13]. Їх аргументи зводяться до того, що в Україні відбулась не соціальна революція, а політична. На відміну від соціальної революції, що супроводжується насиллям, політична можлива без нього. Проте в Україні революційність проявилась у масових силових діях (В. Якушик) чи примусовому відбиранні влади (А. Колодій). В результаті цього змінився політичний режим.

На мою думку, поділ революцій на соціальні і політичні некоректний. Поняття політичної революції вперше використав К. Маркс для позначення першого етапу соціальної революції [14]. За К. Марксом, будь-яка соціальна революція є результатом політичної, суть якої - у поваленні старої влади шляхом революційного повстання. Для К. Маркса, що мислив діалектично, політична і соціальна революції були етапами одного процесу. Українські вчені цю думку К. Маркса не взяли до уваги, натомість розмежували цілісне поняття революції на два типи - соціальну і політичну.

Використання поняття „політична революція” вітчизняними вченими зумовлювалося потребою обґрунтувати революційність українських подій попри те, що в їх ході не спостерігалось насильницьких дій. Політична революція в інтерпретації В. Якушика та А. Колодій має вигляд евфемізму для позначення політичного перевороту. Ні революції, ні перевороту в Україні однак не було. **Події листопада - грудня 2004 року в Україні коректніше назвати широкомасштабними акціями політичного протесту, спланованих лідерами опозиції і підтриманих значною кількістю громадян України, в результаті чого відбулось падіння авторитарного режиму Л. Кучми.**

Теза про „позаправову природу масових силових дій” чи „примусове відбирання влади” також вразлива для критики. Блокування протестуючими урядових будівель, перекриття шляхів, „прийняття присяги” В. Ющенком, видання декретів „Комітетом національного порятунку” - дії, які В. Якушик називає „систематичним прямим тиском широких революційних мас” на різні гілки та органи влади, безумовно були здійснені з метою тиску на діючу владу. Але не більше. В інший спосіб під час політичної кризи здійснювати тиск було неможливо. Згадані автори не пояснюють, що, на їхню думку, є суттю силових дій, чи примусу. В інтерпретації В. Якушика „силові дії” і „тиск” є явищами одного порядку.

**Між авторитаризмом і демократією:
політичний режим після "помаранчевої революції"**

Юрій Мацієвський

На мій погляд – ні. Силкові дії передбачають використання сили. В політиці це такі дії, що передбачають фізичне протистояння. Політичний тиск – явище іншого роду. Його суттю є здійснення впливу на суб'єкта прийняття політичних рішень, а метою – „підштовхування” суб'єкта до прийняття рішення в бажаному для ініціатора тиску напрямі. Отже, тиск не може бути прямим. Прямим може бути лише примус у вигляді фізичного насилля.

Перелічені вище дії, як визнає В. Якушик, „не є специфічними рисами лише революції. Вони – загальні ознаки як для неї, так і для бунту, повстання, перевороту” [15]. На мою думку, ці дії краще визнати ознаками **політичного протесту**, аніж політичної революції. Вони не були й свідченням примусового відбирання влади. Адже рішення про анулювання результатів другого туру виборів Президента приймалося не на Майдані, а у Верховному Суді. Хоча це було політичне рішення, саме воно дало можливість вийти з кризової ситуації без застосування сили. Участь В. Януковича у третьому турі виборів, попри політичні заяви щодо нелегітимності такого рішення, таки свідчить про прийняття ним і членами його команди вердикту Верховного Суду. Крім того, досягнення політичного компромісу у серії „круглих столів” кандидатами на посаду Президента та діючим Президентом Л. Кучмою є прикладом політичного врегулювання кризи, а не примусового відбирання влади.

Нарешті, свідченням того, що події кінця 2004 року в Україні некоректно називати революцією, навіть політичною, є те, що новий владний команді не вдалося змінити принципи здійснення влади, або політичний режим. Ця теза буде розвинута в наступних частинах роботи.

Що ж таке революція? Сучасні дослідники революції (С. Хантінгтон, Т. Скокпол та Е. Трінбергер, Дж. Голдстоун) вказують на такі риси цього феномена: 1) розпад держави; 2) насильницький характер; 3) глибока, фундаментальна зміна існуючого ладу та соціальної структури суспільства; 4) радикальна зміна політичних інститутів і всієї політичної системи [16].

Якщо додати до цього, що революції – це переважно тривалі процеси, від кількох місяців до кількох років, тобто макроподії, що активізують всі верстви суспільства, зокрема селян, то стає зрозуміло, що визнання подій кінця 2004 року в Україні революцією є надто проблематичним.

Події листопада – грудня 2004 року мали деякі ознаки революційності (політична криза, що тривала від оголошення результатів другого туру виборів до рішення Верховного Суду про визнання результатів цього туру недійсними та призначення переголосування, політична мобілізація значної кількості громадян, протистояння влади і опозиції, політична поляризація в суспільстві), але це не дає підстав визнати їх революцією. Як зазначалося вище, ці події не були також і путчем, заколотом чи переворотом. Оцінку цих подій з ширшої перспективи краще здійснювати

крізь призму транзитології. У цій галузі політичних досліджень визначаються кілька типів політичної трансформації: реформа, революція, переворот і перехід. Якщо революція – це насильницька зміна існуючих інститутів, то перехід – це такий тип політичної трансформації, для якого характерна зміна інститутів без порушення правових норм. Реформа і переворот також не задовольняють цих вимог.

З цієї точки зору, в Україні відбулася ненасильницька зміна правлячої еліти за масової участі населення в політичному страйку в період президентської виборчої кампанії. Іншими словами, відбулося падіння режиму. Саме таке розуміння подій в Україні найчастіше можна знайти в уважних західних дослідників, навіть якщо вони використовують термін „помаранчева революція”. Тому, на мою думку, події листопада – грудня 2004 року в Україні коректніше пояснювати крізь призму транзиту, або переходу.

Якщо використовувати класичну чотирьохетапну модель переходу, запропоновану У. Растоу, дещо скоригувавши її відповідно до місцевих умов, то експлантаційний потенціал моделі залишається доволі високим. Початком переходу вважається лібералізація старого режиму. В Україні, як і у всьому СРСР, лібералізація почалась наприкінці 1980-х років. Щоправда, „перебудова” в Україні розпочалась з певним відставанням від Москви, що було характерним у відносинах між імперським центром і республіками. Провал путчистів у серпні 1991 року і проголошення суверенітету Росії, України та інших республік колишнього СРСР дав початок другому етапу переходу. З цього моменту динаміка і глибина реформ у кожній республіці набували особливого вигляду. У республіках Балтії перехід відбувався поступально та лінійно, тоді як в Україні, Білорусі та Росії поступальність і лінійність була перервана в різний час. У Білорусі згортання демократизації відбулось з приходом до влади О. Лукашенка. В Україні і Росії темп реформ почав знижуватись приблизно одночасно з переобранням президентів Л. Кучми і Б. Єльцина на другий термін. Це дало підстави деяким західним дослідникам говорити про появу „гібридних” держав, які застрягли в умовній „сірій зоні” і нездатні з неї вийти. За фасадом слабко виражених демократичних інститутів у трьох слов’янських республіках почали формуватися авторитарні режими, кожен з яких мав свої особливості. Зупинення демократизації і повернення до патримоніального панування та султанізму відбулась також і в кавказьких та середньоазійських республіках [17].

Ненасильницька зміна влади 2003 року в Грузії та 2004 року в Україні дають підстави вважати ці події початком третього етапу переходу у цих країнах. Водночас не зовсім мирний спосіб зміни влади 2005 року в Киргизстані та невдача опозиції на парламентських виборах 2005 року в Азербайджані і президентських виборах 2006 року в Білорусі підштовхують до думки про зупинку демократичного імпульсу на

**Між авторитаризмом і демократією:
політичний режим після "помаранчевої революції"**

Юрій Мацієвський

пострадянському просторі.

Український варіант переходу має кілька особливостей. По-перше, український перехід є тривалішим, ніж переходи у східноєвропейських чи балтійських країнах. По-друге, зі зміною влади розпочався третій етап суспільних трансформацій. Перший етап тривав з кінця 1980-х років до 1991 року. Другий – з 1991 року до кінця 2004. В цей період в Україні радянський номенклатурний авторитаризм трансформувався в новітній кланово-олігархічний різновид авторитаризму. Проте стверджувати, що нова влада сприятиме консолідації демократії, було б надто оптимістично. Визначальною рисою цього етапу є нова, але неповна зміна еліт, а суттю – змагання між політичними і бізнесовими угрупованнями, з одного боку, та намагання зберегти обличчя перед громадянами – з іншого.

По-третє, розпад „помаранчевої коаліції” і формування нової коаліції на чолі з Партією регіонів викликає застереження щодо поступальності демократичних змін в Україні. Отже, українцям доведеться вдруге після 1991 року рухатися по колу або реалізовувати поміркований варіант переходу.

У транзитології розрізняють два типи переходу – радикальний і поміркований. Радикальним шляхом перехід відбувався в країнах, де стара еліта повністю втратила легітимність. Зміна режиму відбулась або шляхом абдикації (відречення від влади), як це трапилось 1989 року в Чехо-Словаччині й НДР та 1993 року в Грузії, або насильницьким шляхом, як 1989 року в Румунії та 2005 року в Киргизстані.

Поміркований тип переходу передбачає перемогу опозиції на виборах, яка або веде переговори зі старою елітою щодо шляхів і методів здійснення реформ, або допускає проникнення представників старої еліти до владних структур. Останній шлях досить тривалий. До того ж, при збереженні позицій старої еліти у владі можливі відхилення й зупинки процесів демократизації. Саме цим шляхом розвивалися події в Україні та більшості пострадянських країн після 1991 року. Здається, подібним шляхом розвиватимуться події в Україні після провалу проекту створення демократичної коаліції та формування уряду з представників попередньої влади.

„Помаранчева революція” призвела до кількісних змін у владній верхівці, спричинила певні зміни у складі владної еліти, але дала дуже мало якісних змін. Повернення до влади попередньої команди спричинить чергову паузу в процесі переходу. Перехід в Україні ускладнюється неефективністю політичних еліт, проте він має шанс закінчитись консолідацією демократії у випадку громадського тиску демократично налаштованої частини населення на діючу владу.

Зміна влади чи зміна режиму?

Зі зміною частини правлячої еліти політичний режим в Україні виявляє

значний імунітет до змін. Для обґрунтування цієї тези пропоную порівняти відмінні та подібні риси здійснення влади (політичного режиму) часів президентства Л. Кучми і того, що складається з обранням В. Ющенка.

До відмінних рис слід віднести такі:

- змінилась риторика влади (ідеологему стабільності замінила ідеологема проведення реформ);
- започатковано низку ініціатив з реформування структури органів управління та територіального устрою;
- змінилось ставлення влади до ЗМІ;
- відбуваються позитивні зміни у розвитку громадянського суспільства;
- відбуваються позитивні зміни у політичній культурі населення більшості регіонів України, що наближає її до громадянського типу;
- політичні інтриги в оточенні Президента вийшли на поверхню, що закінчилось урядовою кризою та відставкою уряду Ю. Тимошенко;
- з 1 січня 2006 року вступили в дію доповнення до Конституції від 8 грудня 2004 року, які суттєво впливатимуть на суперництво між виконавчою та законодавчою владою в Україні. Свідченням цього є доволі сумнівне у правовому плані рішення парламенту про відставку уряду Ю. Єханурова, що відбулося на першому засіданні Верховної Ради після того, як зміни до Конституції вступили в дію.

Чого не було зроблено:

- не було доведено до кінця жодного розслідування діяльності посадових осіб різного рангу під час президентської виборчої кампанії; не було притягнуто до відповідальності жодного високопоставленого чиновника за корупційні дії; не завершено слідства у справі вбивства Г. Гонгадзе;
- не було здійснено реформи правоохоронних органів та не завершено реформу судової системи. Тому порушення прав громадян під час затримання та проведення досудового слідства хоч і зменшилися, проте тривають й далі;
- не було створено громадського телемовлення, про яке так багато говорили представники нової влади.

Перелік того, що проголошувала „нова влада”, але не зробила, міг би бути набагато довшим. Тут виокремлюються лише ті гасла, які, у випадку їх реалізації, мали б означати утвердження „цінностей Майдану” і тим самим виявляти зміни у способі здійснення влади.

Що залишилося:

- збереглась практика неконкурентного призначення кандидатів на посади різного рангу. Свідченням цього є провал кадрової політики нової влади [18];
- стиль ухвалення політичних рішень залишається непрозорим і непублічним. Так, за свідченням Є. Захарова, голови правління

Української гельсінської спілки і співголови Харківської правозахисної групи, за десять місяців 2005 року Президент В. Ющенко видав 42 укази з грифом „опублікуванню не підлягає”. З них п’ять було видано після 1 квітня 2005 року, коли Президент публічно пообіцяв таку практику не використовувати. За цей період Кабмін видав 13 постанов і розпоряджень з грифом „Не для друку” [19]. Отже, як твердить Є. Захаров, практика використання незаконних грифів зберігається, хоча вона менша, ніж за президентства Л. Кучми. Іншими проявами непрозорого ухвалення рішень є угода від 4 січня 2006 року щодо поставок російського газу в Україну та результати виборів Голови Верховної Ради 6 липня 2006 року;

- заяви глави держави про необхідність затвердження на референдумі змін до Конституції нашоухує на думки про бажання Президента і частини його оточення залишити за собою попередні повноваження;

- корупція як системне явище, притаманне недемократичному врядуванню, не зникла. Це означає, що відносини між представниками влади і громадянами в цілому зберігають вигляд патронажно-клієнтельських стосунків. За оцінками міжнародної організації Transparency International, 2005 року за рівнем корупції Україна посіла 107 місце серед 158 країн світу. З показником 2.6 з 10.0 можливих (чим нижчий індекс, тим вищий рівень корупції) Україна опинилась поряд з Нікарагуа, Палестиною, В’єтнамом, Замбією та Зімбабве;

- збереглися структури, що прослуховують телефонні розмови державних службовців, політиків та окремих громадян. За твердженням В. Сівковича, в Україні діє близько 30 структур, що знімають інформацію з каналів зв’язку [20]. Для порівняння: 2002 року було надано 40 тисяч санкцій на зняття інформації, а за 9 місяців 2005 року - 11 тисяч [21]. Прикладом збереження такої практики став скандал з прослуховуванням працівниками СБУ кабінету экс-міністра юстиції Р. Зварича;

- фінансова політика держави з її головним інститутом - податковою міліцією - залишилась без змін.

Отже, нова влада не спромоглася подолати наслідки „кучмізму”, що може свідчити як про глибину проникнення політичної корупції у всі шпарини суспільства, так і про „зараження” цією недугою нової влади. Неподолання „кучмізму” свідчить про моральну терпимість нової еліти до проявів політичної корупції, отже, ставить під сумнів саме визначення її як „нової”. Чи справді в Україні відбулося оновлення еліти? І що є критерієм оновлення? Ці, поки що риторичні питання, можуть стати предметом окремого дослідження.

Найбільшою загрозою для суспільства, на мою думку, є непрозорість і неpubлічність ухвалення політичних рішень, інформаційна закритість влади, збереження політичної корупції.

При вивченні перехідних режимів, поряд з трьома постійними ознаками політичного режиму, переліченими вище, як на мене, слід

враховувати і кілька змінних. Для цього увагу належить звертати принаймні на кілька індикаторів, що чіткіше пояснюватимуть характер перехідного режиму. До них зараховую такі: структуру панівних груп (еліт) у суспільстві, статус і становище опозиції та вплив неінституціоналізованих структур на політичний процес.

У структурі як правлячої, так і опозиційної еліти зберігається фрагментованість, фракційність, внутрішня боротьба і брак спільних цінностей, що могли б стати основою досягнення загальнонаціонального консенсусу. Розкол у команді „помаранчевих” унеможливив не лише формування єдиної передвиборчої коаліції, але й формування коаліції в парламенті.

Статус опозиції залишається нерегульованим, хоча становище помітно змінилось, особливо якщо порівнювати з часами другого президентства Л. Кучми. Нарікання представників Партії регіонів, СДПУ(о) і КПУ на політичні репресії нової влади швидше слід сприймати як ознаку змін у становищі опозиції, ніж прояви (чого не можна виключати в окремих випадках) політичної помсти.

Нарешті, вплив неінституціоналізованих структур на політичний процес в Україні переважно виявляється у діяльності фінансово-промислових груп (ФПГ). Їх вплив на політичний процес дещо знизився порівняно з періодом до 2004 року, проте самі ФПГ залишилися майже незмінними. Найпотужніша на сьогодні серед них політична і бізнесова структура Р. Ахметова, що є фінансовим двигуном Партії регіонів, пройшла в парламент і одержала у ньому найбільше місць.

Отже, в Україні зі зміною перших осіб держави і значного прошарку еліти другого ешелону (голів обласних і райдержадміністрацій) політичний режим у своїй суті залишається гібридним. Інерційність інститутів старого режиму впливала на ситуацію в Україні за часів президентства Л. Кучми, вона ж зберігає вплив і в період президентства В. Ющенка. Радикальної зміни інститутів не відбулося. Старі інститути і практики зберігають свій вплив, а нові у вигляді адміністративної, територіальної реформи та реформи політичної системи наштовхуються на опір.

Навіть поверховий аналіз постійних і змінних індикаторів політичного режиму в Україні дає підстави визначити його як перехідний, поставторитарний режим, у якому поєднуються як авторитарні, так і демократичні методи здійснення влади. Подібне визначення сучасного політичного режиму в Україні знаходимо в оцінках експертів міжнародної організації Freedom House.

Методологія моніторингу виходить з того, що за „1” приймається повна відповідність стандартам демократичного урядування. Відхилення від „1” характеризує рівень невідповідності цим стандартам. Політичний режим країни, сумарний показник якого (шкала демократизації) перебуває у межах 1 - 2, визначається як „консолідована демократія” (Consolidated

**Між авторитаризмом і демократією:
політичний режим після "помаранчевої революції"**

Юрій Мацієвський

Democracy); на рівні 3 – „напівконсолідована демократія” (Semiconsolidated Democracy); 4 – „перехідне урядування або гібридний режим” (Transitional Government or Hybrid Regime); 5 – „напівконсолідований авторитарний режим” (Semiconsolidated Authoritarian Regime); у межах 6 - 7 – „консолідований авторитарний режим” (Consolidated Authoritarian Regime) [23].

Таблиця

	1997	2004	2005
Виборчий процес	3,25	4,25	3,50
Громадянське суспільство	4,00	3,75	3
Незалежність ЗМІ	4,50	5,50	4,75
Урядування	4,50	5,25	–
Конституційний, законодавчий та судовий устрій	3,75	4,75	4,25
Корупція	–	5,75	5,75
Шкала демократизації	4,00	4,88	4,50

Таблицю складено за даними моніторингу, який за спеціальною програмою у 27 посткомуністичних країнах проводить міжнародна правозахисна організація Freedom House [22].

Тут слід наголосити, що авторитарні тенденції помітні як у виконавчій, так і в законодавчій гілці влади. У новому парламенті через запровадження інституту імперативного мандата зріс вплив формальних і неформальних лідерів партій та керівників фракцій, а вплив депутатів на законодавчий процес зменшується. У цій ситуації парламент може перетворитися на новітню олігополію – панування обмеженої кількості власників партій, що матимуть вирішальний вплив на прийняття політичних рішень.

Особливості політичного процесу в Україні

Події листопада - грудня 2004 року стали великим потрясінням для всього українського суспільства. Політична система вийшла з кризи оновленою завдяки ненасильницькому вирішенню політичного конфлікту, частковою зміною еліти, що сповідує інші, ніж попередній режим, цінності, зміною значної кількості представників виконавчої гілки влади у масштабах всієї держави.

З падінням режиму Л. Кучми розпочався новий етап суспільних і політичних трансформацій. Водночас закінчився десятилітній період авторитарної стабільності. Урядова криза вересня 2005 року, парламентсько-урядова криза січня 2006 року, загострення відносин з Росією через проблему постачання газу та контролю навігаційних об'єктів на південному узбережжі Криму, парламентська криза липня 2006 року – головні ознаки того, що Україна переживає і буде й надалі відчувати значні політичні потрясіння.

Причини цих збурень полягають у зміні політичного керівництва в країні. „Помаранчева революція” вплинула на геополітичну рівновагу в Євразії, що забезпечувалася домінуванням Росії. Зміна влади в Грузії та Україні сприймається в Росії як загроза її прагненню реалізувати чи то неоімперську модель політичного управління, чи то перетворення Росії на „євразійську Нігерію” – головного постачальника енергоресурсів до багатьох європейських та пострадянських країн.

Зважаючи на те, що „помаранчева коаліція” розпалась, а нову очолює Партія регіонів, внутрішньополітична напруга на досить високому рівні збережеться ще принаймні до кінця 2006 року. Нових збурень слід чекати під час ухвалення останніх законів щодо вступу до СОТ, питання статусу російської мови, руху України до НАТО. В цілому, можна стверджувати, зі змінами до Конституції значний рівень напруги зберігатиметься і між виконавчою та законодавчою гілками влади.

Рух України до консолідованої демократії залежатиме від здатності політичних еліт конструктивно співпрацювати, діяльності нового уряду стосовно впровадження політичних реформ, міри співпраці України з Євроатлантичними структурами, розвитку громадянського суспільства і станом демократії в сусідніх країнах.

Література:

1. Див. **Полохало В.** Політична арена України // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 4; **Полохало В.** Метаморфози посткомуністичної влади // Сучасність. – 1996. – № 9; **Полохало В.** Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії // Політична думка. – 1998. – № 2.
2. **Полохало В.** Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 17 - 18.
3. **Колодій А.** До питання про політичний режим в Україні // Сучасність. – 1999. – № 7 - 8. – С. 84 - 96.
4. **Лінецький С.** Політичний режим в Україні (1991 - 1997) // Політологія. Посібник для студентів вузів / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К.: Академія. – С. 192.
5. Детальніше про дискусії між західними дослідниками стосовно політичного режиму в Україні див. **Т. Kuzio.** Regime type and politics in Ukraine under Kuchma // Communist and Post-Communist Studies, 2005, № 38, pp. 167 - 190.
6. Ibid. – P. 170.
7. **Carothers T.** The End of Transition Paradigme // Journal of Democracy, 2002, № 13 (1). – P. 10.
8. **Кузьо Т.** Десять свідчень того, що Україна неорадянська держава // <http://www.pravda.com.ua>. від 25.03. 2004

**Між авторитаризмом і демократією:
політичний режим після "помаранчевої революції"**

Юрій Мацієвський

9. **Darden K.** Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine under Kuchma // *East European Constitutional Review*, Vol. 10 (2/3), 2001, pp. 67 - 71.
10. **Рябчук М.** Зона Відчуження. Українська олігархія між Сходом і Заходом. - К.: Критика, 2004.
11. **Hans Van Zon.** Political Culture and Neo-Patrimonialism Under Leonid Kuchma // *Problems of Post Communism*, Vol. 52, № 5, September - October 2005. - P. 15.
12. Огляд публікацій на цю тему та альтернативне пояснення подій кінця 2004 р. в Україні через категорію переходу було запропоновано мною у таких публікаціях: **Мацієвський Ю.** „Помаранчева революція” крізь призму міждисциплінарних соціальних досліджень // *Політичний менеджмент.* - 2005. - № 6. - С. 7 - 22; **Мацієвський Ю.** „Помаранчева революція” крізь призму транзитології // *І.* - 2005. - № 40. - С. 29 - 39.
13. **Колодій А.** Від „Сірої зони” до кольору сонця: Помаранчева революція і демократичний перехід в Україні // *Агора*. Вип. 1. <http://www.kennan.kiev.ua/kkr/publications.htm>; **Якушик В.** Українська революція 2004 - 2005 років. Спроба теоретичного аналізу // *Політичний менеджмент.* - 2006. - № 2. - С. 19 - 36.
14. **Маркс К.** Злиденність філософії // **Маркс К., Енгельс Ф.** Твори. Вид. 2-ге. Т. 4. - К., 1959. - С. 94.
15. **Якушик В.** Українська революція 2004 - 2005 років. Спроба теоретичного аналізу // *Політичний менеджмент.* - 2006. - № 2. - С. 27.
16. Детальніше про пояснення революції див. **Мацієвський Ю.** Помаранчева революція крізь призму транзитології // *І.* - 2005. - № 40. - С. 29 - 39.
17. **Eke S., Kuzio T.** Sultanism in Eastern Europe. The Socio-Political Roots of Authoritarian Populism in Belarus // *Europe-Asia Studies*, vol. 52, no. 3 (May 2000), pp. 523 - 547.
18. Див. Публікації **Ю. Мостової, С. Рахманіна, Н. Пестрякової** у „Дзеркалі тижня” №№ 1, 3, 17 за 2005 р.
19. **Захаров Є.** Усвідомлена необхідність правозахисту // *Критика*, № 12, 2005. - С. 7.
20. Програма „Вибори 2006”, канал 1+1, ефір 9 березня 2006 р.
21. **Захаров Є.** Усвідомлена необхідність правозахисту // *Критика*, № 12, 2005. - С. 7.
22. *Nations in Transit 2004. Democratization in East Central Europe and Eurasia* / Ed. A. Motyl, A. Schnitzer. - N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. - XVII, 666 p.
23. *Ibid* - p. IX - XVII.

Політична модернізація: згусток протиріч

Володимир Холод,

кандидат історичних наук, професор
кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Української академії банківської справи

У статті розглядаються цільові настанови теорії політичної модернізації і робиться висновок щодо неможливості використання загальних рекомендацій теорії для жодної країни в конкретиці її проблем.

Будь-яка теорія містить у собі звабний ґрунт для критики, а особливо та, що актуалізується в поточній політиці. Окремі її положення можуть підтверджуватися і, навпаки, її невідповідності практиці змушують шукати недосконалості в самій теорії.

Наприкінці 1950-х років у межах порівняльної політології з'явилася теорія політичної модернізації. Помітний вклад у її розвиток зробили Г. Алмонд і Д. Пауэлл („Порівняльна політологія. Підхід з позицій „концепції розвитку”, 1966 р.), С. Ейзенштадт („Модернізація: протест і зміна”, 1966 р.), С. Гантінгтон („Політичний порядок у суспільствах, що змінюються”, 1968 р.), Л. Пай, Дж. Лапаломбара, С. Верба. У підсумку теорія перетворилася на обґрунтування певної загальної моделі глобального цивілізаційного процесу.

Суть цієї теорії-моделі полягає в аргументованому описі характеру і напрямів переходу від традиційного до раціонального суспільства в результаті взаємодії „тріади” глобальних факторів - науково-технічного прогресу, соціально-структурних змін і перетворення нормативно-ціннісної системи.

Теорія прагне пояснити джерела й загальну технологію політичних змін, спрямованих на вирішення завдання ще однієї „тріади” - раціоналізацію влади, створення диференційованої політичної структури і забезпечення масової політичної участі. У ній не знайдемо таких понять, як „капіталізм” чи „соціалізм”, а якість політичної системи обумовлюється не характером соціально-економічної формації, а типом осучаснення - способом переходу від панівних у суспільстві традиційних цінностей до сучасних раціональних структур.

Теорія модернізації - інтегральна складова „соціології розвитку”,

джерелами якої були концепції М. Вебера, Ф. Тенніса і Т. Парсонса [24; 22; 21]. Змістовим стрижнем теорії стали два типи модернізації: 1) оригінальна (або спонтанна) модернізація характерна для країн, що пережили перехід до раціональних соціальних структур через тривалий внутрішній процес (Англія, США, Німеччина, Франція і т. д.); 2) вторинна (або віддзеркалена) притаманна відсталим країнам, які використовують досвід передових держав; це осучаснення „навздогін”; основний фактор вторинної модернізації – соціокультурні контакти цих країн з центрами індустріальної та постіндустріальної культури.

Це теоретичне, по суті, обґрунтування сучасного політичного процесу, оскільки модернізація розглядається як зростання спроможності політичної системи постійно та ефективно адаптуватися до нових взірців соціальних цілей і створювати нові види інститутів. Їх нова якість проявляється в тім, що вони нібито забезпечують не тільки контроль над ресурсами, але й канали для дійового діалогу між урядом і населенням.

„Дійовий діалог” однозначно передбачає відмову від авторитарних і квазідемократичних моделей розвитку. Тут дисонує поширена в 1970-і роки в політології Заходу ідея „ефективності політичних систем”, котра розглядалася як здатність забезпечити політичну стабільність і соціально-економічний розвиток незалежно від засобів, що застосовуються [13, с. 6]. Її суть на реальному тлі утвердження в Латинській Америці правоавторитарної моделі „залежного розвитку” американський політолог Т. Цурутані визначає в такий спосіб: „Мета розвитку не свобода, а порядок” [23, с. 174].

Розведення понять свободи і розвитку подибуємо і в працях політологів країн, що розвиваються. Так, нігерієць Б. Нвабузе відносить монархічні африканські республіки, в яких президент проголошується довічним главою держави, до типу „парламентарного президенціалізму”. Він вважає, що, перехворівши на „дитячі хвороби” месіанізму і харизматизму, такі системи через певний час стануть реально демократичними [20, с. 430].

Цільові настанови модернізації в її теоретичному вираженні досить ґрунтовні й до багато чого зобов’язують. Перелічимо їх „згори до низу”.

1. У політичній системі формується здатність до акумулювання претензій і вимог різних соціальних груп, і звідси – здатність до створення відповідних інститутів для регулювання соціальних процесів.

2. Зростання централізації урядових функцій.

3. Формування та швидке зростання раціональної політичної бюрократії.

4. Мобілізація соціальної периферії, активізація участі в політиці шляхом розширення виборчих прав і розвитку вільної преси, формування опозиційних партій і добровільних асоціацій.

5. Поява конкуруючих політичних організацій, котрі поширюють свій вплив на різні функціональні сфери. До них, у першу чергу, належать

політичні партії, які, незалежно від суспільного ладу, сприяють „легітимній” презентації настроїв всіх шарів суспільства й підтримці в ньому „порядку” [10, с. 94 - 95, 115].

Впадає в око домінування прагматизованих настановлень, що визначають технологію „осучаснення”. Суть „відкритого суспільства” у К. Поппера й Дж. Сороса полягає в тому, що не передбачається жодного духовного завдання. На відміну від закритого (традиційного) суспільства, що розрізняє добро й зло, в „суспільстві вищої стадії соціальної організації” домінує ідея „недосконалого розуміння” [6, с. 129 - 130]. Інакше кажучи, апологети модернізації покладаються на відносність духовних цінностей.

Когорту авторів цієї теорії не побачимо серед розробників законів політичного життя; вони, на нашу думку, з оптимізмом зазирають у майбутнє країн, що модернізуються, дещо ігноруючи сьогодення, яке рясніє протиріччями і проблемами, для вирішення яких потрібно буде не одне десятиліття.

Розглянемо в критичному ключі базові настановлення осучаснення, починаючи „знизу вгору”, щоби показати труднощі заданого теорією алгоритму перетворень.

(5). Появі політичних організацій, спроможних конкурувати й поширювати свій вплив у суспільстві, має передувати поява безлічі неполітичних структур. Саме вони (й тільки вони) визначають зрілість громадянського суспільства. Без них політичні організації ніколи не зможуть конкурувати на цивілізованому рівні й організувати свій вплив у суспільстві. Без наявності неполітичних структур політичні організації можуть впливати тільки самі на себе, загострюючи конфронтацію між собою непродуктивними для суспільства акціями. Тут можлива одна формула: спочатку в повному обсязі самореалізується асоціативна здатність громадянського суспільства в трьох його сферах - економічній, соціальній та ідеологічній, а лише потім мають з'явитися політичні організації. У протилежному випадку виникне деформаційна диспропорція між неполітичною й політичною сферами, як, наприклад, в сучасних Україні і Росії.

(4). Як засвідчила невдала „перебудова” в СРСР, „джин свободи”, випущений з ініціативи партійного істеблішменту, посилений строкатими ЗМІ й структурований у всілякі асоціації, ліги, спілки, об'єднання тощо, найчастіше ефемерні, не забезпечив конструктивної якості оновленню політичної надбудови соціалізму з „людським обличчям”. Автори теорії модернізації не врахували, як мінімум, співвідношення формальної кількості і фактичної якості в будь-якому оновлювальному процесі.

(3). У жодній країні не було явного дефіциту політичної бюрократії. Все „надпитання” полягає в рекрутуванні раціональної бюрократії. І тут виникають запитання: звідки рекрутувати і як забезпечити раціональну якість цієї бюрократії? Автори теорії „осучаснення” явно захопилися

дозованим утопізмом М. Вебера про „раціональну рутинізацію”. Дж. Шумпетер більш конкретний – він вказує на „середні класи” як постачальника кадрів для держбюрократії. Але й це зовсім не гарантія виникнення раціонального менталітету в оновлюваного функціонального апарату.

Американець Л. Мемфорд зазначає, що класична бюрократія нічого не породжує: її функція – передавати без змін і перекручень накази, що надходять згори, з головного штабу [4, с. 95]. Л. Ерхард більш категоричний: перевантажений бюрократичний апарат поглинає значну частину національного доходу, а досягнення державного господарства, яке функціонує за наказом згори, не можуть бути кращими, ніж при ринковому господарстві [8, с. 199 – 209].

(2). Є три слова, що утворюють змістово небезпечний логічний ланцюжок: централізація, концентрація, етатизація. Слово „концентрація” ми розглянули у відповідному законі; „етатизація” означає суцільне одержавлення. Нейтральне слово „централізація” слугує вихідним плацдармом для подальшого „розгортання” раціональної бюрократії, що сформувалася. Сутність бюрократизму проявляється у свідомій дезорганізації суспільної системи у своїх інтересах [2, с. 445]. А це призводить до етатизації; для цього потрібна лише ідеологічна оболонка й „момент кризи”: він виправдає необхідність централізації за будь-якої нагоди. Прецедентів того й іншого доста.

(1). Політична система, спроможна акумулювати вимоги різних соціальних груп на своєму „вході” – не є її завершена якість; головна її місія полягає в досягненні балансу між „входом” і „виходом”, а кількість створюваних або вже створених інститутів для регулювання соціальних відносин ще не забезпечує позитивної якості всій системі. Авторам теорії слід було б показати „зону протиріч” у традиційному суспільстві й еволюційне їх „зняття” або вирішення в ході модернізації. Модернізація в їхньому тлумаченні не еквівалентна революції, вони її розуміють як еволюцію; вона, тим не менше, наражається на дуже серйозні протиріччя:

1) конфронтація універсальних стандартів (ринок, плюралізм, багатопартійність) і традиційних цінностей: перші необхідні для формування громадянського суспільства взагалі та для економічної ефективності зокрема; другі визначають політичну лояльність і національну єдність; раціональним соціально-політичним силам, до яких належать всі „модернізатори”, протистоїть віра в колективну унікальність національної єдності (вона фундаменталістська за своєю суттю); африканський соціолог К. Догбе висунув ідею про те, що в Африці діє унікальна соціальна філософія „ми-ізм”. Згідно з логіки африканця: „Я існую, тому що існуємо ми”. Відтак африканський світ керується „ми-законом”, „ми-логікою”. Згідно з „ми-ізмом”, соціальна діяльність не є такою, якщо не спрямовується на згуртування групи [11, с. 797];

2) синдром модернізації – це суперечлива взаємодія між процесом диференціації ролей, статусів і функцій у політичній системі, імперативами рівності й можливостями системи, що модернізується, до інтеграції цих ролей, статусів і функцій. Це означає, що рішення і дії на „виході” системи поки що не відповідають рівню вимог, що вимагаються на „вході”, а тим більше – на етапі різнобічних структурних перетворень. Цей дисбаланс є об’єктивною основою трьох „мінімальних” криз – мінімальних за кількістю, але не за масштабами прояву.

Криза легітимності виникає з прозаїчної причини – внаслідок розбіжності або неузгодженості цілей і цінностей реформаторського режиму з уявленнями більшості громадян про необхідні форми й засоби оновлення соціального регулювання, норми справедливого управління, розподілу тощо. Ця криза генетично пов’язана зі змінами в період зламу соціальної структури, коли статусу найважливіших консервативних (традиційних) інститутів загрожує небезпека, а зростаючі вимоги основних соціальних груп політична система належно не сприймає.

На це звертає увагу англійський соціолог Р. Мартін. Саме припущення про автоматизм подолання дисфункцій, що виникають, відзначає він, відображає механістичну обмеженість спроб функціоналістів пояснити соціальну зміну. Якщо процес пристосування автоматичний, то чому тоді порушується відповідність даної ціннісної системи навколишньому середовищу [17; 15; 21]?

Автори теорії пропонують низку дуже загальних заходів для зміцнення легітимності режиму, зокрема, надбання легітимності шляхом реальної демонстрації ефективності запроваджуваних реформ.

На нашу думку, вторинна модернізація лише тоді викличе позитивну реакцію у населення, коли результати реформ в економіці різко перевершать досягнуті раніше, а нові форми власності стануть стимулом до розширення соціальної бази перетворень. Вирішальним фактором стане економічна ефективність режиму, як це відбулося в економічних „драконів”. Однак для жодної країни з її конкретними проблемами не можна застосовувати загальні рекомендації цієї теорії: традиційні суспільства у своїх вихідних параметрах надто відрізняються одне від одного, щоб стати об’єктом-реципієнтом пропонованої технології перетворень.

Один з прогнозів розвитку СРСР у 1980-і роки, підготовлений у центрі стратегічних і міжнародних досліджень Джорджтаунського університету (директор проекту Р. Бірнс) базувався на методологічному посиленні впровадження різних моделей індустріальної модернізації. Необхідність змін в СРСР була підготовлена саме успіхами в модернізації традиційного суспільства. Здійснивши цю трансформацію, вважав Р. Бірнс, радянські лідери саме в ті роки мали вирішити, як пристосувати політичний порядок до необхідності змусити нове суспільство ефективно працювати [9, с. 423].

На обмеження можливостей абсолютизації західноєвропейського досвіду й заснованих на ньому теорій для Росії вказує Т. Макденіел [18, с. 13].

Відзначимо, що ці автори одностайні у визнанні необхідності реформування політичного порядку в Росії.

Забезпечення легітимності можливе також шляхом залучення на свій бік консервативних елементів модернізованого суспільства. Це досягається коштом поступовості реформ і гарантії збереження досить високого статусу впливових традиційних інститутів і груп навіть після втрати ними влади. До них належать представники сімейних кланів, церковних структур, силовики, армійський генералітет. У теорії немає чіткої вказівки щодо цього, і це в принципі неможливо, адже ті інститути й до модернізації мали не однакове становище в традиційному суспільстві. Тому нейтралізація їх опору з наступним залученням на бік реформаторського режиму повинна здійснюватися „точково”.

Поділ джерел влади – один з важелів її стабілізації. У демократичних суспільствах соціально-правове джерело влади – в загальній згоді дотримувати норм, заснованих на цінностях політичної системи й конституції. Тут політична система як сукупність стійких принципів перебуває поза сферою політичної боротьби за основні принципи устрою соціальної системи: зміщення лідера і його партії ще не означає кризи всієї системи. У перехідних традиційних суспільствах – все навпаки: джерело влади й представник влади ототожнюються населенням. Тому невдоволення урядом може призвести до гальмування реформ і зміни режиму, що встановлюється. І знову „гола” констатація: у теорії не диференційовано рівнів „культури підпорядкування”. Пропонована формула: „Люди чекають від політичної системи послуг, але побоюються її зловживань” явно розпливчата. Традиційні системи володіють не тільки в різному ступені диференційованими урядово-політичними структурами, але й різними культурами. Саме культурна секуляризація „розводить” строкату сукупність країн, що розвиваються, по різні боки гострої кризи легітимності [16, с. 120].

Криза участі обумовлена тим, що на етапі модернізації зростає чисельність суб'єктів політики, що конкурують з політичними лідерами за доступ до прийняття рішень. Звідси неодмінна вимога для політичної системи перехідного суспільства: вона має, в першу чергу, враховувати плюралізм інтересів, що виник, задовольнити їх й інтегрувати в річище перетворень.

Тут виникають дві небезпеки. З одного боку, штучне створення перешкод для доступу до влади нових суб'єктів політики може викликати радикалізацію їх вимог і дій стосовно усунення від влади реформаторів. З іншого боку, розширення політичної участі неминуче посилює можливості впливу маргінальних прошарків на владні структури. Ці прошарки завжди переважають у процесі зламу соціально-класової структури. Вони є

носіями традиційних цінностей, але залишаються „однією ногою” на цінностях оновлюваного суспільства. В цьому полягає непередбачуваність цих прошарків. Маргінал як „політична людина” не заангажований на цінності оновлюваної політичної системи й у період змін користується всіма „благами” „негативної свободи”. Це тип „вільного стрільця” [1, с. 105]. Він неспокійний і агресивний, схильний до авантюр, піддається демагогічному впливу.

Маргінальний консерватизм може взяти гору над інноваціями реформаторського центру. Маргінали не здатні сформувати зі свого середовища продуктивну еліту; вона може бути тільки антиелітою (маргінальною елітою). Егалітаристська психологія, притаманна малокваліфікованим групам або групам, що втрачають свою кваліфікацію внаслідок „вимивання” традиційних ремесел і професій, може стати основною перешкодою на шляху впровадження ринкових відносин.

Автори теорії не враховують також ступінь соціальної ефективності державного патерналізму, що побутував у традиційному суспільстві, але ж він може стати критерієм порівняння рівнів життя, оскільки в соціалізації буде переважати не інтеріоризація (через свідомість) того, що відбувається, а адаптація (через психо-фізичні відчуття).

Російський філософ М. Лосський залишив у спадщину сучасним „модернізаторам” висновок-застереження: прискорене реформування не забезпечує вищого щабля розвитку суспільства, а руйнує досягнуте раніше [3, с. 225]. Адаптація обертається в цьому випадку фрустрацією, що реанімує консервативні настрої в окремих сегментів суспільства, що реформується.

Уразливим місцем теорії є також брак прогностичних моделей модернізації багатонаціональних країн. У них включення в активну політику соціальних груп, які претендують на участь у владних структурах, ставить перед реформаторським центром надзавдання збереження територіальної цілісності і єдності федеральної держави.

Криза врегулювання конфліктів є результатом взаємоперетину й накладання одне на одного криз легітимності та участі. Її генеза, зокрема, пов’язана зі зломом авторитарних і тоталітарних структур і режиму всезагальної зарегульованості, що дає потужний початковий імпульс „негативної свободи”. Як відомо, у негативному значенні свободу розуміють як непримусовість, скасування обмежень стосовно особистості, як можливість діяти на свій розсуд. Сценарій такої кризи розвивається не за єдиними правилами у вигляді „ігор”, „дебатів” [7, с. 8 - 9] чи за прецедентом-алгоритмом, що ускладнює її вирішення.

Творцям теорії належало б вказати на те, що прояви „негативної свободи” особливо небезпечні в середовищі маргіналів і близьких до них прошарків. Причинно-наслідковий механізм цієї кризи багатопликий і досконало не досліджений, однак відомо, що „негативна свобода”

проявляється, зокрема:

- у переломленні політичних ініціатив і інновацій у відповідному соціо-культурному середовищі та їх деформації поза досяжністю центральної влади; ці деформації можуть набрати однозначно руйнівного характеру;
- у посиленні впливу місцевих структур – партій, рухів, організацій, їх прагненні звільнитися від впливу центру;
- у посиленні орієнтації населення на регіональні та національні норми й традиції, а не на центр.

Суть кризи полягає у вкрай слабкому проникненні центральної влади в різні сегменти соціального простору й віддзеркалює протиріччя, що виникають при намаганні правлячої еліти провести свої рішення у всіх сферах соціального життя. В умовах модернізації суперництво груп за ресурси влади, за панування тільки „своїх” цінностей і владних повноважень призводить до появи безлічі центрів впливу. Вони одержують можливість змінювати на свою користь зміст управлінських рішень центральної влади.

Професіоналізація управління обумовлює зростання всевладдя бюрократії. Дослідник американської бюрократії Ф. Ріггз вказує на можливе перетворення бюрократії на правлячу еліту з можливостями вирішального впливу на всі політичні рішення, до яких вона причетна [5, с. 93]. Доповнимо Ф. Ріггза: на регіональному і локальному рівнях влади ця підміна повноважень політичного істеблішменту небезпечна розпадом функціональності всієї системи влади.

Індійський учений А. Бхатт відзначає посилення в Індії індивідуальної мобільності поза кастовою системою, зменшення позитивної кореляції між аскриптивним і досягальним статусом поряд з випадками протилежного характеру: утворенням міжкласових об'єднань, що діють як політичні союзи [12, с. 38].

Це криза інклюзивності (англ. inclusive – „той, що включає в себе”), що означає послідовне падіння активності прийнятих центром рішень на нижчих рівнях влади. Так, у Росії постійно виникають і відтворюються протиріччя між федеральним урядом і суб'єктами Федерації; їх породжує й падіння престижу Кремля, і конституційні прорахунки при визначенні прерогатив регіональної влади. Як суб'єкти Федерації виступають держави (21 республіка), адміністративно-територіальні державні утворення (6 країв, 49 областей, 2 міста федерального значення) і національно-територіальні державні утворення (10 автономних округів, 1 автономна область). Однак деякі області за своїм економіко-політичним потенціалом значно перевершують республіки, володіючи при цьому обмеженими, порівняно з ними, правами в місцевому самоврядуванні. Звідси й природний потяг цих суб'єктів федерації до „самоавтономізації”, і тертя з московською владою.

В унітарних державах така криза менш помітна, однак її прояви

очевидні, скажімо, й в Україні. У цьому випадку необхідна модифікація політичної системи шляхом внесення поправок і доповнень в Основний Закон, у його розділ, що регулює відносини центральної й місцевої влади. Це - інституціональна криза, її джерела на просторах СНД виникли ще в радянській політичній системі. У її основі був принцип зрощення всіх гілок влади й концентрації їх у руках правлячої партії. Формально в СРСР існувала представницька система в особі Верховної Ради (радянського парламенту), була судова влада, але всі вони мали вторинний статус і повністю контролювалися КПРС.

В умовах повної монополізації влади однією партією не існує чіткої регламентації й інституціоналізації політичного процесу, раціональної технології прийняття політичних рішень. В радянській федерації панував абсурд: всі рішення приймалися партією, але від імені народу і федеральної держави.

Теорія політичної модернізації, на нашу думку, не дає відповіді стосовно більшості проблем, що виникають у ході модифікації політичної системи суспільства й обумовлених нею зрушень у соціально-економічній та ідеологічній (духовно-моральній) сферах. Як відзначає індійський політолог С. Махешварі (на противагу твердженням західних авторів), політична система суспільства, що розвивається, не перебуває в стані стійкої рівноваги, оскільки між діючими в ній силами не досягнуто консенсусу з основних цілей та ідеологічних орієнтирів, що скеровують процес політичного розвитку [19, с. 30 - 35]. Гвінеєць А. Янсане вказує, що навіть стійкість політичної системи для країн, що розвиваються, означатиме лише збереження й відтворення відсталості [21, с. 504].

У цій теорії не згадуються такі поняття, як „капіталізм” і „соціалізм”, але це всього лиш „ненавмисна хитрість”: всім перетворенням в традиційному чи посттоталітарному суспільстві, що реформується раціонально-свідомими зусиллями, притаманні всі характеристики, що утверджують „класичний” капіталізм. Навіть в епоху конфронтації двох наддержав відгомін цієї теорії вчувався у висловлюваннях Дж. Кеннеді про необхідність вирощування пагонів свободи в найменших тріщинах залізної заслони.

Теорія „доторкається” до лабіринтів перетворень, здійснених нині процвітаючими країнами. Але шлях цих перетворень був досить тернистим і суперечливим. Він не вкладається в рамки „вторинної” модернізації, що рекомендується нею. Соціальні втрати, яке супроводжували державну централізацію буржуазного суспільства, що формувалося, „первинне” нагромадження капіталу, неоднозначний період „грюндерства”, репресії проти перших робітничих і демократичних організацій „з глибини” - все це лишилося „за кадром”. Це, природно, знижує реальну значимість теорії в її прикладній якості.

Теорія лише оснащує найзагальнішими орієнтирами й вказує на „вузли

протиріч", з якими так чи інакше доведеться зустрітися всім країнам, що модернізуються. Втім, звинувачувати авторів теорії за створення модельного бачення модернізації в її умоглядному „анатомічному інтер'єрі" з усіма деталями й частковостями не можна, як і не можна звинувачувати практичну політику в її сваволі та „дивній" закономірності. Глобалізація „обігнала" цю теорію, порушивши питання про формування свідомості (high hume) лідером „інформаційного суспільства" і створенні таких метатехнологій, які виключають саму можливість залучення країн, що модернізуються, у відносини конкуренції.

Трохи „втішає" переосмислення вихідної ідеї девелопменталізму 1960-х років про безпосередню лінійну залежність між рівнем економічного розвитку суспільства і ступенем модернізації його політичної системи.

Виявлення закономірного в політичній практиці будь-якої країни не може здійснюватися шляхом екстраполявання „чужого" досвіду. Мексиканський соціолог Л. Сеа визначає два варіанти концепції модернізації – расово-націоналістичні за своєю суттю – „метисний" у Мексиці та „креольський" в Аргентині [15, с. 273]. У їх основі концепція „ендогенного розвитку", що дзеркально відображає реакцію общинного селянства на наступ капіталізму.

На нашу думку, оптимальним варіантом аналізу процесу модернізації є виявлення закономірного в діяльності суб'єктів політики, функціонуванні інститутів, взаємодії політичної сфери й громадянського суспільства, в інтеракціях партій, рухів і груп тиску.

Література:

1. Амелин В. Н. Социология полтики. – М., 1992.
2. Историки спорят. – М., 1988.
3. Лосский Н. О. Условия абсолютного добра. – М., 1991.
4. Мэмфорд Л. Миф машины // Утопия и динамическое мышление. – М., 1991.
5. Риччз Ф. В. Бюрократизм и конституция // СОЦИС. – 1994. – № 4. – С. 93.
6. Сорос Дж. Сорос о Соросе. Опережая перемены. – М., 1996.
7. Фишер Р., Юрии У. Путь к согласию, или Переговоры без поражения. – М., 1990.
8. Эрхард Л. Благосостояние для всех. – М., 1991.
9. After Brezhnev. Sources of Soviet Conduct in the 1980. – Indiana University Press. Bloomington, 1983.
10. Almond G., Powell J. B. Gr. Comparative politics: a developmental approach. Boston: Little, Brown Z. co., 1966. – 348 p.
11. Anthropolos. – N.Y., 1980, № 56. – P. 797.
12. Bhatt A. Caste, Class, and Politics: One Empirical Profile of Social

Stratification in Modern India. - Delhi, 1975.

13. Conflict and Control: Challenge to Legitimacy of Modern Governments. L., 1979.

14. Decolonization and Dependency: Problems of Development of Afro-Society. - L., 1979.

15. **Сейд Л.** Философия американской истории. - М., 1984.

16. **Kothari R.** Democratic Policy and Social Change in India: Crisis and Opportunities. - Bombay, 1976.

17. **Martin R.** The Sociology of Power. - London; Boston, 1977.

18. **McDaniel Tim.** Autocracy, Capitalism and Revolution in Russia. - University of California Press. Berkley; Los Angeles; London, 1988.

19. **Maheshwari I.** Comparative Government and Politics. - Agra, 1983.

20. **Nwabueze B.** The Presidentialism in Commonwealth Africa. - L., 1974.

21. **Parsons T.** Politics and social structure. - N. Y.: Free Press; L.: Macmillan, 1969.

22. **Toniens F.** Gemeinschaft und Gesellschaft. - Leipzig, 1932.

23. **Tsurutani T.** The Politics of National Development: Political Leadership in Transitional Societies. N.Y., 1973.

24. **Weber M.** Wirtschaft und Gesellschaft. Tubingen, 1925.

Лобізм у системі представництва інтересів

Валерій Биковець,

аспірант кафедри філософських і соціальних наук
Київського національного
торгівельно-економічного університету

Стаття присвячена проблемі лобізму як одному з основних механізмів реалізації інтересів соціальних груп. Актуальність дослідження обумовлена тим, що в сучасних соціально-політичних умовах лобізм починає відігравати все більшу роль у процесі вироблення і прийняття рішень як на рівні уряду, так і на рівні місцевого самоврядування. У зв'язку з цим феномен лобізму, його сутнісні риси та характеристики привертають особливу увагу науковців.

Сучасні політологічні дослідження у сфері політичних інститутів і процесів мають переорієнтовуватися на явища, що раніше з різних причин перебували за межами наукового пошуку. Йдеться, зокрема, про представництво політичних інтересів, що здійснюється неформальними або непрофільними політичними агентами.

Для української політології 1990-х – початку 2000-х років характерним був державоцентричний погляд на динаміку розвитку політичної системи. Відтак, у фокусі уваги дослідників опинялися переважно органи державної влади, політичні партії та інституціоналізовані громадські організації як базові суб'єкти захисту певних політичних інтересів. Сьогодні ж виникає гостра потреба в науковому розгляді неформальних схем і стратегій представництва цих інтересів. Це обумовлюється тим, що концептуальна схема представництва політичних інтересів впливових груп суспільства через публічні інституції не відображає специфіки української „реальної політики” і не може дати відповідь на питання щодо балансу, спрямованості та методів їх захисту. З іншого боку, проблематика неформальної (особливо тіньової, корупційної) політичної діяльності є однією з провідних характеристик у визначенні результатів і подальших орієнтирів демократичного транзиту в Україні. Дослідження останнього, у свою чергу, становить своєрідну метапарадигму сучасної української політології. Отже, проблематизація феномена представництва політичних інтересів за сучасних умов пов'язана як з об'єктивним станом політичної

сфери (не тільки України, але й світу в цілому), так і з позицією політичної науки, що потребує нових перспектив розвитку.

Останніми дослідженнями, в яких започатковано розв'язання зазначеної проблеми і на які спирається автор, є, передусім, праці Л. Бакун [1] і О. Золотарьової [6], у яких розглядаються концептуальні засади вивчення реалізації групових інтересів у світовій політичній науці. Окрім того, автор спирається на статті російських дослідників Н. Лапіна [7] і В. Лапкіна [8], в яких розкрито соціологічні передумови діяльності груп інтересів у політиці. Корисною для цього дослідження має дисертаційна праця О. Лісничука [10], в якій значна увага звертається на українську специфіку явища.

Невирішеною раніше частиною загальної проблеми, якій присвячується наша стаття, є окреслення теоретичного бачення місця і ролі лобізму в системі представництва політичних інтересів. Лобізм, як явище політики, потребує посиленої уваги, оскільки досі не існує однастайності у його науковому тлумаченні. Проблемність лобізму в контексті системи представництва політичних інтересів полягає в тому, що досі невідомими лишаються критерії демаркації політичних і галузевих інтересів, засобом захисту яких вважається лобізм. Окрім того, немає методології ідентифікації політичних дій як лобістських, а також (і це головне) і досі спостерігається невизначеність статусу лобізму як політологічної проблеми.

Метою дослідження є визначення місця і ролі лобізму в системі представництва політичних інтересів у сучасному світі та в Україні. Для її досягнення в межах роботи передбачається вирішення таких завдань: 1) розгляд лобізму як компонента структури представництва політичних інтересів на концептуальному рівні; 2) визначення основних специфічних рис лобізму як політичного явища в сучасній Україні.

Соціально-політичні зміни останніх десятиліть, насамперед процеси глобалізації і демократичного транзиту, викликали у політичній сфері зменшення керованості суспільними процесами з боку національних урядів, а також зміну засад формування управлінського порядку денного в багатьох країнах світу. Ці процеси мали своїм наслідком актуалізацію пошуку шляхів оптимізації політичних процесів розбудови державності. Особлива гострота проблем такого вдосконалювання, на думку, зокрема, В. Войткова і В. Музики, спостерігається в Україні [4] у зв'язку із затяжною системною кризою й ослабленням всіх параметрів її державності.

Одним з чинників оптимізації макропараметрів розвитку національної політичної системи може стати (і частково вже стає) успішно діюча в західних країнах система представництва інтересів. Так вважають російські дослідники Р. Кінебас [13], Н. Прохода [16], І. Семененко [17].

Дослідження системи представництва інтересів активно здійснює українська науково-експертна спільнота. Зокрема, істотні аспекти проблеми лобізму в контексті розвитку українського політикуму розглядаються в працях М. Банчука [2], В. Брустинова [3], І. Воронова [5]. Проте саме контекстність розгляду явища лобізму, на думку В. Войткова і В. Музики [4], а також П. Лукашенка [12], заважає вивчати його неупереджено. Зважаючи на це, цілком обґрунтованим є дослідження теоретичного і прикладного значення поняття „лобізм” як окремого предмета наукового розгляду.

Терміном „представництво інтересів” у сучасному політологічному значенні прийнято позначати сукупність форм і методів артикуляції інтересів суспільних агентів (формальних і неформальних груп інтересів). На думку американських вчених Ч. Ендрейна [21] і Д. Ептера [23], таке явище відображає модальність взаємин між групами інтересів і владними структурами і має системний характер. Тобто, воно є самовідтворюваним, функціональним і відокремленим від зовнішнього середовища. Окрім того, „представництво інтересів” американські політологи інтерпретують як один з основних каналів взаємодії громадянського суспільства і держави. До складу системи представництва інтересів (в розвинених демократіях) у якості одного з його компонентів входить лобістська діяльність у її різних проявах, консультаційні й експертні інститути всіх рівнів, механізми соціального партнерства, служба зв'язків підприємств та установ з громадськістю (PR). Істотним аспектом сучасної системи представництва інтересів у політиці є її корпоративна спрямованість, що передбачає наявність потужних гравців-ініціаторів репрезентаційного процесу.

Групи інтересів, що об'єктивно існують у суспільстві, – це базові суб'єкти функціонального представництва. Інтереси ж, котрі потребують політичного виразу і захисту, можуть впливати на формування порядку денного політичного управління. У зв'язку з цим Ф. Шміттер зауважує, що сучасна державна політика має однією із своїх складових „усталені канали функціонального представництва” [20].

Однією з визначальних складових системи представництва інтересів є лобізм. На думку Ф. Шамхалова [19], він є широко визнаним засобом формального і неформального впливу груп інтересів на владні структури з метою прийняття необхідних їм рішень. Лобізм може здійснюватися через будь-яку складову представництва інтересів, але найефективніше він діє через плюралістичну модель, пристосовану для відкритого впливу на рішення владних структур на користь тих чи інших інтересів при зіставленні й змагальності без установлення між сторонами зобов'язань, визначених правовими нормами.

Поняття „лобіст” виникло в другій половині XIX століття у Великій Британії і США. В цих країнах розвинулася система представницької демократії, що передбачала колегіальний і процедурний процес прийняття

рішень, який складався з багатьох етапів. На деяких із них існувала можливість звернення до парламентарів та членів уряду задля вирішення важливих питань. Лобістами називали осіб, зацікавлених у просуванні законопроектів, а також осіб, що безпосередньо зверталися до керівників або членів комітетів та інших підрозділів законодавчих органів. Суворий регламент не передбачав присутності сторонніх у залах засідань. Саме тому, що „прохачі” перебували в кулуарах, вони й отримали, як пише В. Лепехін [9], назву лобістів (від англ. lobby – кулуари).

Лобізм як окремий вид діяльності був узаконений в середині ХХ століття, оскільки набув значного поширення і статусу загальноприйнятої практики. Першим нормативним актом, що прямо регулює лобізм у США [13], став закон „Про реорганізацію законодавчих органів” (1946 р.) Він передбачає реєстрацію фірм, які надають лобістські і консультативні послуги, а також оприлюднення фінансових результатів лобістської діяльності. Отже, лобізм є цілком легальною та інституційованою формою представництва інтересів, апробованим механізмом здійснення політики.

Науковці пострадянських країн (В. Лепехін [9], С. Перегудов [15]) запропонували низку дефініцій лобізму. В узагальненому вигляді це процес агрегації інтересів та організованого впливу за допомогою спеціально призначених для цього професійних груп – „посередників” (лобістів) на прийняття рішень структурами законодавчої і виконавчої влади.

Західні дослідники, зокрема, американці Ч. Ендрейн [21] і Д. Ептер [23], розрізняють три типи лобізму: 1) прямий лобізм – коли ведеться цілеспрямована робота з представниками інститутів влади зусиллями лобістів-професіоналів, яких наймає група; 2) непрямий лобізм – коли організуються різні акції у вигляді широкомасштабних кампаній у ЗМІ, збору підписів, надсилання листів на підтримку або проти конкретних рішень; 3) внутрішній лобізм – коли інтереси в органах влади захищають особи, які працюють в них або мають до них безпосередній доступ.

У політичній науці усталилася думка про позитивний вплив лобізму на розвиток державного управління [18]. Деякі дослідники-американісти, як, наприклад, Р. Кінебас [13], визнають лобізм головним елементом американської державної системи.

Лобізм у значній мірі сприяє формуванню стійкого „балансу сил” у суспільстві, який створюють групи інтересів. Останні, у свою чергу, віддзеркалюють думку значних верств населення. Отже, діяльність груп політичних інтересів сприяє досягненню політичного консенсусу в суспільстві. Вона дає уявлення політикам і співробітникам державних структур про широкий спектр суспільних потреб і думок більшості груп інтересів. Оскільки деякі групи можна віднести до громадянського суспільства (наприклад, некомерційні природоохоронні організації), то є підстави стверджувати, що лобізм як явище впливає не тільки на

„профільні” сфери, де мають реалізовуватися групові інтереси, але й на політичне життя суспільства в цілому.

Особливим проявом лобізму як практики обстоювання групових інтересів у політиці є міжнародний лобізм. На міжнародному рівні свої інтереси лобіюють, як правило, групи потужних національних і транснаціональних корпорацій. Про це говориться, зокрема, в працях І. Семененка [18], А. Хомича [18], а також колективу американських авторів під керівництвом Дж. Хіглі і Р. Гюнтера [22].

До міжнародного лобізму належить і так зване етнічне лобі, представники якого, проживаючи за кордоном, захищають інтереси своєї історичної батьківщини. Основним методом діяльності етнічних лобістів є використання зв'язків з діючими та відставними посадовцями законодавчих органів – конгресменами, сенаторами, губернаторами, працівниками апарату, якщо останні є представниками певної етнічної групи, в минулому іммігрантами або їх нащадками. Приклад: завдяки своєму лобі в США Вірменія одержує від цієї держави значну фінансову допомогу (близько \$200 мільйонів на рік). Крім того, за даними В. Войткова і В. Музики [4], США забезпечують постійними фінансовими надходженнями (\$20 мільйонів на рік) бюджет невизнаної Нагірно-Карабахської республіки. Симптоматично, що члени етнічних діаспор не посідають провідних позицій у політичному житті країн свого перебування. Їх представники можуть взагалі не брати участі в політичній діяльності. Але завдяки розгалуженим зв'язкам їх представницькі зусилля у більшості випадків стають результативними. Іншим прикладом етнічного міжнародного лобіювання є українська діаспора в США. Тут лобістом України виступає українсько-американське неформальне об'єднання КОКУС, до якого належить кілька десятків американських конгресменів.

Важливим елементом представництва інтересів, з яким, з огляду на політичні реалії розвинених демократій, вчені співвідносять лобізм, є неокорпоративізм. Згідно з визначенням, запропонованим Ф. Шміттером, неокорпоративізм є „системою представництва інтересів, складові частини якої організовані в певні особливі, примусові, неконкурентні, ієрархічно впорядковані, функціонально різні розряди, офіційно визнані або дозволені (іноді й просто створені) державою, що забезпечує їм монополію на представництво у своїй галузі в обмін на певний контроль за доббором лідерів та артикуляцією вимог і уподобань” [20, с. 15].

Неокорпоративістська доктрина не розглядає лобізм як ключову проблему, приділяючи основну увагу можливості вдосконалення політичного управління суспільством за рахунок альтернативних форм і методів соціального співробітництва. Такими формами, за Ф. Шміттером, виступають інститути-асоціації, що посідають проміжне становище між агрегатами інтересів та державними органами. „Аналізуючи подібні інститути, до якого б конкретного підвиду вони не належали, необхідно

відштовхуватися від властивої їм найважливішої якості, а саме від їх проміжного положення між двома групами автономно існуючих і наділених ресурсами акторів: індивідами (у тому числі родинами й фірмами) і владою (які можуть бути не тільки суспільними, але й приватними). Інститути мають черпати свої ресурси з обох джерел, причому співвідношення обсягів внеску кожної зі сторін залежить від типу інституту,” – вважає Ф. Шміттер [20, с. 16]. Таким чином, однією з базових характерних рис системи неокорпоративізму є взаємодія корпоративістських асоціацій як різновиду груп інтересів між собою з метою підтримання стабільності корпоративістського ладу. В сучасній західній політичній соціології новий корпоративізм розглядається як один з можливих механізмів, що дозволяє асоціаціям інтересів бути посередником між своїми членами (індивідами, фірмами, локальними спільнотами, соціальними групами) і різними контрагентами (у першу чергу – державними, виконавчими й представницькими органами).

Тривала діяльність неокорпоративістських інститутів на загальнонаціональному і макроекономічному рівнях у розвинених країнах, на думку Р. Кінебаса [13], Н. Проходи [16], І. Семененка [17], мала значні позитивні наслідки для керованості суспільства і його стабільності, сприяла зміцненню демократії і правової держави. За умов неокорпоративістської моделі соціально-політичного устрою здійснюється більш справедливий і пропорційний розподіл ресурсів між групами інтересів. Це забезпечує, щонайменше, формальну рівність доступу до прийняття рішень.

В Україні, як і в інших пострадянських країнах, відбуваються інтенсивні процеси інституціоналізації груп інтересів, артикуляції й боротьби за їх реалізацію. Особливими умовами цього процесу, згідно з М. Банчуком [2], є перехідний характер економічної, політичної і правової систем. У період транзиту від тоталітаризму до демократії перерозподіл власності й влади служить головним об'єктом нових групових інтересів, що консолідують нові й старі еліти. Це й визначає їх боротьбу між собою. Значна частина населення України, на думку І. Воронова [5], поки що недостатньо структурована на засадах власності і влади. Його інтереси нестійкі, нерозвинені і не сприяють утворенню конкурентного середовища груп інтересів. Період формування інтересів, їх інституціоналізації та ідентифікації з ними широких верств населення ще попереду. Ці процеси не можуть не позначитися на основних рисах „українського” представництва інтересів і, насамперед, лобізму.

Лобізм в Україні, який нині став об'єктом уваги багатьох дослідників, характеризується переважно як неконтрольований, „дикий”; він діє без будь-якої бази. Наслідком цього є деформованість усієї системи представництва інтересів, орієнтація її на такі складові, як консультаційні та експертні служби. Лобізм як поняття найчастіше вживається для

означення всієї сукупності способів захисту і просування інтересів, що здійснюється різними каналами. Істотною особливістю української практики лобіювання є його закрита, непрозора форма, використання нелегальних методів. Більше того, нерегульований лобізм у всіх його іпостасях і тлумаченнях у другій половині 1990-х років утвердився як домінуюча стратегія діяльності груп інтересів і всієї представницької системи українського бізнесу та некомерційних організацій.

Дисфункційний характер лобістської діяльності в Україні експлікується й аналізом співвідношення тінювих і публічних засобів лобіювання. Тінювий і публічний лобізм у західній політичній системі концептуально несумісні. На думку П. Лукашенка [12], у випадку тінювої схеми відбувається негласний контакт зацікавленої сторони з особою (чиновником чи депутатом), який приймає важливе рішення. Такий вчинок з боку посадовця може кваліфікуватися як „корупційна діяльність” при встановленні факту відшкодовування „послуг”. В результаті тінювого лобізму з’являються законодавчі та інші нормативні акти чи рішення, здатні забезпечити (часто на шкоду іншим) вигоду чи перевагу певній групі.

Така практика властива багатьом пострадянським державам. Зокрема, як стверджують С. Перегудов, І. Семененко [15], Ф. Шамхалов [19], вона вельми поширена в Росії. У свою чергу, публічний лобізм відрізняється, по-перше, легальними засобами здійснення, по-друге, масштабами, мотивами і спрямованістю. Публічна стратегія лобізму передбачає представництво інтересів цілих галузей і сфер економічної діяльності. Значення такого різновиду лобізму є загальнонаціональним.

Цілком закономірним, з огляду на вищезазначене, є питання щодо реального співвідношення публічного і тінювого лобізму в Україні. Враховуючи те, що у нас немає закону про лобістську діяльність, а також усталену практику захисту інтересів окремих підприємств і компаній представниками регіональних еліт у законодавчому органі, є підстави оцінювати питому вагу публічного лобізму в системі представництва політичних інтересів України як вкрай низьку. Підтвердженням цього експерти (наприклад, В. Войтков, В. Музика [4]) вважають те, що кількість законів, прийнятих українським парламентом, значно менша кількості змін до них. За змінами, виправленнями та уточненнями часто приховуються пільги й переваги, що не поширюються на всі існуючі у певній сфері групи інтересів. Це підтверджується, зокрема, корупційними скандалами, що спостерігалися після зміни найвищої владної еліти внаслідок „помаранчевої революції”.

З позицій компаративного методологічного підходу, застосованого у працях Ч. Ендрейна [21], Д. Ептера [23], Дж. Хіглі та Р. Гюнтера [22], маємо підстави зробити низку висновків. Один з них полягає в тому, що, у зв’язку із затяжним і суперечливим перехідним періодом, становлення

представництва груп інтересів в Україні буде дотримуватися ритму цього періоду, відображати його особливості, породжуючи специфічно українські форми і методи. Найбільший вклад у розбудову незалежної демократичної держави представництво інтересів може зробити при певній корекції курсу соціально-політичних реформ і поступовому визріванні правового демократичного суспільства з перспективною ринковою економікою. Відповідне політико-правове його забезпечення прискорить процес інституціоналізації громадянського суспільства і такої його важливої складової, як система представництва інтересів. За цих умов може з'явитися одна з найбільш ефективних і демократичних моделей лобізму – плюралістична, а неокорпоративізм набуде рис і властивостей, що зміцнюють демократію і політичну стабільність.

Наступний висновок полягає в тому, що система представництва інтересів, яка існує зараз в Україні, поки що не може сприяти керованості в політичній (а також в політико-правовій та економіко-політичній) сфері життя суспільства і вдосконаленню політичного управління. Розробка законодавства з регулювання лобістської діяльності і розширення правової бази для інших елементів представництва інтересів стає необхідністю – хоча б для часткового вирішення зазначених проблем.

Перспективними напрямками розвідок у цій сфері є подальше теоретичне визначення характерних рис окремих елементів системи представництва політичних інтересів. Важливим завданням тут є розгляд макротенденцій практики представництва інтересів у політичній сфері на тлі процесів культурно-цивілізаційної модернізації України як частини регіону Центральної і Східної Європи.

Література:

1. **Бакун Л. А.** Группы в политике. К истории развития американских теорий // Полис. – № 1. – 1999. – С. 162 – 167.
2. **Банчук М. В.** Ідеологія та культура діяльності правозахисних органів України в контексті становлення громадянського суспільства: Політологічний аналіз / АПН України; Інститут вищої освіти. – К. : Юстініан, 2005. – 144 с.
3. **Брустінов В. В.** Модернізація системи влади і управління: чинники змін та розвитку: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького - К., 2005. – 17 с.
4. **Войтков В., Музика В.** Нашим лоббістам закон ще не писан // Власть и политика - № 39, 26 сентября - 2 октября 2003 г.
5. **Воронов І. О.** Політична конфліктологія: діалектика соціальних суперечностей і суспільної злагоди. - К. : Генеза, 2005. – 320 с.
6. **Золотарева Е. В.** Группы интересов в политике // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 1999.

– № 1. – С. 63 – 75.

7. **Лапин Н. И.** Ценности, группы интересов и трансформация российского общества // Социс. – 1997. – № 3. – С. 14 – 24.

8. **Лапкін В. Н.** Ціннісна диференціація елітотворних і масових груп з урахуванням політичної динаміки російського суспільства // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 32 – 39.

9. **Лепехин В.** Лоббизм. – М., 1995.

10. **Лісничук О. В.** Групи інтересів у багатоскладовому суспільстві. Політологічний аналіз: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02/ НАН України. Інститут політичних та етнонаціональних досліджень. – К. – 2000. – 20 с.

11. Лоббизм в России: этапы большого пути. – М., 1996.

12. **Лукашенко П.** Особливий політичний відтінок // Підприємництво в Україні. – 2001. – № 3. – С. 30 – 32.

13. **Кинебас Р.** Группы интересов в политической жизни США // Бизнес и политика, 1995, № 3.

14. **Кокорев А.** Перераспределение собственности в частном бизнесе / Вопросы экономики. – 1997. – № 120 – 129.

15. **Перебудов С., Семененко И.** Лоббизм в политической система России // МЭиМО, 1996, № 9.

16. **Прохода Н.** Лоббизм: как это делается во Франции // Бизнес и политика, 1995, № 8.

17. **Семененко И.** Лоббизм и представительство интересов бизнеса в Европейском Союзе // Бизнес и политика, 1995, № 2.

18. **Хомич А.** Лоббизм в странах АСЕАН // Бизнес и политика, 1995, №№ 9, 10, 12.

19. **Шамхалов Ф. И.** Лоббизм во взаимодействиях государства и бизнеса (материалы к лекциям и семинарам) // Российский экономический журнал, 1999, № 1.

20. **Шмиттер Ф.** Неокорпоратизм // Полис. – 1997. – № 2. – С. 14 – 22.

21. **Эндрейн Ч.** Сравнительный анализ политических систем. Пер. с англ. – М., ИНФРА-М, 2000 – 320 с.

22. Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe / ed. by J. Higley and R. Gunther. – Cambridge University Press, 1992. – 354 pp.

23. **David E. Epter.** Introduction to Political Analysis. – Cambridge, MA: Winthrop, 1997.

Інститути громадянського суспільства як чинник модернізації виборчої системи

Оксана Мазур,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології

Східноукраїнського національного університету

ім. В. Даля

Автор досліджує вплив інститутів громадянського суспільства на суспільно-політичне життя країни, зокрема – на виборчу систему. Сучасні процеси в Україні вимагають від інститутів громадянського суспільства активної діяльності, яка б підтримала та розвивала надбання, одержані в результаті трансформації та розвитку політичної свідомості, політичної культури громадян.

Найсуттєвішою особливістю трансформації виборчої системи вважаємо здатність громадянського суспільства до змін у країні. Громадянське суспільство утворюють вільні громадяни з високим рівнем політичної, економічної, соціальної культури, які спільно з державою формують розвинені правові відносини заради суспільного блага. Сутність громадянського суспільства, на думку Ф. Рудича, полягає в забезпеченні прав людини. Особа в такому суспільстві має гарантоване право вільного вибору тих чи інших форм економічного і політичного буття, ідеології, світогляду, а також можливості вільно висловлювати свої погляди [1, с. 11].

Україна досить тривалий час перебувала у стані політичного відсторонення населення від влади і власних громадянських потреб та інтересів. Поняття „виборчої демократії” є протиставленням „соціалістичній демократії”, де вибори на безальтернативній основі були лише декорацією і не мали нічого спільного з демократичним політичним процесом. Соціальна значущість виборів полягає саме в тому, що вони є одним із суттєвих елементів політичного самоствердження громадян, політичної самоорганізації громадянського суспільства, сприяють виробленню навичок публічної, справжньої, а не уявної участі громадян та їх об’єднань у формуванні державної влади. Однією з ключових ознак громадянського суспільства є рівність його акторів. У відкритому

громадянському суспільстві політичні партії, громадські організації, щоб досягти зазначеної мети, змушені домовлятись, доходити компромісів. Крім того, інститути громадянського суспільства мають прагнути розв'язувати важливі для всього соціуму проблеми, привертати до них загальну увагу, коли треба – змушувати державу корегувати свою політику в потрібному для суспільства напрямі. Зараз така потреба снує. Тому, як вважає Г. Щедрова, громадянське суспільство має стати фундатором назрілих змін як у державі, так і в механізмі застосування виборчої системи [2, с. 200].

В сучасній Україні громадянське суспільство представлене, окрім політичних партій, понад 100 конфесіями, 100 громадськими академіями наук і науковими товариствами. Діють також десятки професійних, жіночих, молодіжних, спортивних, ветеранських, екологічних об'єднань. Якщо 2000 року в Україні було зареєстровано 1376 всеукраїнських і понад 12,7 тисячі місцевих громадських організацій [3, с. 6], то 2005 року, за даними порталу intellect.org.ua, кількість офіційно зареєстрованих громадянських всеукраїнських організацій сягнула 25 тисяч [4]. Існують також незареєстровані об'єднання, групи, які уособлюють і реально задовольняють найрізноманітніші інтереси громадян. У порівнянні з країнами Заходу це небагато (одне громадське об'єднання на 1960 жителів країни), але це більше, ніж в Білорусі і Російській Федерації. Такий ефект розвитку українського „третього сектора” можна пояснити традиційним тяжінням українців до демократії, відчуттям природної європейськості.

Ще 14 років тому, в 1990 – 1991 роках, громадянське суспільство почало набирати сили, соціологи фіксували певні зміни в політичній культурі громадян України. Так, зокрема, 85 % населення вважали, що буде розвиватися рух на захист навколишнього середовища; 79 % висловлювалися за розвиток участі церкви в житті суспільства; 60 % – за підвищення активності рухів тощо [4, с. 17].

Наступні п'ять років також підтвердили зміни в політичній культурі щодо ставлення до проблем суспільства і держави. 29,7 % громадян вважали за потрібне перехід до ринку; 22,4 % цілком схвалювали розвиток приватного підприємництва; 56,5 % позитивно ставилися до передачі у приватну власність дрібних підприємств; 40,7 % вважали найкращим шляхом розвитку України розширення зв'язків у рамках СНД [5, с. 10].

Сьогодні нові характеристики політичної культури можна проілюструвати такими показниками. Частка громадян України, які цілком схвалювали розвиток приватного підприємництва, зменшилася до 16,3 %; передачу у приватну власність дрібних підприємств схвалюють 43,7 % респондентів, що свідчить про розчарування в чисто ринкових методах управління економікою держави і, як свідчення підвищення довіри до державного управління, 46,2 % вважають за необхідне поєднати державне управління і ринкові методи в управлінні економікою; лише 10,9

% громадян бачать перспективними зв'язки України у рамках СНД; 29,3 % опитуваних вважають першочерговим вектором розвитку зовнішньополітичних відносин України з блоком Росії і Білорусі.

Громадянське суспільство розвивається не лише на інституціональному рівні. Становлення інститутів громадянського суспільства у формі громадських організацій, політичних партій, нових профспілок, рухів тощо сприяло формуванню демократичних принципів і норм, політичних відносин у суспільстві. І саме вони, значною мірою, обумовили прийняття нової Конституції України, появу ідей реформування політичної системи, трансформації виборчої системи.

Призначення громадянського суспільства полягає у здійсненні якісних змін у суспільно-політичному житті. Поки що воно повільно впливає на формування громадської думки. Про це свідчать дані багатьох соціологічних досліджень і опитувань громадян, які автор проводила під час всенародного обговорення проекту Закону України „Про внесення змін до Конституції України” [7], внесення змін та доповнень до Закону України „Про вибори народних депутатів України”.

Інститути громадянського суспільства, як свідчить практика, ще не виконують однієї з провідних своїх функцій – інформування населення. Це підтвердили, зокрема, результати всеукраїнського опитування, проведеного „Українським демократичним колом” на замовлення Інституту політики 11-22 квітня 2003 року (опитано 2000 осіб, які репрезентують доросле населення країни старше 18 років за статтю, віком, освітою, типом поселення; помилка вибірки не перевищує 3 %) [8, с. 32]. Так, 39,5 % респондентів взагалі нічого не чули про ініціативи Президента України. Однак адміністративні організаційні заходи та робота засобів масової інформації дали певний ефект. 60 % опитаних знали і чули про політичну реформу. І лише 30 % потенційних виборців або самі читали проект, або чули виклад його основних положень. Ми зафіксували цікаву особливість опитування. Частка тих, хто добре знав зміст реформи, вища серед прибічників партій і блоків партій, представлених у Верховній Раді України (12 – 16 % при середній по вибірці 8,5 %). І, звичайно ж, чим вищий рівень освіти, тим більша частка тих, хто розібрався в змісті пропозицій Президента [8, с. 32].

Головною метою формування нової політичної системи було проголошено перехід до справжньої, дієвої народної демократії. За взірцем тут можна брати демократії західного зразка. Політичні системи, подібні до західних демократій, найбільше приваблюють наших співвітчизників. Кількість людей, що хотіли б утвердження в Україні політичної системи саме такого зразка, складає 44 %.

Встановлення політичної системи, подібної до тієї, що була в СРСР, прагне дещо менша кількість громадян – 32 %, хоча кількість тих, хто дотримується думки, що радянська політична система була

демократичнішою, ніж нинішня українська, за даними опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології АПН України, становила 43 %.

Бажаючих законсервувати політичну систему, що існувала досі, абсолютна меншість – 6 %. І це незважаючи на те, що кількість тих, хто вважає, що політична система України й досі зберігає родимі плями системи радянської, соціалістичної складає майже 40 % [9].

З наведених даних випливає, що в громадській думці немає єдності щодо ідеалу, до якого має рухатися політична система України. Громадська думка в цьому питанні залишається поляризованою за незначної переваги тих, хто схильний орієнтуватися на західні демократії.

Треба відзначити, що подальші роки дещо змінили у суспільній думці громадян України. Так, за матеріалами online-проекту „REAL time ВИБОР 2006” ЛІГАБізнесІнформ (www.liga.net), 19 % громадян України чітко усвідомлюють відмінності у пропозиціях різних політичних сил щодо реформування політичної системи сучасної України, 35,4 % опитаних відомі окремі положення реформи, зовсім не мають уявлення про пропозиції щодо реформування 1,6 % громадян [10].

Отже, вже з наведених даних можна зробити висновок, що інститути громадянського суспільства (партії, засоби масової інформації), які стали парламентськими або зазнають адміністративного впливу через їх підпорядкування державним адміністраціям, більше проводять роботи з інформування електорату. Одні – через те, що їм треба і в наступні вибори потрапити до парламенту, інші – щоб не втратити підтримки/прихильності влади. Якщо така особливість з часом стане нормою політичного життя, то й функція інформування населення щодо важливих політичних процесів буде набувати цілеспрямованості й системності, а, отже, й підвищиться роль громадянського суспільства у формуванні нових підходів у діяльності інститутів політичної системи, зокрема, виборчих.

Перші демократичні вибори народних депутатів України, які відбулися 1994 року, стали унікальними з огляду на можливість самого вибору. Електорат отримав можливість вперше за багато років вільно обирати народних депутатів з кількох або багатьох кандидатур. Це стало можливим завдяки розвитку основ громадянського суспільства, яке Г. Щедрова характеризує як „суспільство громадян з високим рівнем економічних, соціальних, культурних і моральних властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені суспільні відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага” [11, с. 119].

Прийняття Конституції України 1996 року ще більше посилило роль і значення громадянського суспільства в приведенні політичних інститутів і процесів до демократичних стандартів. Основним Законом було встановлено справді політичну, економічну та ідеологічну свободу, що

забезпечується закріпленням принципу багатоманітності. Щодо політичної багатоманітності, то вона надала реальну можливість для створення і діяльності різних об'єднань громадян, які мають за головну мету участь у виробленні державної політики, формуванні і функціонуванні органів державної влади та місцевого самоврядування. Тож природно, що різноманітні інтереси і запити громадян стали набувати конкретної форми (громадської, партійної тощо) і підштовхувати державу до вже назрілих змін і у виборчому законодавстві.

А оскільки за роки незалежності один з таких головних інститутів громадянського суспільства, як політичні партії, зріс кількісно від 12 1991 року до 142 – 2002 року (123 – 2005 року), держава не може не враховувати їх позицію як найвагоміших політичних суб'єктів.

Отже, ідею громадянського суспільства ми розглядаємо в двох аспектах. По-перше, по мірі його формування певним чином обмежуються можливості держави щодо її втручання в усі сфери життєдіяльності людини; по-друге, в суспільстві ініціативно створюються організації, які допомагають громадянам розв'язувати важливі для них питання, висловлювати і реалізовувати свої інтереси. Ці організації захищають громадянина від тиску держави, консолідують суспільство. Державність же неможлива без своєї природної основи – громадянського суспільства, а воно, у свою чергу, неможливе без держави, яка оформлює його в певну єдність.

Як сфера взаємодії різних структур, громадянське суспільство має забезпечувати високий рівень відносин у політичній сфері. Але воно, як основа виявлення приватних інтересів, стимулює політичну сферу і, завдяки розгортанню своїх інститутів у економічній, соціальній та духовній сферах, вимагає політичних реформ. Адже відомо, що політична сфера живиться віддзеркаленням не своїх власних інтересів, а інтересів, які висловлюються і оформлюються в інших трьох сферах життєдіяльності суспільства. І все, що зачіпає так чи інакше інтереси громадян, набуває політичного значення.

До діяльності численних громадських організацій, політичних партій та інших інститутів залучається все більше громадян. І хоча ці структури ще залишаються слабкими організаційно і фінансово, не мають достатнього кадрового потенціалу, та все ж вони своєю діяльністю вже впливають на формування громадської думки щодо функціонування виборчої системи.

Ще однією особливістю трансформації виборчої системи є ставлення громадян до влади. Соціологічні опитування свідчать, що рівень довіри населення до цього важливого інституту за останні роки зазнав значних змін. Так, проведене фахівцями Інституту соціології НАН України Є. Головахою і Н. Паніною дослідження виявило, що повністю довіряли політичним партіям лише 1 % респондентів. І рівень довіри залишався без

змін протягом восьми років, тобто з 1994 по 2001 рік. Зовсім не довіряли владі відповідно 42 і 34 %. За даними соціологів, лише 2 % повністю довіряли Верховній Раді України. Зовсім не довіряли, відповідно, 29 і 35 % респондентів [12, с. 99]. Однак у 2002 – 2005 роках рівень довіри населення до Верховної Ради України зріс до 28 %, уряду України довіряли вже 36,4 % громадян, повністю підтримували діяльність Верховного Суду України 32,7 % опитаних [13, с. 2]. Це свідчить про підвищення рівня легітимності вказаних політичних інститутів, однак цей процес вимагає подальшої оптимізації роботи єдиного органу законодавчої влади в Україні, підвищення ролі політичних партій.

Вагомим чинником процесу оптимізації законодавчого органу має стати громадянське суспільство з огляду на властиві саме йому функції. Воно здатне осмислювати, узагальнювати і доводити до відома влади інтереси і потреби конкретних верств населення. Ця функція не може ще виконуватися достатньо повно, оскільки не існує механізму прозорого вироблення й ухвалення політичних рішень. Тому важливо, щоб під час реформування політичної системи змінам було піддано усі її складники.

Громадянське суспільство має виступати визначальним у забезпеченні глибинного взаємозв'язку і взаємоопосередкування з державою. Саме в надрах громадянського суспільства виникають і оформлюються суспільні інтереси, відбувається обмін можливостями між його суб'єктами щодо реалізації представницьких функцій. Тому автор вважає за доцільне назвати цю функцію установчо-нормативною щодо виборчої системи.

Функціонування громадянського суспільства сприяє засвоєнню громадянами політичних норм і цінностей, властивих сталим демократіям, і тим самим консолідації різних груп інтересів навколо них. Цю функцію можна назвати інтеграційною. Вона важлива, оскільки завжди існує загроза перетворення демократичних інститутів на тоталітарні, оскільки та ж виборча система, зокрема, не є саморегулюючою. Для демократії потрібне сильне громадянське суспільство, спроможне протистояти державі, і, водночас, досить активне, щоб самому розв'язувати проблеми з примирення різних інтересів. Скажімо, на нинішньому етапі розвитку України виникають нові політичні інтереси, пов'язані з інтеграційним процесом у європейську спільноту, з наповненням новим змістом ринкових відносин тощо. Їх активно висловлюють окремі громадські інститути, політичні партії, профспілки. Та без відповідної нормативної бази ці інтереси не призводять до консолідації, діалогу влади і суспільства. Це, зокрема, яскраво проявилось у встановленні виборчого законодавства, суперечностях у визначенні ролі громадських організацій під час виборів народних депутатів України 2002 року. Так, 47 % населення під час тих виборів вважали діяльність громадських організацій „дуже потрібною”, ще 32 % – „загалом потрібною” і лише 10 % – „не потрібною”. Щодо значимості різних напрямів діяльності громадських організацій, то

найбільш прийнятними вважали фіксацію порушень виборчого законодавства та прав виборців – 61 %; контроль за підрахунком голосів – 57 % та роз'яснення виборцям процедури голосування – 30 %. Лише 38 % опитаних змогли правильно назвати 4-відсотковий бар'єр, який має подолати партія або блок [14, с. 28 - 29].

Дослідження, проведені Комітетом виборців України у 2002 – 2005 роках щодо стану та проблем громадських організацій в Україні, свідчать, що хоча діяльність громадських організацій і спрямована, в першу чергу, на захист інтересів громадян взагалі, а вже потім на захист своїх корпоративних інтересів, дані соціологічних і експертних опитувань показують, що ці організації стоять далеко не на першому місці серед інституцій, яким громадяни довіряють. Більше того, про діяльність більшості громадських організацій люди просто не знають. За оцінками опитаних Комітетом виборців експертів, рівень поінформованості суспільства про діяльність досліджуваних організацій не перевищив 2 бали за 5-тибальною шкалою [15].

Такий стан речей зумовлений як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками: громадські організації ще не вміють правильно донести до громадян інформацію про свою діяльність, не мають для цього відповідних навичок або матеріальних ресурсів; громадські організації свідомо не афішують свою діяльність серед громадськості, а зосереджуються лише на позитивному представленні себе перед донорськими структурами; громадські організації, які є сателітними підрозділами політичних партій, не ідентифікуються громадянами як самостійні суб'єкти.

Рівень відомості більшості громадських організацій серед засобів масової інформації та політичної еліти коливається в межах 3 – 4 балів (за п'ятибальною шкалою), в одиничних випадках сягаючи 5 балів. Отже, було б помилкою вважати, що громадські організації взагалі не впливають на суспільні процеси, однак цей вплив здійснюється не шляхом активізації громадянської активності, а шляхом взаємодії (часто тіньової) конкретних представників громадських організацій з представниками інших суб'єктів громадянсько-політичного життя.

Вищенаведені дані свідчать про недостатній вплив інститутів громадянського суспільства на політичну культуру громадян. За свідченнями останніх вони беруть участь у виборах народних депутатів України, вважаючи це своїм обов'язком (42 та 50 % відповідно у 1998 і 2002 роках) або звичкою (19 і 17 % відповідно в ті ж роки) [12, с. 10]. За оцінкою лише 30 % респондентів у 1998 році та 22 % у 2002 році, участь у виборах є можливістю вплинути на ситуацію в Україні [12, с. 10]. Це свідчить про неадекватність політичної культури суспільства завданням формування демократичної, правової, соціальної держави. Тому виховна функція громадянського суспільства в процесі трансформації виборчої системи має стати однією з основних.

Дещо інша картина громадянської свідомості та обізнаності виявляється у період 2003 – 2005 років. Так, за даними online-проекту „REAL time ВЫБОР 2006” ЛІГАБізнесІнформ (www.liga.net), 34,4 % опитаних вважали своїм громадянським обов’язком взяти участь у виборах; ще 37,8 % вважали, що їх голос допоможе їхній партії перемогти та отримати місце в парламенті; 10 % опитаних завжди беруть участь у виборах; участь у виборах вважають наслідком власного виховання 4,1 % громадян; 23,0 % вважають за необхідне брати участь у виборах, аби підтримати існування демократичних установ; 3,2 % опитаних брали участь у виборах до парламенту під впливом оточення [10].

Такі дані свідчать про зростання якісного і кількісного ступеня політичної культури сучасного українського суспільства.

Безперечним є те, що характерною ознакою трансформації виборчої системи є політична культура суспільства. Звичайно, як регулятор політичної поведінки суспільства, вона має впливати на перебіг демократичних перетворень. Саме політична культура є якісною діяльністю суспільства, що передбачає втілення його переконань, ідеалів, принципів та інших базових цінностей у політичні процеси. Адже суспільство не засвоїло достатньою мірою норм і традицій демократичного розвитку держави, зокрема, і в частині застосування виборчої системи: воно має її такою, на яку здатне сьогодні. Але все зазначене не означає, що процес розвитку виборчої системи весь час гальмуватиметься. На наше переконання, розвиток політичної науки, політична освіта молодого покоління неминуче призведуть до формування демократичного типу політичної культури. Окрім цього, в суспільстві поступово з’являється прошарок фахівців-політологів – з 1990 року навчальна дисципліна „Політологія” викладається у ВНЗ, все більше захищається дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора політичних наук, з’являється багато фахової літератури. Тобто, не лише на загальноосвітньому рівні, але й на професійному робиться вже немало для формування політичної культури демократичного гатунку.

Відомо, що без адекватного рівня політичної культури не можна штучно запровадити новітні політичні інститути і процеси, вони мають формуватися і завдяки функціонуванню виборчої системи. Так, аналіз її застосування в останні роки свідчить, що певний зріз суспільства байдуже ставиться до реалізації своїх політичних прав.

За цих умов досить часто в політичних процесах проявляються такі особливості політичної культури, як відмова брати участь у політичній діяльності партій, об’єднань, громадських формувань. Лише понад 2 % громадян є членами політичних партій. Велика кількість наших співвітчизників не уявляє своєї ролі у виробленні політичних проектів, рішень. Звідси – недовіра до влади на всіх рівнях. Таке явище, як прозорість у політиці, більшість населення сприймає як популізм. Це

засвідчують і результати виборів народних депутатів за весь період незалежності України. Перші з них, а саме можливість обрати одного депутата з кількох кандидатур, сприймалися ейфорично. Потім, коли виборці не відчули потенціалу і відповідальності своїх обранців, ейфорія змінилася на байдужість, небажання брати участь у виборах. І хоча виборча система весь цей час змінювалася, у політичній культурі суспільства суттєвих якісних змін не сталося. Впровадження сучасної системи представництва не вимагало, на жаль, змін у самій виборчій системі, як-от: формулювання принципів представництва, вплив на її розвиток політичної культури суспільства тощо.

Сьогодні остання становить собою, на нашу думку, синтез різних політичних цінностей, настановлень і стандартів політичної діяльності. Помилково припускати, що декларування неспроможності комуністичних цінностей та ідеалів підданської політичної культури радянського типу в змозі швидко призвести до формування політичної культури активної громадськості. Громадянська культура має власний темп і динаміку формування, які не співпадають зі змінами економічного і соціального характеру.

Формування ринкових відносин, багатьох форм власності, різних соціальних інтересів створюють умови для зміни типу політичних орієнтацій. Зміст та значення політичної активності можуть формуватися на засадах конфесійних та етнічних переваг, які визначаються соціально-економічним становищем конкретної групи, індивіда. Однак, як показує практика, зміни культурного коду політичної поведінки відбуваються дуже повільно. Тому політичні рішення правлячої еліти України, розраховані на культуру політичної участі, нерідко натрапляють на реально домінуючу підданську політичну культуру населення. Ця розбіжність нової структури політичних інститутів та стандартів колишньої підданської культури є основою політичних криз і конфліктів.

Формуванню політичної культури українського суспільства завдало великої шкоди встановлення авторитарних і тоталітарних методів особистої влади Й. Сталіна, командно-бюрократичної системи управління. Все це сприяло формуванню авторитаризму, бюрократизму, культу особи, технократизму, волюнтаризму, подвійності моралі, вилучення з гуманітарної культури загальнолюдських цінностей і досягнень. Зараз це суттєво позначається як на діяльності політичних інститутів, так і на їх стані. Скажімо, та ж виборча система, її застосування не призводять до поліпшення політичної влади. І тут потрібна значна робота всіх політичних структур з тим, щоб вирощувати відповідні європейським стандартам норми, принципи, звичаї культурних перетворень. А для цього потрібен час.

Відтак, тип політичної культури сучасного українського суспільства можна визначити як фрагментарний. Вона поєднує в собі елементи різних

субкультур, відображає ситуацію розколу в суспільстві. Це породжує підвищену конфліктність і соціальну напругу, які зумовлюють політичну нестабільність в суспільстві. Сучасна політична культура характеризується низьким рівнем довіри населення до державних інститутів влади, як ми вже зазначали, ігноруванням законних способів розв'язання конфліктів. Через це більшість населення визнає пріоритети місцевих або регіональних інтересів. За такої політичної культури баланс інтересів і цінностей може підтримуватися виключно сильною владою. У перспективі, внаслідок процесів демократизації, фрагментарна політична культура має трансформуватися в плюралістичну, яка ґрунтується на одночасному існуванні й діалозі різних субкультур.

Фрагментарній політичній культурі не властиві стійкі тенденції. Процес її розвитку й трансформації в демократичну культуру суперечливий. З одного боку, помітні тенденції до самоорганізації, формування груп за інтересами, промислових, аграрних, національних рухів, релігійних організацій. З іншого боку, широкі верстви населення, як і раніше, покладають великі надії на сильну державу. Підтвердженням цього є вимоги „сильної влади”, наведення порядку й забезпечення безпеки в суспільстві. Виходячи з опитувань, проведених ще 1995 року, пов'язувати добробут із сильною державою схильні були 64 % українців. Лише 26 % опитуваних вважали, що їх матеріальне благополуччя залежить від них самих. Серед населення помітно зростає попит на соціальні гарантії, що проявляється в ностальгії щодо доперебудовного часу. Так, 65 % опитаних вважали, що ставлення влади до людей погіршилося порівняно з радянськими часами, й тільки 4 % були впевнені, що воно поліпшилося [11, с. 10].

Це стало наслідком несприятливої соціально-економічної ситуації в країні. За результатами аналітичного дослідження (1999 рік) 25 % дорослого населення перебувало фактично у стресовому стані, постійно зазначаючи відчуття безвиході, страху й злиднів, а ще 40 % часто перебували в напруженому стані, відчуваючи роздратування. Такі факти пояснюють причину масового протестного голосування виборців на загальноукраїнських та регіональних виборах проти всіх кандидатів [12, с. 35].

Порівняно з результатами попередніх досліджень, соціологічний моніторинг, проведений Н. Паніною у 1994 – 2005 роках, засвідчив, що рівень напруги й роздратованості загальними обставинами існування українського суспільства знизився до 26,8 %; 5,3 % опитаних відчувають чудовий настрій (на відміну від 2,9 % 2001 року); 48,6 % громадян перебувають у нормальному, рівному стані (порівняно з 36,8 % 2001 року); відсоток тих, хто відчуває страх і тугу, знизився майже вдвічі і становить 6,2 % [18, с. 35].

Певних зрушень політична культура зазнала за кілька років

здійснення демократичних перетворень. Так, за підсумками виборчої кампанії 2002 року, порівняно з виборами 1998 року, рівень залучення до виборчого процесу і ступінь зацікавлення результатами голосування зросли. Вже лише 10 – 15 % виборців збиралися прийти на дільницю „за звичкою”, „за компанію” та за іншими малозначними мотивами. Ще 10 – 15 % збиралися голосувати, щоб дошкулити політичними супротивникам. Решта виборців мала намір голосувати, виходячи з мотивів виконання громадянського обов’язку, бажання підтримати „власну” партію або „власного” кандидата. Близько 25 % голосуючих виборців заявили, що не будуть відчувати жодних емоцій з приводу перемоги або поразки того чи іншого кандидата. Отже, близько двох третин голосуючих здійснювали свій вибір на основі особисто значимих цінностей та настановлень [16, с. 11].

Брак навичок демократичного голосування, обрання „саме того кандидата” відбивається на якості законодавства, а зрештою і на добробуті суспільства. Прикладом цього можна вважати суспільно-політичні процеси, які відбуваються в Україні в останні роки. Однак треба відзначити, що суспільство повільно усвідомлює досвід, який набувається з часом, і характеристики політичної культури сучасного українського суспільства вже є дещо іншими. Так, рівень зацікавленості перебігом виборчого та політичного процесу в країні зріс до 70,1 % громадян; зовсім байдужими лишається майже 7,6 %; 22,8 % вважають, що участю у виборах можуть вплинути на розвиток держави; 34,1 % опитаних при голосуванні враховуватимуть політичну програму партії; 39,4 % – оточення лідера [10].

Важливими ознаками демократичної політичної культури має стати розуміння того, як улаштована політична система, знання основ законодавства, процедур і регламентів суспільної взаємодії, співвідношення і позиції політичних сил і партій. В умовах демократизації суспільства політична культура виступає як культурні відносини між правителями і тими, ким правлять; як культура дотримання прав і обов’язків кожним громадянином; як правова культура, як культура міжнаціональних відносин та культура політичної влади. Вирішальну роль у цьому процесі має відігравати громадянське суспільство, „в якому головною діючою особою є людина зі своєю системою запитів та інтересів, відповідною системою цінностей” [1, с. 6].

Слід мати на увазі, що розвиток політичної культури – практичний процес, і вирішальним фактором її становлення є надбання навичок практичної та ефективної участі громадян у вирішенні суттєвих проблем суспільного життя. Неадекватний рівень цього феномена значною мірою пояснюється браком досвіду ініціативної демократичної участі в управлінні та прийнятті політичних рішень. Це породжує ставлення до політики як до сфери виконання директивних вказівок, розриву зв’язків між проблемами існування індивіда і проблемами політичної діяльності

та політичних відносин.

Досвід, отриманий громадянами України 22 листопада 2004 року, справив свій вплив на подальше формування політичної культури і громадянської свідомості людей. На думку політолога О. Дергачова, „помаранчева революція” була, перш за все, масовим громадянським рухом і зачепила все суспільство.

Сучасні процеси в Україні вимагають від інститутів громадянського суспільства активної діяльності, яка б підтримала та розвивала надбання, одержані в результаті трансформування і розвитку політичної свідомості, політичної культури громадян України.

Держава в Україні поки що має незрівняно більше засобів впливу на суспільство, ніж навпаки. Це один з показників, який дозволяє стверджувати, що громадянське суспільство в Україні перебуває в зародковому стані. Перед державою і суспільством поставили нині такі актуальні завдання: формування суб'єктів громадянського суспільства, які були б здатні взяти на себе часткове виконання функцій держави (наприклад, забезпечення громадського порядку тощо); формування правової і громадянської культури населення тощо. Доля громадянського суспільства в нашій країні нині багато в чому залежить від правової складової — розвитку законодавчої бази і взагалі переходу від правового нігілізму і тотального контролю, всеохоплюючого регулювання до правової держави. На цьому шляху важливий пошук зворотного зв'язку, механізму впливу громадянського суспільства на прийняття і реалізацію правових норм. На жаль, в Україні поки що такого механізму не створено.

Відомий політолог Ф. Рудич у виступі на методологічному семінарі „Громадянське суспільство і держава: шлях до порозуміння і співпраці” зазначив, що можна визначити три можливі сценарії розвитку громадянського суспільства в Україні: згортання, консервація, поступальний розвиток. Проте говорити, що в Україні громадянського суспільства взагалі немає, як заявляють скептики, неправильно — адже існують його структури [19].

Серед основних проблем, які стоять на заваді розвитку громадянського суспільства в Україні, слід назвати нецивілізований характер його взаємовідносин з державою, вужче — опозиції і влади. Ф. Рудич наголошував, що роль держави в становленні громадянського суспільства зростає. Інша проблема — негативні риси соціальної структури: середній клас, який має становити соціальну базу громадянського суспільства, нині представлений незначним прошарком населення.

В сучасній Україні, на нашу думку, існують проблеми законодавчого забезпечення гармонізації відносин держави і громадянського суспільства. Насамперед потребує вдосконалення законодавство про вибори та інші акти прямої демократії з метою гарантування прав громадян. Необхідно створити систему легітимізації результатів виборів і референдумів.

Практично не створено системи спостереження за виборами до органів місцевого самоврядування. Досі точно не визначено, що саме може становити предмет референдумів. Дві третини норм у законі про вибори Президента не передбачають юридичної відповідальності за їх порушення.

Новітні інформаційні технології значною мірою змінюють традиційні уявлення про політичну участь і народовладдя. Участь громадян стає безпосереднішою, а отже — посередницька функція традиційних структур громадянського суспільства при цьому закономірно зменшується, проте залишається функція його контролю над іншими інститутами державної влади. Держава, дійсно, поступово передає громадянському суспільству частину своїх повноважень. Проте поглинення держави при цьому не відбувається. Передаючи свої функції, держава перекладає на громадські структури й частину своєї відповідальності, робить громадянське суспільство більш відповідальним, збільшує свій вплив на нього. Зважаючи на те, що панування групи над особистістю може набувати тоталітарних рис, державу слід розглядати, зокрема, і як перешкоду для панування і навіть диктатури громадянського суспільства над індивідом. І саме цим держава сприяє становленню справжнього, а не квазігромадянського суспільства як результату тіньового перерозподілу державного майна. Для одержання об'єктивної картини розвитку громадянського суспільства слід виявляти основи самоорганізації, а не відстежувати множення квазігромадянських структур.

Література:

1. **Рудич Ф. М.** Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: політологічний контекст: Метод. розроб. для магістрів юридичного факультету КУТЕПу. — К., 2002. — 25 с.
2. **Щедрова Г. П.** Громадянське суспільство як передумова створення динамічної політичної системи // Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Редкол.: Ф. М. Рудич (голова) та ін. — К.: Парламентське вид-во, 1998. — С. 200 - 217.
3. **Онищенко О.** Громадянське суспільство: тенденції становлення // Людина і політика. — 2002. — № 6. — С. 4 - 9.
4. Третій сектор як основа громадянського суспільства /<http://vesna.org.ua/txt/biletsky/tresc.html>
5. **Головаха Е. И., Панина Н. В., Чурилов Н. Н.** Киев: 1990 — 1991 (Социологические репортажи). — К.: Наука, 1992. — 140 с.
6. **Головаха Є. І., Панина Н. В.** Громадська думка в регіонах України: Результати загальнонаціонального опитування // Політичний портрет України. — 1995. — № 11. — С. 9 - 11.
7. Проект Закону України „Про внесення змін до Конституції України”: На всенародне обговорення. — К.: Преса України, 2003. — 80 с.

8. **Максєв С.** Громадяни обговорюють ініціативи Президента України щодо політичної реформи: поінформованість, участь, ставлення до механізмів здійснення // Політичний календар: Інформаційно-політичний огляд. – 2003. – № 2. – С. 32 – 33.

9. **Фролов П. Д.** Уявлення населення про стан і функціонування політичної системи суспільства // galarina@kiev.ldc.net

10. За матеріалами ЛІГАБізнесІнформ (www.liga.net).

11. Політологічний енциклопедичний словник / Під ред. О. І. Шемшученка. – К.: Генеза, 2004. – 735 с.

12. Вибори – 2002 в оцінках громадян та експертів. – К.: Стилос, 2002. – 240 с.

13. **Дмитрієва О.** Любов без расчета в кредит // Зеркало недели. – 2005. – № 9 (537). – С. 2.

14. Вибори – 2002 в оцінках громадян та експертів. – К.: Стилос, 2002. – 240 с.

15. www.polit.com.ua

16. **Головаха Є. І., Паніна Н. В.** Громадська думка в регіонах України: Результати загальнонаціонального опитування // Політичний портрет України. – 1995. – № 1. – С. 9 – 11.

17. **Паніна Н. В., Головаха Є. І.** Тенденції розвитку українського суспільства (1994 – 1998 рр.). Соціологічні показники (таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Інститут соціології, 1999. – 152 с.

18. **Паніна Н.** Українське суспільство 1994 – 2005: соціологічний моніторинг. – К: ТОВ „Вид-во Софія”, 2005. – 160 с.

19. <http://lawbook.by.ru/magaz/PravoUkr/0403/04.shtml>

Участь громадськості у процесі формування та реалізації державної політики Порівняння досвіду України і Польщі

Світлана Рева,

магістр державного управління
(м. Київ)

Формування сучасної української держави мало кілька знакових етапів – від референдуму 1991 року до „помаранчевої революції” 2004 року. Ці етапи позначились і на розвитку всього українського суспільства, яке лише тепер набуває ознак такого, яке прийнято називати громадянським.

Дефініція „громадянське суспільство” (civil society) має бінарний характер, тобто, з одного боку, це аксеологічно нейтральне поняття, а з іншого – вартісне [10, с. 23 – 27]. Це дозволяє визначати громадянське суспільство як сукупність неурядових організацій та різного типу й виду добровільних чи спонтанно створених організацій, професійних спілок і товариств, які є основою для самостійного, вільного від втручання держави розвитку громадянина. Стан розвитку громадянського суспільства — це показник суспільної і громадянської активності, ініціативи й потреб базової одиниці демократичного суспільства – громадянина. Отже, громадянське суспільство виконує роль інституційної ланки між державою і громадянином, в якій основні функції сполучника виконують неурядові громадські організації (Nongovernmental Organization) [6].

В Україні спостерігається кілька підходів до визначення громадянського суспільства: а) недержавний сектор економіки, політичного і духовного життя; б) сукупність громадських об'єднань і організацій; в) опозиційні, напівопозиційні і нейтральні до влади соціальні сили тощо. Але головною ознакою громадянського суспільства вважається його незалежність від держави, „недержавність” (політична, фінансова) — [2, с. 52].

Важко не погодитися з думкою польського дослідника В. Точинського, що незалежність громадянського суспільства від держави забезпечується

Участь громадськості у процесі формування та реалізації державної політики

Світлана Рева

діяльністю неурядових громадських організацій, які забезпечують захист інтересів громадянина та автономність суспільних груп перед інтервенційною владою держави, керуючись правилом „спільнота громадян є джерелом як для державної, так і для місцевої влади” [13, с. 13].

Принагідно варто виокремити концептуальне співвідношення між громадянським суспільством і демократичною ідеологією, оскільки однією з основ демократії є прагнення держави до реалізації „загального добра”.

При цьому слід зазначити, що коли громадянського суспільства не існує, превалювання ідеї „загального добра” в демократичній державній політиці призводить до того, що „загальне добро” перетворюється на першочергове забезпечення власних потреб кожним громадянином, а держава набирає ознак всемогутності і необмеженості, поступово наближаючись до авторитарного типу правління. Натомість у державі, де функціонує розвинене громадянське суспільство, а основою його організації є плюралізм і різноманітність інтересів суспільних верств, то „загальне добро” обмежується умовами не тільки його визнання всіма без винятку учасниками публічного життя, але й передачею ними частини своїх партикулярних прав громадянському суспільству.

Отже, на думку Р. Дарендорфа, демократичний устрій держави вимагає тісної співпраці між політичними (урядовими) та суспільними (неурядовими) інституціями [7, с. 235]. При цьому, перші відповідають за можливість зміни влади ненасильницьким шляхом, а другі сприяють розвиткові можливостей вираження інтересів, цінностей і уподобань як базових засад суспільства. Отже, формування громадянського суспільства можливе лише в тих демократичних державах, де відбулося політико-ідеологічне примирення між обома вищезгаданими чинниками задля втілення в життя свобод громадянина.

Розвиток згаданих засад є основою для формування трисекторного типу суспільного життя.

На жаль, в сучасній Україні склалася ситуація, коли пересічний громадянин, розуміючи засади і принципи діяльності секторів державної влади і підприємництва, не має уяви про значення третього сектора [1, с. 112]. Для виправлення такої ситуації вкрай необхідно вивчати досвід сусідніх держав, в першу чергу – колишніх республік СРСР (Литви, Латвії, Естонії) та країн колишнього „соцблоку” (Польщі, Чехії та інших).

Якщо взяти за приклад, скажімо, Польщу, то слід відзначити стале зростання в ній кількості неурядових громадських організацій. Так, лише з 1989 по 1996 рік там було створено і зареєстровано понад 29,5 тисячі товариств і близько 6 тисяч фондів. На сьогодні з близько 40 тисяч організацій активно продовжують діяти близько 18,5 тисячі, які об’єднують близько 2 мільйонів осіб – 5 % населення країни [12, с. 2].

Для порівняння: в Україні на цей час за різними оцінками є 4 – 5 тисяч

активно діючих неурядових організацій з майже 40 тисяч зареєстрованих. До них вважають себе залученими 3,8 % населення [5].

Підставою для існування третього сектора в Польщі є Конституція, яка забезпечує кожному громадянину право вільного об'єднання у професійні спілки, громадські рухи, товариства тощо [9, Art. 12, 58]. Згідно з Конституцією, держава бере на себе відповідальність за виконання лише тих завдань, які не можуть виконувати громадяни та їх спільноти. Сучасна адміністративна реформа в Польщі передбачає децентралізацію впливу держави і передачу локальної влади місцевому самоврядуванню. Значну частину функцій центрального уряду передано не лише органам місцевого самоврядування, але й неурядовим громадським організаціям. Більше того, постановою про публічну користь та волонтаріат 2003 року держава зобов'язала інституції місцевого самоврядування обов'язково створювати програми співпраці з неурядовими громадськими організаціями [8, 2003].

На думку Т. Шиманека, підставою для таких змін стали не лише ідеологічні, але й суто практичні міркування. Так, в компетенції органів місцевого самоврядування є питання, які швидше й дешевше можуть вирішити саме неурядові громадські організації [11]. В країні, при цьому, практикуються два основні типи співпраці: секторний і системний. Якщо перший (і найбільш поширений) має випадковий характер і переважно стосується короткотермінових проектів соціального спрямування, то другий націлений, в першу чергу, на створення норм і правил довгострокової співпраці між місцевим самоврядуванням і неурядовими громадськими організаціями в усіх сферах, що стосуються життя тієї чи іншої територіальної спільноти. Цікаво, що системна співпраця між місцевим самоврядуванням і неурядовими організаціями розпочалася лише з середини 1990-х років у північно-західній Польщі (Гданськ, Гдиня, Ельблонг, Сопот), тобто в регіоні, де особливо відчувається вплив західноєвропейської громадянської культури.

Загалом у системній співпраці між неурядовими громадськими організаціями та місцевим самоврядуванням існують такі форми взаємодії:

- а) спільні консультації щодо прийняття тих чи інших рішень, що стосуються життя громади;
- б) участь неурядових громадських організацій у спільному визначенні стратегії місцевого розвитку, зокрема – регіональних планів розвитку;
- в) окреслення умов і процедури формування дотацій з місцевого бюджету на програми неурядових громадських організацій, що мають на меті реалізацію інноваційних проектів у межах місцевої громади;
- г) участь неурядових громадських організацій в тендерах на виконання тих чи інших публічних завдань;
- д) формування місцевих законопроектів (рішень місцевих рад), які комплексно окреслюють цілі, механізми і форми співпраці самоврядування

і неурядових громадських організацій;

е) неурядова громадська організація набуває права використання ресурсів місцевої інфраструктури, інформації, експертів, інформаційних каналів тощо.

Існування різного типу неурядових громадських організацій у Польщі визначається не тільки Конституцією, але й спеціальними нормативними документами. Так, різними законами регламентується діяльність фондів [8, 1991], громадських комітетів [8, 1993], профспілок [8, 1982] та організацій професійного самоврядування (Izby Gospodarcze [4, 1989], Izby Lekarskie [4, 1989], Izby RzemieŃnicze [4, 1989]). Окремими законодавчими актами регулюється діяльність таких специфічних неурядових громадських організацій, як релігійні. Це закони про відносини держави з католицькою церквою [8, 1989] та Польською православною автокефальною церквою [8, 1991].

Розвиток громадянського суспільства і громадянської свідомості в Польщі від початку ХХІ століття набрав нових обертів, що пов'язується з її входженням до НАТО і Європейського Союзу. Саме це викликало потребу переглянути форми співпраці держави з неурядовими організаціями, внаслідок чого було вироблено Програму співпраці одиниць територіального самоуправління і неурядових організацій [14].

Слід зауважити, що цей документ визначив, у першу чергу, площину співпраці. Так, було окреслено 24 основні напрями. Це, зокрема, співпраця в галузі суспільної допомоги (бідним і недієздатним особам) та благодійної діяльності, підтримки традицій і культури поляків і, що цікаво з огляду на аналогічну дискусію в українському політикумі, турбота про збереження „польськості”, турбота про національні меншини, охорона і пропаганда здорового способу життя, боротьба з безробіттям, забезпечення прав жінок, охорона довкілля тощо. До сфери співпраці віднесено й такий напрям, як пропаганда захисту батьківщини [14, с. 10].

Співпраця в зазначених напрямках відбувається на засадах:

а) взаємодопомога при повній суверенності сторін. Тобто, органи публічної адміністрації визнають за об'єднаннями громадян право бути причетними до визначення і розв'язання проблемних питань;

б) партнерство, коли неурядові громадські організації набувають права не лише визначати та ідентифікувати проблему, але й спосіб її розв'язання;

в) ефективність; за державними органами залишається, зокрема, право обирати найефективніший спосіб використання публічних засобів при забезпеченні засад доброчесної конкуренції та вимог необхідності державного фінансування;

г) прозорість і відкритість. Ця норма вимагає від адміністративних органів надавати неурядовим громадським організаціям всю інформацію щодо намірів, цілей і засобів, визначених для вирішення певної проблеми.

При цьому чітко вказується, що вся інформація, особливо щодо оголошень конкурсів і тендерів, має публікуватися в Бюлетені публічної інформації [14, с. 5 – 6].

Слід підкреслити, що результатом застосування цієї програми було ефективне підвищення компетенції працівників як органів самоврядування, так і неурядових громадських організацій у сфері реалізації місцевих програм, спрямованих на розв'язання суспільних проблем, а також вироблення методологічної і теоретичної бази для формування стратегій розвитку територіальних одиниць усіх типів – від населеного пункту до повіту і воєводства.

Для порівняння ситуації з розвитком громадянського суспільства і діяльності неурядових громадських організацій в Україні і Польщі стисло розглянемо особливості законодавчого забезпечення та реалії суспільного життя в нашій країні.

Як і в Польщі, діяльність українських неурядових громадських організацій регламентується задовільною законодавчою базою. Правда, є необхідність усунути численні протиріччя в ній. Наприклад, неузгодженість з низкою положень нового Цивільного кодексу. Але в цілому Конституція і закони України дозволяють „третьому сектору” почуватися досить вільно.

Проблема „тільки” в тому, що українські неурядові громадські організації не мають необхідних умов для свого розвитку до світового рівня, оскільки чинна нормативно-правова база характеризується декларативністю і браком чітких та прозорих механізмів, особливо в частині взаємодії з органами державної влади і місцевого самоврядування. Ці (та інші) проблеми розвитку громадських організацій регламентуються відповідними Указами Президента України і Постановами Кабінету Міністрів, але, на відміну від польського законодавчого і нормативного забезпечення, вони фрагментарні, спрямовані на вирішення локальних питань, а не проблеми в цілому. Наприклад, Укази і Постанови про участь громадськості фактично зведені до питань зв'язків з громадськістю відповідних органів, оскільки наголошують на вільному доступі до інформації, але не забезпечують зворотного впливу та ні до чого не зобов'язують органи влади.

Окремої уваги заслуговує така форма участі неурядових громадських організацій в суспільному житті, як громадські ради (в польському варіанті – громадські комітети). В Польщі вибори громадських комітетів відбуваються на конкурентній основі, що, до речі, за умов обмеженості місць у комітетах є стимулом для об'єднання зусиль громадських організацій. В Україні механізми створення громадських рад чітко не визначені, і це дозволяє органам влади на свій розсуд формувати їх склад з представників лояльних до них організацій. Наслідком непрозорості і неконкурентності стає поглиблення протиріч між самими неурядовими

Участь громадськості у процесі формування та реалізації державної політики

Світлана Рева

громадськими організаціями, а також розпорошення їх зусиль. Крім того, вивчення ситуації в регіонах показало, що на місцевому рівні досить широко практикується підміна понять – до складу громадських або громадсько-політичних рад часто входять тільки представники політичних партій.

Правда, не можна не визнати, що в останні роки відбулися суттєві зміни в самосвідомості громадян, в підходах державних управлінців до проблем громадських організацій – це є свідченням змін у реальному суспільно-політичному житті України.

Ще однією непростою проблемою неурядових громадських організацій в Україні є їх фінансування. Так, за результатами дослідження Творчого центру Каунтерпарт, 28 % неурядових організацій розглядають державний бюджет як джерело свого фінансування [4, с. 35]. Але процедури тут непрозорі. Реальне субсидування діяльності окремих неурядових організацій національного чи місцевого рівня здійснюється або за окремим рядком у відповідному бюджеті, або через певні міністерства на національному рівні та через відповідні їх управління на рівні місцевого [3, с. 40].

Висновки

Використання досвіду країн-сусідів та адаптація його до реалій українського суспільного життя потребує ретельного вивчення. Окрім цього, можна зауважити, що на сьогодні в Україні неурядові громадські організації, незважаючи на зауваги і рекомендації дослідників, фактично усунені від участі у вирішенні питань суспільного розвитку і формування державної політики. Саме тому досвід, наприклад, Польщі є важливим для його вивчення і запозичення.

Література:

1. **Куц С.** Про вимірювання стану розвитку громадянського суспільства // Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу. – К., 2006.
2. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 412 с.
3. Влада і громада: співпраця влади і громадськості у вирішенні місцевих проблем / А. Ткачук, В. Артеменко, Р. Рукомеда. – К.: Ін-т громад. сусп-ва, 2004. – 88 с.
4. Звіт за даними дослідження: „Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002 – 2004 роки” / Підг. Творчим центром Каунтерпарт; Л. Паливода, О. Кікоть, О. Власова – К.: „KIT”, 2005. – 164 с.
5. <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish>.

6. **Bokajlo W., Dziubko K.** Spoleczenstwo obywatelskie. – Wroclaw, 2001.
7. **Dahrendorf R.** Zagrozone spoleczenstwo obywatelskie, Europa i spoleczenstwo obywatelskie – rozmowy w Castel Gandolfo. – Krakow, 1994.
8. Dziennik Ustaw. – 1989, 1991, 2003.
9. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej.
10. **Lefebvre H.** Le retour de la dialectique, 12 mots clefs pour le monde moderne. – Paris, 1986.
11. **Schimanek T.** Organizacje pozarzadowe w Polsce. Cz.I. // Infoport
12. **Szczepanowski A.** Katolickie organizacje pozarzadowe – ich zadania w spolecznosciach lokalnych // Materiały III Kongresu ruchow i stowarzyszen katolickich.
13. **Toczynski W.** Rola organizacji pozarzadowych w odrodzeniu spoleczenstwa obywatelskiego // Organizacje pozarzadowe w spoieczecstwie obywatelskim. – Warszawa, 1996.
14. Zasady tworzenia programu wspolpracy jednostek samorządu terytorialnego z organizacjami pozarzadowymi oraz z podmiotami, o ktorych mowa w art. 3 ust. 3 ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o dziaalnosci pozytku publicznego i o wolontariacie. – Warszawa, 2004.

Реалізація принципу альтернативності у розбудові української державності

Олександр Іванілов,
аспірант кафедри соціології, управління та євроінтеграції
Інституту соціальної роботи та управління
Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

У статті аналізуються особливості реалізації принципів альтернативності у трансформації української системи розбудови державності, конкретизується місце України у загальносвітових зрушеннях модернізаційного характеру, визначаються напрями використання сукупного досвіду якісного перетворення суспільства.

Починаючи з 1990-х років, в Україні відбуваються динамічні суспільно-політичні зрушення модернізаційного характеру. Згідно з теорією модернізації, кожна країна як соціальна цілісність у процесі власної генези проходить три стадії: історичну, сучасну і постсучасну. Кожна з них визначається домінуючими в суспільстві соціальними цінностями. Для держави як цілісної системи особливо значущими є періоди переходу від однієї стадії до іншої, коли різні суспільні групи мають різну ціннісну орієнтацію. Це зумовлює внутрішні конфлікти.

В сучасному українському суспільстві співіснують різні альтернативні ідеали й стереотипи мислення. Частина населення орієнтується на державу з ринковою економікою, демократичними свободами; частина зберігає просоціалістичні, прокомуністичні та навіть імперські настрої. Поряд зі значною кількістю людей, що прагнуть повернутися в „соціалістичне” й „комуністичне” минуле, маємо значно меншу за чисельністю, але з якісно іншими матеріальними можливостями впливову групу прихильників існуючого стану речей. Є й така група, що не приймає політичної моделі минулого, проте й не визнає продовження сучасних реформ в їх незмінному вигляді.

Характерологічні особливості такої стагнації конкретизовано, зокрема, в монографії професора Гарвардського університету Р. Шпорлюка „Імперія та нації”. Серед них – неспроможність політичного керівництва

обрати оптимальний шлях розвитку політичної системи країни; невідповідність населення до прийняття радикальних реформ тощо. Найбільш явні ознаки розколу між тими, хто готовий до реформ, і тими, хто протистоїть їм. Отже, суспільству притаманний електоральний розклад, який і проявився на останніх парламентських виборах [1].

На сучасному етапі державотворення важко визначити альтернативну ідеологічну систему, здатну виконати функцію інтеграції суспільства, якщо не враховувати домінуючі в масовій свідомості цінності. Соціокультурні особливості попереднього розвитку України, детерміновані адміністративно-командною економікою і тоталітарним політичним устроєм, традиційно формували тип особистості, орієнтованої всією системою власних соціальних якостей на принцип рівності. І хоча „соціалістична” епоха завершилась, прищеплені нею цінності здебільш зберігаються.

Масова свідомість спроможна прийняти ту альтернативну модель суспільного устрою, яка забезпечуватиме як цільові цінності ідеології „демократів”, так й інструментальні цінності ідеології „консерваторів”. З огляду на це, до інтегруючої специфіки застосування принципу альтернативності в розбудові української державності відносимо такі положення: незалежність держави, обстоювання громадянських прав і свобод, ринкові реформи, правова держава, громадянське суспільство.

Підкреслюючи наукову і практичну цінність західних концептуальних підходів щодо політичної альтернативи, слід застосовувати й критичний метод щодо їх використання і прямого втілення на вітчизняному ґрунті. Адже, як свідчить практика, механічне копіювання найпрогресивніших досягнень як у галузі теорії, так і практики здебільш не дає бажаного результату. Тому необхідно залучати методи порівняльного аналізу альтернативних шляхів політичної модернізації, співставлення культурно-історичних, ментальних і цивілізаційних характеристик національного і соціального буття, зокрема, українського народу. Лише комплексний інтегративний підхід до проблеми вибору й структурування альтернативних демократичних інститутів і відносин в Україні сприятиме її оптимальному розв’язанню.

Таким чином, **предметом дослідження цієї розвідки є українська політична система в контексті сучасних модернізаційних процесів.**

Мета дослідження полягає в тому, щоб у контексті сучасних цивілізаційних процесів виявити тенденції й особливості реформування українського суспільства. З огляду на це, визначено такі дослідницькі завдання: проаналізувати особливості реалізації принципу альтернативності у трансформації української політичної системи; визначити місце України в загальносвітових зрушеннях модернізаційного характеру та шляхи використання сукупного досвіду якісного

**Реалізація принципу альтернативності
у розбудові української державності**

Олександр Іванілов

перетворення суспільства; показати можливості соціально-гуманітарних наук, насамперед – політології, у виробленні програм політичної та соціокультурної модернізації України, спрямованих на ціннісне забезпечення реформ, ефективність політичної діяльності, розвиток особистості, позитивної інноваційної діяльності тощо.

Досліджувана проблема певним чином представлена в контексті вітчизняних монографічних праць В. Бабкіної, В. Бебика, Є. Головахи, І. Кресіної, В. Кременя, О. Нагорної, С. Рябова, М. Шульги та інших. Узагальнення й систематизація провідних тенденцій української модернізації подаються у працях В. Беха, Є. Кіш, М. Корнієнка, М. Михальченка, Н. Нижник, В. Горбатенка та інших.

Модернізація політичної системи сучасної України формується і функціонує в модусі варіативних можливостей завдяки впровадженню в практику держави системи політичного управління, з одного боку, та цільового альтернативного програмування, що нетотожне централізованому лінійному плануванню за недемократичних форм влади, з іншого.

Безперечно, демократичний устрій має певні недоліки. Однак світовий досвід розвитку політичних систем свідчить, що немає жодної суспільної сфери життя, де елементи і процедури демократії не забезпечують позитивних результатів.

Отже, по-перше, рух до вільної ринкової економіки не може бути однолінійним, стрибкоподібним, миттєвим. Не можна залишати поза увагою і наявність багатьох альтернатив подальшої політичної генези. Слід враховувати також потенційний соціокультурний супротив масової свідомості, якій притаманні ідеї „рівності”, що адекватні структурі домінуючого соціального типу особи. В суспільстві існує недовіра до законів, державної політики тощо. Як повідомляє „Інтерфакс-Україна”, за результатами опитування соціологічної служби Центру ім. О. Разумкова, 57 % населення України погоджується жити в тоталітарній державі з високим рівнем добробуту і лише 14,8 % – у демократичній державі із значно нижчим його рівнем [2, с. 51]. Є категорія людей, які найліпше почуваються в ліберальному, на зразок американського, суспільстві. Для них існують лише два авторитети: вони самі та гроші як єдина умова людської автаркії. Третю категорію складають особистості, для яких однаково важливими є як власні цінності, так і цінності суспільства.

Якщо політична альтернатива не зачіпає сфери почуттів, емоцій, настроїв людей, якщо вона не зливається з психологією народу, то залишатиметься лише абстрактною сферою. Інакше кажучи, жодна політична альтернатива не стане дієвою, якщо її положення органічно не інтегруються до суспільної психології, приймаючи форму масових

відчуттів і переживань. Найголовніший ресурс України на сьогодні – це людський капітал (освітній, культурний, соціальний). Водночас поширюються тенденції щодо зниження рівня освіти і культури суспільства. Розпорошується людський капітал, зокрема, інтелектуальний, спостерігається відплив кращих кадрів за межі країни, „внутрішня” міграція.

По-друге, на нашу думку, найефективнішою формою модернізації політичної системи України може стати вироблення альтернативної консолідуючої моделі суспільного устрою, що не суперечить ментальності нації та інтегрує цінності різних ідеологій до суцільної структури. „Ідеологія, – пише Д. Белл, – є не просто *Weltanschauung*, не „окультурений” погляд на світ, не маска, за якою приховуються чийсь інтереси, а історично обумовлена система переконань, що поєднує ідеї з емоціями, прагне перетворити їх на важелі соціального впливу і, трансформуючи ідеї, змінює людей” [3, с. 9].

На жаль, у межах українських ідейно-політичних напрямів та громадських організацій не вироблено єдиної наукової політичної і соціально-економічної програми, котра б дозволяла охарактеризувати її через європейські категорії соціал-демократії, лібералізму чи консерватизму. В ідеологічній сфері взаємодіють різні суспільні течії. Політичні суб’єкти додають до цього процесу авторські ідеї та інтерпретації, сприймаючи існуючу реальність крізь призму власного світобачення. Синтезу ідеологічних течій, при цьому, не відбувається. Однак, при збереженні ідеологічного плюралізму, триває процес збагачення суспільної думки. Провідна парадигма сучасної цивілізації полягає не в монополії на істину чи ідеологічний диктат. Її сутність – у вияві багатомірності форм інтелектуального, духовного та політичного мислення. Це означає, що жодна політична модель в демократичному суспільстві не може претендувати на монополію, на статус офіційної доктрини. Навіть у випадку, коли та чи інша політична сила приходить до влади, вона не повинна нав’язувати суспільству власні ідеологічні переконання.

Постійне існування політичної альтернативи, усвідомлення політики крізь призму принципу альтернативного розвитку – один з вагомих показників політичної культури демократії. Очевидно, у зв’язку з цим слід вишукувати не єдину ідеологічну основу, а варіативні пункти діалогу різних суспільно-політичних течій. Адже, згідно з Ст. 15 Конституції України, „суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності” [4, с. 8].

Головним наслідком загальної невідповідності до розбудови держави з якісно новими характеристиками став характер перетворень, що відбувалися в Україні протягом перших десяти років незалежності. У концептуально-політологічному вимірі цей процес відзначався тим, що

**Реалізація принципу альтернативності
у розбудові української державності**

Олександр Іванілов

основи нової політичної системи формувалися не на ґрунті фундаментальних національно-історичних традицій українського народу і об'єктивно наявних соціально-культурних та геополітичних характеристик, а на засадах радянських адміністративних підходів, переорієнтації суспільства на західні цінності. Така ситуація актуалізує проблему нової альтернативної ідеології, яка б була заснована на принципі ненасильницького демократичного узгодження існуючих ідеологій і забезпечувала б умови їх співіснування та діалогу.

Оскільки українському суспільству притаманна наявність варіативних ідеологій, то інтегративна ідеологія, що враховує альтернативність розвитку за різними схемами, могла б об'єднати різні регіони і верстви населення, різні політичні сили на основі фундаментально значущих цінностей. До таких цінностей відносимо: спільну батьківщину, соціальну справедливість, людську гідність.

На сьогодні в Україні подолано один з головних пережитків тоталітаризму – наявність офіційно-державної, тобто нормативної ідеології. Водночас вчені звертають увагу на необхідність формування аполітичної системи державотворення. На необхідності таких підходів акцентують увагу вчені О. Білорус, С. Вовканич, В. Воловик, В. Кремень, В. Ткаченко, М. Лук та інші. Зокрема, В. Воловик зазначає: „...ідеологія державотворення постає як сукупність теоретично обґрунтованих альтернативних ідей і поглядів, що виражають ставлення до існуючої системи державного устрою та її можливих змін, які сприйняті як правильні і потрібні співгромадянами конкретного суспільства, утвореними ними соціальними шарами і групами, що певною мірою беруть участь у практичній реалізації цих ідей і поглядів” [5, с. 25].

Конституційний принцип політичного плюралізму аж ніяк не суперечить існуванню в суспільстві консолідуючої національної ідеї, яку б сприйняло все населення, „бо ніхто в світі, – за словами С. Вовканича, – не відкидає її як визнаний духовно-ідеологічний феномен розвитку державності...” [6, с. 39].

Одна з актуальних проблем прояву принципу альтернативності у розбудові української державності – це проблема співвідношення національної ідеї та політичних ідеологій, що акцентують увагу на тих чи інших зрізах суспільного буття. Складність цього питання визначає ту неузгодженість, що виникла серед вітчизняних суспільствознавців стосовно змісту української національної ідеї в умовах існування незалежної української держави. Різні підходи до національної ідеї передбачають, у свою чергу, різне семантичне та ідеологічне наповнення цього поняття.

При зверненні до національної ідеї і в спробі покласти її в основу позитивної і прогресивної національно-державної ідеології, на нашу думку, слід враховувати такі альтернативні підходи: змістове наповнення

української національної ідеї в сучасних умовах категорично виключає можливість реставрації низки архаїчних символів і консервативних поглядів, перевагу вестернізованого лібералізму та культу безнаціональних цінностей.

З цього приводу В. Цапф зазначає: „...у ХХІ ст. національні держави будуть домінувати як актори, а наднаціональні об'єднання їх не обезсилять, а консолідують” [7, с. 24].

Комуністична ідеологія, на жаль, прищепила всім українцям, у тому числі й національно орієнтованим верствам населення, думку, що в основі української ідеї обов'язково має бути націоналізм. Цей погляд дещо затримує процеси державо- і націєтворення. Відповідно до принципу альтернативності, націоналістична ідеологія не є ні універсальною, ні всеохоплюючою. Більше того, націоналізм має враховувати сучасний суспільний поступ, що характеризується багатовекторністю соціальних процесів і явищ, які одночасно впливають на демократичність розвитку спільноти, її науково-технічний прогрес, соціально-економічний добробут людей, ефективність господарського механізму і гуманізм суспільних відносин, консолідацію нації та розширення її комунікації, розбудову громадянського суспільства тощо. Ідея націоналізму як ідеології актуалізується з часів виборювання національної свободи, обстоювання незалежності та суверенітету держави. Але після того, як свобода і незалежність реалізовані у політичних та конституційних формах, необхідно переходити до більш конкретних і практичних ідей.

Отже, в умовах суверенної української держави постає проблема змістового оновлення національної ідеї, вироблення нових альтернативних моделей політичного розвитку. В цьому процесі слід враховувати традиції та менталітет народу, збагачуватися прогресивними надбаннями, виробленими в межах інших цивілізацій. Великі надії покладаються на інтелектуальну творчість еліт, які покликані сформулювати основні засади цієї ідеї.

Теоретичне обґрунтування проблеми оптимізації політичної системи України у процесі пошуку альтернативного розвитку необхідне, перш за все, для того, щоб з'ясувати, чи є потреба трансформації української нації у політичну та історичну дієздатну цілісність. Для цього потрібна наявність політичних альтернатив, що комплексно передбачають і прогнозують оптимальні напрями діяльності формування норм і цінностей, які об'єднуватимуть суспільство [8].

Модернізаційні процеси мають відбуватися в магістральному русі загальносвітових цивілізаційних процесів. Водночас вони допустимі лише в певних межах, визначених історичним досвідом кожного окремого народу. Дилема „Схід - Захід” постійно виявляє себе як вектор конструктивної напруженості в багатовіковій історії України. Особливо наочно вона постала в системі альтернативного вибору ідеології західного

**Реалізація принципу альтернативності
у розбудові української державності**

Олександр Іванілов

лібералізму або євразійської соборності в суспільно-політичній думці. За цим вибором простежується і досить рельєфна історична ретроспектива, і чіткі контури ймовірного цивілізаційного синтезу „Схід - Захід” у межах культурно-політичної парадигми. Українське суспільствознавство може стати одним із засобів створення нової альтернативної парадигми пізнання процесу державотворення. Україна міститься на геополітичному перехресті, де сходяться західні та східні, північні та південні наукові підходи, школи, системи поглядів. Українська наукова спільнота здатна продуктивно поєднати дві альтернативні наукові традиції – західну й східну.

Розпад СРСР і проголошення державної незалежності стали об’єктивною історичною можливістю для України визначити альтернативні шляхи самостійного державного розвитку.

Захід і Схід як два основні типи культури і цивілізації перебувають у постійній взаємодії. У цьому процесі з’являються своєрідні гібридні суспільства, що характеризуються наявністю техногенної культури на традиційному ґрунті. Одним з таких суспільств є Україна.

Географічне розташування між Європою і Азією дає Україні більше шансів знайти оптимальний варіант між альтернативними моделями техногенної західної цивілізації з її приматом особистості та архаїчними консервативними концептами колективного, притаманними Сходу. Як молода незалежна держава, Україна прагне чітко визначитися в геополітичному оточенні, увійти до світових структур на підставі інтенсивного зростання міжнародної конкурентоспроможності за рахунок випереджаючого внутрішнього розвитку інноваційного типу. В основі останнього – інтелектуальний потенціал нації і працелюбність народу. Перетворення України на європейську країну – це завдання не зовнішньої, а внутрішньої політики [9].

На нашу думку, консолідуючою, нормативною моделлю суспільного устрою, що дозволяє поєднати цінності різних ідеологій у єдину структуру, має стати інтегративна ідеологія, що розробляється з урахуванням альтернатив політичного розвитку країни. Виходячи з геополітичного розташування України – „Схід - Захід”, доцільно взяти із Заходу сформовані і притаманні йому демократичні цінності, а зі Сходу – консервативні. Синтез політичних альтернатив передбачає збереження минулого і необхідність формування конструктивного майбутнього.

Об’єктивна реальність виявляється надзвичайно різноманітною і формується за різними моделями, вибір яких не завжди може здійснюватися професійними політиками. Отже, для конкретизації проблеми якісного і оптимального соціально-політичного реформування, яке б ґрунтувалося на фундаментальних історико-культурних, соціально-етнічних, геополітичних реаліях і цінностях українського народу, слід здійснити набір послідовних заходів. Їх змістом має бути забезпечення

мінімальних умов демократії, інституціоналізація здорового політичного розмежування в суспільстві і створення на їх основі відповідального уряду, який орієнтувався б на більш - менш стабільну парламентську більшість. Головним завданням цієї стратегії залишається закладення підвалин громадянського суспільства шляхом активізації енергії громадян у виробленні навичок соціально-політичного самозахисту від будь-якого державно-адміністративного чи корпоративного свавілля [10].

Усі суспільні перетворення, зокрема – реформування політичної системи громадянського суспільства в Україні, об'єктивно пов'язані з великим труднощами і соціальними втратами. Будь-який злам економічної та політичної кон'юнктури неминуче створює в трансформаційному суспільстві ситуації соціальної напруженості. Тому одна з основних цілей українських реформ полягає в тому, щоб задіяти усі важелі для розбудови громадянського суспільства. Адже саме в процесі усвідомлення змісту реалізації демократії західного зразка в Україні виникла ця теоретико-практична проблема. Окрім того, перспектива європейської інтеграції для України – це аж ніяк не риторичне питання, як може здаватися на перший погляд. Інститут громадянства виник і дістав політико-правове визнання лише в буржуазну епоху під впливом утвердження прав людини і необхідності їх захисту. Власне кажучи, на сьогодні термін „громадянське суспільство” набув особливого змісту як певний тип суспільства, як зліпок його соціально-економічної, політичної та правової природи або критерій розвиненості соціуму в певну історичну епоху.

На механізм прояву принципу альтернативності в процесі модернізації української політичної системи значно впливають соціально-економічні чинники історичного розвитку України. Це, передусім, пострадянське минуле: зіткнення та конфлікти у визначенні генерального напрямку розвитку країни. Хоча останні вибори та парламентські події свідчать про домінування загальноєвропейського шляху розвитку. Іншим структурним тиском є трансформаційні суспільні процеси в Україні: стратифікаційне розшарування населення, приватизаційні моменти, енерго- та продовольчі проблеми, ринок робочої сили, безробіття, антагонізм і протистояння (видимі й латентні). Слід враховувати територіально-демографічну ситуацію, а саме - різницю в поглядах на напрям державної політики між Сходом і Заходом, специфіку Криму. Не менш важливим структурним тиском є соціально-економічні й політичні відносини з Росією. Болючими питаннями залишаються питання мови, культури, економічної та військової безпеки. До цього слід додати регіональні особливості українського суспільства, що також розглядається як своєрідний структурний тиск.

Ідейно-політичний плюралізм, що склався за останні роки в нашому суспільстві, де співіснують інколи діаметрально протилежні за своїм світобаченням і спрямованістю системи, є показником того, що воно

**Реалізація принципу альтернативності
у розбудові української державності**

Олександр Іванілов

зробило крок вперед шляхом трансформації тоталітарного суспільства в демократичне. Тому однією з основних цілей українських реформ є врахування і задіяння усіх альтернативних варіантів для розбудови громадянського суспільства.

На початку ХХІ століття Україна одержала шанс не лише відійти від традиційності в розумінні відставання від магістрального шляху цивілізаційного розвитку, а й знайти своє місце в межах постмодерного суспільства, основні параметри якого сформувалися в розвинених країнах Заходу.

Література:

1. **Шпорлюк Р.** Імперія та нації / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
2. „Український монітор”. Зовнішня та безпекова політика. Україна в міжнародних відносинах. – К., 2002. – 102 с.
3. **Белл Д.** Возобновление истории в новом столетии (Предисловие к новому изданию книги „Конец идеологии”) // Вопросы философии. – 2002. – № 5. – С. 9 - 12.
4. Конституція України. Прийнята на 5-й сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: 1996.
5. **Воловик В.** Основні фактори становлення ідеології державотворення // Віче. – 2001. – № 12. – С. 22 - 31.
6. **Вовканич С.** Українська ідея: пріоритет інтелекту людини і нації // Схід. – 1998. – № 7. – С. 37 - 45.
7. **Цапф В.** Теория модернизации и различие путей общественного развития // СОЦИС (Социологические исследования). – 1998. – № 8. – С. 14 - 26.
8. **Бех В. П.** Генезис соціального організму країни: Монографія. 2-е вид., доп. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 288 с.
9. **Горбатенко В. П.** Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія. – К.: Академія, 1999. – 240 с.
10. **Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М.** Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: ARC – UKRAINE, 1996. – 793 с.

Сутнісні проблеми політичної культури України

Віктор Нагорний,

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
відділу гуманітарної політики
Національного інституту стратегічних досліджень

Характер і стан політичної культури України справляють істотний вплив на формування політичної системи, на особливості політичного режиму, політичну поведінку людей та громадсько-політичних організацій. Тому важливо розглядати політичну культуру нашого суспільства не просто як показники чи індикатори наявного рівня демократії в суспільстві, а й як чинники та детермінанти процесу її становлення.

Українська незалежна держава постала як результат компромісу між слабкими національними силами та провладною радянською елітою. Ця негласна угода свідчила про стан масової політичної свідомості, яка не могла стати надійною основою утвердження демократії та незалежності.

До проголошення суверенітету держави політична культура в Україні формувалася під впливом двох вирішальних чинників – індивідуалістичних рис української ментальності та багатовікової бездержавності і розчленованості. Українська громада не була тотожна російській общині, являючи собою добровільне товариство. Обов'язки людини щодо громади не йшли, як правило, далі спільно прийнятих рішень. Проте широко витлумачена ідея свободи часто ставала на заваді утвердженню державотворчих інтенцій.

Третім чинником, що впливав на стан політичної культури, була денаціоналізація провідної верстви, перехід на службу „панівним націям” найкращих умів і талантів. Фатальний розрив між елітою і населенням свідомо поглиблювався метрополіями, які прагнули не тільки вбити здатність українства до опору, але й розчинити його у російському чи польському морі [1, с. 21].

Як зазначає М. Рябчук, Україна, як і кожна колонія, зазнавала

всебічного впливу з боку метрополії, одним із наслідків чого було нав'язування „аборигенам” негативного self-image, негативного уявлення про самих себе. „Колонізований етнос під тиском колонізаторів змушений приймати - й засвоювати як свою власну - чужу систему стереотипів, і то не просто чужу, а відверто ворожу й принизливу... Засвоюючи систему цінностей колонізаторів, колонізоване суспільство вступає в дедалі гостріший конфлікт із самим собою - абориген починає ненавидіти себе і тим самим поглиблює власне приниження й поневолення” [2].

Поширеними образами з боку Росії стали уяви „поющей и пляшущей Малороссии”, „хитрого малороса” (простакуватого, але кмітливого, шахраюватого і зрадливого) та „хохлацької галушки і сала” (щось на зразок прізвиська „нігер” у США) [3]. З польського боку сформувався стереотип українців як бандитів, анархістів, варварів, яких не зачепила цивілізація. Відчуття власної неповноцінності й аморальності (зокрема, підступності) є сьогодні чи не найболючішою частиною колоніальної спадщини України. Так, на запитання „Яка риса українців Вам найбільше не подобається?”, опитувані в Інтернеті відповіли: комплекс меншовартості (34 %), терплячість (18 %), песимізм (16 %) тощо [4].

На думку багатьох дослідників, обмежувальними чинниками для самореалізації українців є чутливість, патетичність та заглибленість у себе. Також нерішучість, малодушність і догідливість, комплекс меншовартості щодо „старшого брата” й синдром маленької людини („від мене нічого не залежить”, „як не голосуй, все одно нічого не зміниться”). Можна додати покірність та байдужість і страх перед всесиллям влади, здатної стерти на порошок „незручну” людину. А ще - нездатність об'єднуватись навколо спільних ідей та лідера („де два козаки, там три гетьмани”). Та візантійська традиція віроломства, інтриг і зради [5].

За оцінкою М. Михальченка, суспільну свідомість українського народу можна характеризувати як хаотичну, складну і слабо структуровану, в якій перемішані різні ідеї, міфи і стереотипи мислення, що є як „реальним відображенням буття людей”, так і „помилковими судженнями про рушійні сили сучасного суспільного розвитку” [6].

Довготривалий розвиток України у складі імперських структур, жорсткий тоталітарний прес сталінізму залишили негативний спадок в політичній культурі народу. Серед найбільш суттєвих рис науковці відзначають [7] моральний, правовий та політичний нігілізм. Воля класу як основа моралі, права і політики була основним ідеологічним джерелом нігілізму в комунізмі. Звідси отриманий у спадок культ сили замість авторитету моральних, правових і політичних норм. За опитуванням, чи впливає закон на повсякденне життя, лише 42,2 % з батьків дали відповідь „так”. Проте законслухняність вважають однією з найважливіших чеснот лише 7,6 % дідів та 6,2 % молодих. Релігійність вважають найважливішою якістю 11,7 % молодих людей; батьків - 9,6 % [8].

До останнього часу вихованню зневаги до закону сприяла і політика державних інститутів. Науковці називають політико-економічну систему, побудовану в Україні, як *blackmail state* – „шантажистська держава”. Суть її полягає в тому, що за браком легітимності для утримання влади замість колишнього ідеологічного шантажу застосовується шантаж економічний. Держава створює такі умови, що практично жоден її громадянин не може вижити, не порушуючи тих чи тих законів, приписів. Підприємець мусить приховувати частину податків, бо не в силі їх усіх сплатити, викладач бере дрібні хабарі від студентів, бо не може вижити із сім'єю на мізерну зарплатню, ну а більшість пересічних громадян роками не платить за газ, електрику, воду та інші комунальні послуги [9].

Поширений тип людини, залишений нам у спадок тоталітарним минулим, – це тип залежної та інертної людини. Її життєве кредо – від мене нічого не залежить (вихована жорсткими обставинами звичка „не висуватися”). Залежність, як психічна ознака, є наслідком безправності цілих поколінь людей. Залежність неминуче породжує інертність – пасивне наслідуванням прийнятих способів мислення і поведінки. Звідси зневоленість, переважання пасивності та конформізму, нездатність утверджувати як особисту, так і національну ідентичність. Від зовнішніх умов у нас залежить понад 60 % населення, а тих, хто відповідає, що все залежить безпосередньо від них самих, – усього 15 %. На Заході – з точністю до навпаки [10].

Істотним гальмом на шляху становлення України як демократичної, правової держави є успадкована від СРСР етатистська традиція, звичка вимагати від держави регулювання мало не всіх економічних, соціальних та культурних процесів. Абсолютизація держави при комуністичному режимі набула двох основних форм. У простого громадянина це був погляд на державу як на установу, що позбавляла певних свобод, але водночас гарантувала соціальний і політичний захист. У номенклатурній свідомості етатизм – це погляд на державу як абсолютну цінність та на себе – як охоронця і розпорядника цією цінністю [11]. Звідси зверхність чиновника у ставленні до простої людини як до прохача, залежного від його милості. Цю ментальність можна назвати „феодално-комуністичною”. Звідси прагнення номенклатури утверджувати залежність людей за допомогою різного роду бюрократичних обмежень.

Найбільшою перешкодою для досягнення громадянської консолідації в сучасній Україні є високий рівень національного нігілізму, успадкований від колишніх імперій. Його основне джерело – це культивування зневаги до культурної самобутності будь-якого неросійського народу, здійснюване під гаслом „інтернаціоналізму” (що насправді передбачав прихований російський націоналізм). Наслідком цілеспрямованої політики влади „метрополій” став вражаючий феномен „національної неприємності” (термін О. Забужко) доволі чисельного, 47-мільйонного європейського

етносу. І сьогодні значна частина українського населення ідентифікує себе як „тутешніх” („Мы не русские и не украинцы, мы одесситы, мы донбассцы, мы киевляне” – таку відповідь досить часто можна почути в різних регіонах України) [2].

Відтак, масову свідомість пострадянського періоду дослідники (Є. Головаха, Н. Паніна та інші) характеризують як амбівалентну, яка означає подвійність і суперечливість соціальної позиції особистості як наслідок соціальної аномії. Амбівалентність виявляється в орієнтації на взаємовиключні цінності і норми, у суперечливому поєднанні демократичних цілей і тоталітарних засобів їх реалізації. Людина, наділена амбівалентною свідомістю, здатна одночасно виступати за інтеграцію до ЄС, але разом з Росією; за вільний ринок, але з усіма „соціальними гарантіями”; за відродження української мови, але зі збереженням панівного становища російської культури, узаконеного у так званих двох офіційних мовах.

Для історичного досвіду великого регіону, який часто називають Slavia Orthodoxa, характерною рисою є розмитість і плинність ідентичностей. Її дуже добре передав навесні 1994 року анонімний київський таксист, слова якого наводяться в одній з книг М. Рябчука: „Я хочу, щоб усе було як колись. Я хочу самостійності і хочу Радянського Союзу, але без комуністів. У будь-якому випадку, я голосуватиму за Хмару, бо він настоящий мужик”. Що ця амбівалентність не є результатом тільки комуністичної спадщини, доводить досвід українських селянських повстань, які „на зорі” радянської влади висували лозунги: „Ми за владу рад, але проти жидів і кацапів”; „Хай живе радянська влада! Геть більшовиків і євреїв”; „За самостійну вільну Радянську Україну!”, „За самостійну Радянську владу!” [12].

До останнього часу більшість населення України не вважало себе громадянами української політичної спільноти. За даними Є. Головахи, 2000 року всього 35 % респондентів сприймали себе „громадянами України” (порівняно з 47 % на початку 1990-х років) [13]. Можна погодитися з думкою дослідника, що тут очевидні тенденції відчуження населення України від держави, яка поки що стійко асоціюється з формуванням не громадянської, а етатистської ідентичності. Як свідчать дослідження Інституту соціології НАН України, найзначніше зниження чисельності прихильників незалежності відбулося за перші два роки після розпаду СРСР (у період гіперінфляції), сягнувши до початку 1994 року 56 %. Друге зниження рівня підтримки незалежності відбулося 1997 року, а особливо 1998 року внаслідок світової фінансової кризи. Останнє зниження було зафіксовано у грудні 2001 – березні 2002 року. А от у листопаді того ж року спостерігалася найбільша підтримка незалежності – 77 % громадян [14].

„Незавершеність української революції” (Т. Кузьо) зумовлена тим, що

не сталося кардинальної зміни базових цінностей, які сповідувалися. Старі кадри, старі принципи управління значно уповільнили процес реформ і ускладнили легітимність „нової” влади і української держави. Провінційність, передусім, позначається на здатності (власне, остраху) самостійно приймати рішення, на почутті власної меншовартості у порівнянні з іншими і безвідносно до інших. „Психологія малороса, як чинника свідомості нової еліти, драматично розчухувалась між підсвідомим потягом до „свого” і неусвідомленою зневагою до того ж таки „свого”, ненавистю до всякого „свідомого українства”, страхом перед щоденними образами й репресіями - на рівні павловських собак, у яких за допомогою цукру й електроструму формують потрібні умовні рефлекси” [15].

Зазначимо, що впевненість можлива завдяки вірі, зовнішній підтримці, досвіду, наявним ресурсам і реальній незалежності. Для України всі ці фактори й досі проблематичні. Її проблеми - це явище логічного співіснування несумісного: вкорінених ознак залежного, провінційного, несамодостатнього - та вимог незалежного існування; величезних уламків економічного, політичного і ментального більшовизму - та нагальної потреби розбудови цивілізованого суспільства. Імпульс до розбудови власної держави виявився нейтральним за загальногромадським змістом і не визначив сутнісного - якою має стати самостійна Україна [16].

На думку політологів, до 2000 року українська держава постала як продукт двобою номенклатурних кланів, який розпочався ще в радянську добу. „Розбудовуючи державу, забули про побудову політичної нації... По суті, держава, призначення якої полягає в тому, щоб забезпечувати баланс інтересів, перетворилась на засіб легітимації перерозподіленої власності. Відбулася приватизація держави. З комуністичної держави опрощених жерців постало акціонерне товариство закритого типу” [17].

При цьому, у всіх вадах політичного управління була звинувачена „національна ідея, яка не спрацювала”. На україно-польському форумі в Одесі 2003 року Л. Кучма не втримався, щоб не поkritикувати українську ментальність. Він зазначив, що український менталітет „володіє низкою недоліків, які шкодять стратегічним перспективам країни”. Характерним прикладом є нафтопровід Одеса - Броди. „Спочатку зробили, а потім питаємо - навіщо ми це зробили?” - висловився Л. Кучма. І додав: „Ті, хто будував нафтопровід, про це не подумали”. „Ой-йой, як же це без вас, та й „не подумали”?!”, - іронізувала журналіст [5].

На думку М. Вересня, „ментальність - це велика спекуляція влади: так, ми нічого не можемо, бо у нас така ментальність, якісь debilи зібрались і зі своєю ментальністю щось debilьне роблять. Десь між Європою та Азією є поле, на якому зібрались debilи, які нічого не можуть. Це знімає з влади відповідальність: мовляв, ми, влада, гарні, але з таким матеріалом працювати неможливо”.

І в той же час колосальний диктат державної бюрократії, повне презирство чиновника до прохача. „Чому це кожна с..нь Генеральному прокурору писати буде?“, – відомий вислів відомого державного діяча. Коли наші ракетники збили пасажирський Ту-154, Президент Л. Кучма сказав, що не варто з цього робити трагедію, мовляв, були помилки й гірші. Це спонтанне і щире висловлювання, яке шокувало європейців, сутнісна риса успадкованої етатистської політики стосовно людського життя. Характерною була поведінка номенклатури і під час вимушеного відлучення від державних ресурсів та звільнення з посад. Після виборів 2004 року новий керівник ДУСі І. Тарасюк зазначав, що „у нас були випадки, що навіть унітази зривали. Деякі високі посадовці після свого виїзду з дачі залишили тільки труби і позривані дерев'яні панелі” [18].

Історико-ідеологічна спадщина України обумовлює перевагу негативних елементів у набутій політичній культурі. Це – брак сталих демократичних традицій громадського життя, низький рівень політичної освіти як основної маси населення, так і тих, хто лише за фактом обрання депутатом отримує звання „політик”. При цьому головна загроза перспективі соціально-політичних перетворень полягає в злидненню становищі більшості верств народу.

До того ж, українське суспільство розколоте у багатьох вимірах: соціальному, регіональному, економічному, ідейно-політичному, мовному тощо. По суті, це не одне, а кілька соціально-політичних тіл. Типова схема розмежування України заснована на тому, що в Україні існують два полюси – український (крайній Захід) та малоросійський (крайній Схід). Малоросійський полюс відзначається своєрідним „біпатризмом”, дуалістичною культурною і психологічною орієнтацією, за якої все українське розглядається як вторинне й похідне щодо російського. Вся міжполюсна територія країни становить собою перехідну зону – зону поступового послаблення впливу українського полюсу та посилення впливу полюсу малоросійського.

Відзначають, що виборці Заходу більше тяжіють до демократичних орієнтацій, тоді як на Сході голосування відбувається під впливом колишньої спадщини, сформованої ідентичності і культури радянського зразка.

Відмовляючись від примітивних звинувачень щодо Сходу як „містилища зла”, можна погодитись з В. Лісовим, що „становлення національної і громадянської свідомості – взаємопов'язані процеси: існує спільна основа цих явищ. Людина, для якої унікальність індивідуального світу людини є важливою цінністю, переважно цінує також самобутні культури; а тому вона обдуманно і відповідально ставиться до вибору своєї культурної ідентичності” [7]. І, логічно, люди, які мають можливість вибору культури, визнають права інших людей на реалізацію громадянських свобод.

На слабкість горизонтальної ідентифікації українців (у порівнянні з вертикальною) звертав увагу один з авторитетних дослідників політичної культури Б. Цимбалістий [19, с. 79 – 80]. На Сході і Півдні виник феномен „подвійної ідентичності”, „людей двох націй”, як у свій час висловився М. Славинський. За результатами дослідження з проблем соціальних ідентичностей у Східному і Південному регіонах України 41 % від числа опитаних респондентів відчують себе громадянами України, 31,6 % – представниками території, на якій живуть, 0,7 % – європейцями, 1,6 % – громадянами світу [20]. „Біполярність”, тиск на владні структури то однієї, то іншої світоглядної і ціннісної систем породжують дуалізм підходів і, як наслідок, „шкунтильгання” владних структур.

Керуючись різними підходами, Х. Лінц представив вісім варіантів Іспаній, Е. Аларт – чотири Фінляндії, С. Роккан – чотири Норвегії. Не важко виокремити три, а то й чотири України, але важливо це зробити не за географічним принципом, а спираючись саме на специфіку політичної культури. На думку М. Рябчука, Україна „є щонайменше тринаціональною спільнотою”, а саме: 1) українці як члени української політичної нації, об’єднані не за походженням, а ставленням до української мови та культури і визнанням української ідентичності; 2) росіяни (не обов’язково етнічні), що ідентифікують себе з Росією, з російською нацією (чи її імперським субститутом – „радянським народом”); 3) „малороси” („хохли”) як етнічний субстрат, що перебуває в стані „тутешніх” („одесіти”, „кієвляне”, „донбасци”), тобто спільнотою, яка ще не пройшла „добу націоналізму” [2].

В основу такого поділу покладено саме мову як визначальну рису у формуванні політичних націй (та політичної культури), що, на нашу думку, не цілком коректно [21]. Зокрема, парламентські вибори 2002 року переконливо показали, що російськомовність не дорівнює політичній проросійськості. А результати досліджень, проведених в 1994 і 1996 роках, засвідчили, що найрадикальніші антиукраїнські позиції притаманні не тим, хто ідентифікував себе як „росіяни”, а тим етнічним росіянам (а також зрусифікованим українцям), які визначили свою ідентичність як „радянську” [22].

Саме тому непопулярними в Україні є крайні прояви російського націоналізму, речники якого наполягають на недоречності поняття „меншина” для росіян, з одного боку, та на нібито існуючих утисках цієї групи українською владою, з іншого. Як показують вибори, поза межами Партії регіонів та КПУ „російська ідея” (як основа „радянської людини”) в більш радикальному варіанті в Україні не спрацьовує. Про це свідчить неуспіх передвиборного об’єднання „СЛОН” у 1998 році та об’єднання „Руський блок” у 2002 – в обох випадках отримано менше 1 % голосів виборців.

Якщо за „офіційною” національною приналежністю українців 2000 року

було приблизно 76 %, росіян – 21 %, а інші національності складали 3,2 %, то ототожнювали себе з українцями 66 %, з росіянами – 16 %, а з представниками інших національностей – 1,7 %. Людей, що віднесли себе до україномовних українців, виявилось ще менше – близько 48 % [23]. Якщо прийняти, що нація має відрізнятися спільною мовою, історичною пам'яттю, конфесією, то жодна з цих характеристик не підходить повністю до України: менше половини українського населення розмовляє рідною мовою, історична пам'ять значної його частини практично знищена, в Україні змагаються між собою кілька церков. Якщо додати перепони з боку окремих світових держав, то стає незрозуміло, як наприкінці ХХ століття українцям вдалося утворити життєздатну й досить стабільну державу?

Схема М. Грушевського (культурно-національних процесів) не могла пояснити відродження державності, відповідно до якої вона постала не як наслідок історичного розвитку, а як випадкове, залежне від сторонніх обставин явище. Якщо „етнолізувати” українську історію ХХ століття, то українська держава мала б виникнути в межах території між західним кордоном Української РСР та правим берегом Дніпра з додатком Чернігівської, Сумської і Полтавської областей. До серпня 1991 року український рух міг мобілізувати не більше третини населення. Як же тоді пояснити, чому 84 % жителів Донецької та 83,9 % Луганської областей віддати голоси за незалежність України на референдумі 1991 року?

На відміну від народницької школи В. Антоновича і М. Грушевського, що ототожнювали українську націю з народом й етнічно-мовними критеріями, так звана державницька школа розширила це поняття соціально і територіально, поклавши в його основу політичний критерій – лояльність тих чи інших громадян до ідеї української держави. Усупереч поширеним уявленням, аж ніяк не відмінність української мови від російської була головним аргументом творців української нації на користь окремої, незалежної від Росії держави, а істотна відмінність історичного й політичного досвіду обох народів [24]. Р. Шпорлюк зазначає, що „зазвичай цей взаємозв'язок між мовою та націотворенням трактується неадекватно. Українці Росії та українці Австрії перетворилися на єдину націю не тому, що вони розмовляли однією мовою; вони саме й почали розмовляти однією мовою тому, що спочатку вирішили стати єдиною нацією” [25].

Так, масового національного руху ніколи не існувало у „підросійській” Україні, хоч би як ми трактували історію української революції. Східна Україна підготувала чимало інтелектуалів, відданих ідеї національного відродження, а її університетські центри, покликані русифікувати імперську периферію, парадоксальним чином зміцнили ґрунт для модерного українського націоналізму. Регіональна версія української ідентичності, що поширилася на Сході, не виключала прихильності до російської мови й культури, а згодом – певної лояльності до радянської

системи.

Саме ці регіональні особливості обумовили від 1991 року одну з головних проблем незалежної України: неможливість мобілізувати на підтримку „національної ідеї” великою мірою етнічно змішане російськомовне населення Східної України. Однак, як стверджують дослідники, не „національну ідею” саму по собі відкидають східні українці, а її антиросійський зміст. „І заважають їм не психологічні комплекси залежності й неповноцінності, а радше спільна радянська історія з її сподіваннями і провалами, перемогами й злочинами, – історія, в якій українці були не (тільки – **В. Н.**) жертвами нав'язаного їм іззовні режиму, а й активними її діячами” [26].

Масова реакція на сепаратистські „сєверодонецькі” гасла не підтримує гіпотези про кризу ідеї незалежності на Сході. Навіть у Донбасі більшість підтримувала автономію, але не відокремлення від України. За даними експрес-опитування дослідницького центру „Іміджконтроль” 3 – 5 грудня 2004 року в Луганську за автономію висловилося 66 %, проти – 32 %, у Донецьку, відповідно, 48 % і 44 %; за відокремлення від України в Луганську – 40 %, проти – 57 %; у Донецьку за відокремлення – 25 %, проти – 64 %. Південь автономію підтримав дуже слабо (12 – 14 %), відокремлення – ще слабше (9 – 12 %) [27].

Різниця між центральною, західною та східною Україною не стільки в тому, що на Донбасі не шанують українську мову. Різниця в тому, що на сході, і особливо на Донбасі, населення просто не обтяжується мовними чи іншими проблемами, які охоплюють питання національної ідентичності. Позиція південносхідних регіонів зумовлена суто соціальними інтересами населення і є виразно тредюніоністською. Сподівання на те, що незалежність сама по собі автоматично розв'яже всі проблеми, виявилися наївними, і, не відкидаючи української державності як форми співжиття, Південь і Схід шукають власний шлях задоволення матеріальних потреб.

Цей „власний шлях” на президентських виборах 2004 року полягав в конструюванні альтернативної версії національної ідентичності. І найбільша проблема кандидата від Східної України полягала саме в нестачі символічних ресурсів для її побудови. Віджила радянська ідеологія, маргіналізований комунізм, здискредитована версія соціал-демократії у варіанті СДПУ(о) викликали так само мало ентузіазму, як і старомодний панславізм чи невідоме євразійство. Не випадково В. Янукович змушений був показово вдатися до релігії, церкви, яка є опорою держави в її російському варіанті.

Під час минулої президентської кампанії ми були свідками ембріонального зародження регіональної ідентичності, заснованої на символах. Але щоб така ідентичність набула чітких політичних обрисів, потрібно значно більше, ніж символи Донецька – футбольний клуб „Шахтар” і пальма П. Мерцалова. Потрібна спільна історія, трагічні чи

урочисті події, які б виокремлювали регіон з-поміж решти світу; потрібні місцеві лідери, які за Донецьк готові жити і вмирати, і люди, які заради свого регіону могли б легко пожертвувати добробутом. Поки що цього в Донецьку немає [28].

На відміну від Західної України з її доволі чіткими й виразними політичними вподобаннями, симпатії східних українців мінливіші й різноманітніші. Аналітики стверджують, що східноукраїнським виборцям значно важче перевести свої політичні настрої в певну електоральну поведінку. Цю невизначеність інтерпретували ідеологічно як конфлікт двох культурних орієнтацій і двох взаємовиключних ідентичностей: європейської, уособленої Західною Україною, та „євразійської”, уособленої Росією і, відповідно, зросійщеною Східною Україною.

Але головний чинник „хантінгтонізації”, безумовно, зовнішній. Після створення „об’єднаної Європи” Україна опинилася в доволі жорсткій геополітичній реальності: між Євросоюзом і НАТО, що розширюються на Схід, і Росією, що економічно контролює процеси реінтеграції у межах СНД. Через страх нелегітимної еліти демократизації країни і втрати влади Україна не могла визначитись з колом першочергових інтересів. Конфлікт вибору регіональних еліт почав розглядатися як „війна ідентичностей”. Сутнісне питання „Хто ми, українці?” непомітно підмінили іншим – „З ким ми?”. Так, щодо вступу України до Євросоюзу В. Путін сказав, що „у цієї проблеми є гуманітарний аспект”. „Якщо Україна увійде до Шенгенської зони, буде певна проблема. Там, в Україні, живе, наскільки мені відомо, не менше 17 % російського населення... Це ж поділ народу! Це нагадує поділ Німеччини на Східну і Західну!”, – заявив він [29].

Дослідники вважають, що в українській неоднорідності немає нічого унікального. Антагонізм між італійцями Півдня і Півночі серйозніший, ніж взаємні претензії між жителями Івано-Франківська і Луганська. Французи – це ледь не різні раси, згуртовані ідеєю французького громадянства, мови й культури [30]. Об’єднати східних і західних українців можна у випадку, якщо буде реалізована нова мрія існування Соборної України й українців як єдиного організму. В інтересах України не федералізація, не конфедералізація, не розпад на дві держави, а „квітуха складності, множинності” – поглиблення регіональної ідентичності при зміцненні і збагаченні загальнонаціональної української спільноти.

Література:

1. **Нагорна Л. П.** Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К.: Стилос, 1998.
2. **Рябчук М.** Від „Малоросії” до „Індоевропи”: українські автостереотипи // www.geocities.com/ukrexlibris. – 2004. – 3 березня.
3. Досить яскраво ці стереотипи озвучені у відомій поезії М. Бродського

„На незалежність України” (1994): „Ой, ти левада, степь, краля, баштан, вареник... Как в петлю лезть, так сообща, суп выбирая в чаше, А курицу из борща грызть в одиночку слаще... С Богом, орлы и казаки, гетьманы, вертухай, Только когда придет и вам помирать, бугайи...”. Див.: Голос громадянина. – 1996. – № 3.

4. День. – 2002. – 16 серпня.

5. **Бєлоусова І.** Менталітет – доля чи діагноз // Грані-плюс. – 2004. – 15 березня.

6. **Михальченко Н. І.** Українское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2001. – С. 204.

7. **Лісовий В.** Проблема громадянської консолідації в сучасній Україні // Матеріали наукової конференції „Національна ідея – відповідь на виклик часу” (Пуца-Озерна, 23 - 24 березня 2001 р.) // http://varianty.org.ua/National_idea/Lisovy.htm.

8. **Шангіна Л.** Два покоління під килимом // Дзеркало тижня. – 2003. – 8 травня.

9. **Рябчук М.** Дві України // Критика. – 2001. – № 10.

10. **Кириченко І.** Феномен пострадянського жлобства: між плебсофілією та плебсократією // Дзеркало тижня. – 2003. – № 45 (470). – 22 - 28 листопада.

11. Тому не випадково, за даними неурядової організації „Transparency International”, Україна посіла „почесне” 77 місце серед 99 країн, в яких робили дослідження корупції. Див.: Наша гордість – корупція // Експрес. – 1999. – № 11.

12. **Грицак Я.** Дилеми українського націотворення, або Ще раз про старе вино у нових міхах // tdcse.iatp.org.ua/Hrycak4.htm.

13. **Головаха Е.** Чужие // Київській телеграфъ. – 2001. – 2 - 8 июля.

14. **Хмелько В.** Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 18 -19.

15. **Рябчук М.** Від „Малоросії” до „Індоевропи”: українські автостереотипи // www.geocities.com/ukrexlibris. – 2004. – 3 березня. В. Винниченко писав: „Знаєте, що таке малорос? Ні? Паршивець, просто кажучи, ні те ні се. Він, бачите, собі з походження - українець, з виховання - руський, з переконань - неук у всьому, що торкається рідного народу, по вдачі - боягуз, себелюб, раб. От це – малорос”. Цит. за: **Кульчицький С.** Третій Переяслав // Дзеркало тижня. – 2003. – № 5 (430). – 8 - 14 лютого.

16. Див.: Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз. – К.: Політична думка, 1996. – С. 314 - 315.

17. Україна 1991- 2000: рух у часі, що зупинився // Дзеркало тижня. – 2000. – № 36 (306). – 19 серпня – 1 вересня.

18. **Скорик М.** Новий керівник ДУСі Ігор Тарасюк: Деякі високі

посадовці після уходу Кучми навіть унітази зривали // Українська правда. – 2005. – 26 квітня // <http://www.pravda.com.ua/archive/2005/april/26/2.shtml>.

19. **Цимбалістий Б.** Політична культура українців // Сучасність. – 1994. – № 4. – С. 79 – 80.

20. Україна. 2002. Моніторинг соціальних змін. – Київ. – 2002. – С. 587.

21. Про неповноту структури свідчить те, що в іншій публікації М. Рябчук робить різницю між російськомовними українцями і росіянами, стверджуючи, що в Україні сформувався окремий різновид російськомовно-українського націоналізму, який він називає „креольським”. „Цей націоналізм, – пише М. Рябчук, – політично є українським, а культурно – російським”. Див.: **Рябчук М.** Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – Київ: Критика, 2000.

22. **Побєда Н.** Моделі української ідентичності // Доповідь на конференції українських випускників програм наукового стажування в США. – Львів. – 2003. – 18 – 21 вересня // <http://www.kennan.kiev.ua>.

23. **Колодій А.** Про поліетнічність України: кількісний та якісний виміри // Доповідь на конференції українських випускників програм наукового стажування в США. – Львів. – 2003. – 18-21 вересня // <http://www.kennan.kiev.ua>.

24. Див.: **Лисяк-Рудницький І.** Історичні есе. В 2-х томах. Київ: Основи, 1994.

25. **Шпорлюк Р.** Чому українці є українцями // Сучасність. – 2003. – № 4.

26. **Журженко Т.** Міф про дві України // Сучасність. – 2003. – № 4.

27. Див.: **Попович М.** Перед вічним Майданом // Критика. – 2005. – № 3.

28. **Таран С.** Схід – Захід: одним хліба, іншим – видовищ // Дзеркало тижня. – 2005. – № 9 (537). – 12 – 18 березня.

29. Путін вважає, що Росія і Україна – це як Східна і Західна Німеччина // Українська правда. – 2005. – 12 квітня // <http://www.pravda.com.ua/archive/2005/april/12/news/3.shtml>.

30. **Окара А.** Схід-Захід. Геокультурні рефлексії по прошесті 22 січня, Дня Соборності України // Part.org.ua. – 2002. – 16 березня.

Цензура як прояв недемократичності державної політики України у сфері засобів масової інформації

Ігор Гаврада,

аспірант кафедри політології

Чернівецького національного університету

ім. Ю. Федьковича

Досвід західних країн свідчить, що ефективне функціонування незалежних мас-медіа є необхідною умовою розбудови демократичного суспільства. За допомогою вільних та мінімально заангажованих ЗМІ досягається відкритість як політичної системи, так і органів державної влади. Якщо в розвинених демократіях мас-медіа є повноцінним, рівноправним суб'єктом політики, то у перехідних суспільствах, на зразок українського, їх місце та роль змінюються відповідно до логіки політичних процесів.

Цілком очевидно, що сфера функціонування вітчизняних ЗМІ не може залишатися поза увагою як журналістів, так і наукової громадськості. Так, становлення і розвиток системи мас-медіа, з точки зору трансформаційних змін українського суспільства, досліджувалися В. Бебиком та О. Сидоренком [2], С. Костильовою [11], Ц. Войцехом [5], науковцями Українського незалежного центру політичних досліджень [1] та Інституту журналістики Київського національного університету [28]. Законодавчим і політико-правовим основам діяльності ЗМІ присвячені праці В. Іванова [9], О. Кузнецової [12], Н. Кушакової [13], В. Лутковської [17] та інших вчених. Однак, зазначимо, що в науковій літературі поки що не знайшла повного відображення проблематика взаємовідносин органів влади і мас-медіа з точки зору формування та функціонування державної політики у сфері масових комунікацій.

Мета цієї роботи полягає в аналізі державної політики України в галузі засобів масової інформації та з'ясуванні місця в ній такого феномена, як цензура. Завданням дослідження стали визначення поняття цензури, виявлення ознак її застосування в діяльності органів державної влади

Цензура як прояв недемократичності державної політики України у сфері засобів масової інформації

Ігор Гаврада

України, пошук методів боротьби з цим явищем.

Передусім, необхідно визначити зміст, який вкладається в поняття „державна політика щодо ЗМІ”. Вітчизняні дослідники пропонують низку загальних визначень терміна „державна політика”: відносно стабільна, організована та цілеспрямована діяльність уряду стосовно певної проблеми, яка здійснюється ним безпосередньо чи опосередковано і впливає на життя суспільства [26, с. 14]; дії органів державної влади з вирішення проблем, які найоптимальніше сприяють реалізації інтересів суспільства [4, с. 9].

Виходячи з цього та зважаючи на те, що авторів не вдалося знайти окремої дефініції державної політики щодо діяльності засобів масової інформації, пропонуємо таке робоче визначення. Державна політика щодо ЗМІ – це сукупність підходів, заходів та дій (чи бездіяльності), які характерні для органів законодавчої, виконавчої і судової гілок влади стосовно забезпечення свободи слова та незалежного функціонування мас-медіа. В цьому контексті спроби формалізованими (законодавчі, судові, владно-інструментальні, процедурні) та неформальними (особистісні контакти і зв'язки) методами прямо чи опосередковано впливати на діяльність ЗМІ, журналістів та інших акторів сфери масової комунікації виступають основоположними формами цієї політики. Використання таких засобів впливу здатне забезпечувати державним структурам контроль над формуванням громадської думки та інформаційним полем країни.

Державна політика у сфері ЗМІ має багато форм та проявів, крайнім з яких є політична цензура. Згідно з Ч. 3. Ст. 15 Конституції України, цензура в Україні заборонена [10, с. 6]. Однак події останніх років свідчать про зовсім протилежне. Досліджувати проблеми цензури, а тим більше довести в судовому порядку факти її застосування надзвичайно складно з ряду суб'єктивних та об'єктивних причин. Насамперед, керуючись інстинктом політичного самозбереження, жоден орган державної влади чи його посадова особа, як правило, не визнають її існування як системного явища. При цьому, зазвичай, зазначається, що українське медійне законодавство побудоване так, що не дає змоги особам чи структурам, наділеними державною владою, впливати на зміст інформації, що подається у ЗМІ. Крім того, протягом більше 12 років не існувало чіткого законодавчого визначення поняття цензури, що дозволяло останній існувати у різних формах.

Слід зазначити, що цензура, по-суті, є методом захисту і контролю інформаційного простору з боку державних структур; вона характерна, насамперед, для тоталітарних і авторитарних режимів. Класичною схемою існування цензури є наявність уповноваженої державної структури, яка видає ліцензії на право поширення інформації, здійснює моніторинг

засобів масової інформації на предмет їх лояльності до влади та відхилень від певної ідеологічної лінії, вживає відповідних заходів у випадку порушення меж дозволеної свободи. Прикладом такої структури може бути Головне літературне управління, що існувало в структурі органів державної влади в СРСР. О. Литвиненко, проте, цілком слушно зауважує, що державна цензура може проявлятися у двох формах: прямій, яка є винятково прерогативою диктатури і авторитарних режимів, та опосередкованої, котра може практикуватися в країнах з нерозвиненим громадянським суспільством і слабкими демократичними традиціями [14, с. 123]. Пряма цензура поділяється на попередню (відповідна особа переглядає інформацію до її виходу у світ і дає/не дає дозвіл на оприлюднення) та наступну (передбачає використання судового переслідування як методу боротьби з інакодумством). Суть опосередкованої цензури полягає в застосуванні економічних, соціальних, політичних важелів щодо ЗМІ з метою коригування їх політичної лінії.

Деякі дослідники, визначаючи зміст поняття „політична цензура”, вважають втручання влади у роботу ЗМІ та журналістів політичним там і тоді, де і коли ця робота стає об’єктом зовнішнього контролю і регламентації з боку державних чи політичних інституцій, які не мають права і не уповноважені виконувати такі функції. Втручання є політичним і тоді, коли інстанція, що має право контролю, виконуючи наказ чи замовлення, перешкоджає чи припиняє діяльність ЗМІ. В науковій літературі пропонується розглядати політичну цензуру як „набір засобів і методів (видання вказівок щодо змісту інформаційних програм телебачення і радіо, статей у пресі, а також тиск у різноманітних протизаконних формах на журналістів та засоби масової інформації), що застосовується з метою обмеження чи припинення їхньої діяльності” [22, с. 5]. Деякі науковці формують поняття цензури як „незаконну заборону поширення інформації, її обмеження, дозування, спотворення, які здійснюються шляхом прямого або опосередкованого впливу представників органів державної влади, посадових осіб, власників засобів масової інформації на ЗМІ та журналістів з метою забезпечення своїх політичних інтересів” [21, с. 17].

Не оминули увагою проблему визначення поняття цензури і вітчизняні законодавці. Так, під час парламентських слухань „Проблеми інформаційної діяльності, свободи слова, дотримання законності та стану інформаційної безпеки України”, які відбулися 16 січня 2001 року, тодішній голова Верховної Ради І. Плющ заявив, що в Конституції було закладено помилку, внаслідок якої цензура в Україні трактується суто як втручання держави в ідеологічний зміст інформації, оприлюднюваної через ЗМІ. Спікер зазначав, що „на сьогоднішньому етапі цензура повинна трактуватися як будь-яка перешкода для отримання громадянами об’єктивної повної інформації. І саме в такому значенні повинна бути

**Цензура як прояв недемократичності державної
політики України у сфері засобів масової інформації**

Ігор Гаврада

заборонена” [15, с. 1]. Напевне, логікою такого підходу керувалися автори закону „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань забезпечення та безперешкодної реалізації права людини на свободу слова”, ухваленого після політичного скандалу навколо „темників” та в результаті масових акцій журналістського протесту восени 2002 року. Зокрема, Закон України „Про інформацію” було доповнено статтею 45-1, в якій чітко сформульовано визначення цензури. Один з пунктів цієї статті передбачав, що „забороняються втручання у формах, не передбачених законодавством України або договором, укладеним між засновником (співзасновниками) і редакцією засобу масової інформації, у професійну діяльність журналістів, контроль за змістом інформації, що поширюється, з боку засновників (співзасновників) засобів масової інформації, органів державної влади або органів місцевого самоврядування, посадових осіб цих органів, зокрема з метою поширення чи непоширення певної інформації, замовчування суспільно значимої інформації, накладення заборони на показ окремих осіб або поширення інформації про них, заборони критикувати органи державної влади чи органи місцевого самоврядування або їх посадових осіб” [8, с. 214]. На нашу думку, трактування цензури та відповідальність за спроби її запровадження виписані у цьому законі досить логічно, несуперечливо і однозначно, що в принципі дає змогу органам влади, за наявності політичної волі, адекватно реагувати на скарги з боку мас-медіа. Однак відзначимо, що шлях до нормативно-правового визначення цензури був досить непростим і не виправдано довгим, що, поза сумнівом, вплинуло на систему вітчизняних ЗМІ. Можемо припустити, що у випадку прийняття такого закону на початку 1990-х років вдалося б якщо не уникнути, то, принаймні, мінімізувати дію тих факторів і процесів, які негативно вплинули на ситуацію з рівнем свободи слова у нашій країні.

Стосовно етапів впровадження цензури в Україні, то найбільш вдалою видається періодизація, запропонована науковцями УЦЕПД ім. О. Разумкова, в основу якої покладено універсальний критерій рівня свободи слова: 1) 1991 – 1994 роки характеризуються високим рівнем свободи слова, плюралізму думок і точок зору, що оприлюднювалися в ЗМІ; 2) 1995 – 1998 роки відзначаються поступовим формуванням ринку олігархічних ЗМІ, окремі мас-медіа перетворюються на політичні проекти для обслуговування певних інтересів, з’являється заборона на критичне висвітлення діяльності Президента, влада, за допомогою методів інформаційної протидії, намагається впливати на інформаційний простір, пряме втручання владних структур у діяльність ЗМІ носить несистемний характер; 3) 1999 – 2001 роки – президентська виборча кампанія супроводжується погіршенням стану свободи слова, із ЗМІ практично зникають альтернативні точки зору, проти опозиційних ЗМІ застосовуються засоби економічного тиску; внаслідок „касетного

скандалу” посилюється тиск держави на інформаційний простір; влада всіляко намагається переконати світову громадськість у своїй відкритості; 4) з 2002 року, з початком парламентської виборчої кампанії, ситуація значно погіршується, провладні ЗМІ проводять агресивну інформаційну політику проти опозиційних сил [21, с. 3, 6].

Зауважимо, що неможливо досліджувати проблему політичної цензури відокремлено, без прив’язки до загальної логіки політичних процесів останнього десятиріччя. Очевидно, що із здобуттям незалежності перед владою постали складні завдання реформування економіки, інституціональної розбудови держави, створення політичної системи. Брак необхідного управлінського досвіду, розмите бачення стратегічних орієнтирів розвитку, неспроможність забезпечити системність соціально-політичних перетворень ускладнювали їх виконання. Не оминули ці складнощі і один із найважливіших аспектів національно-державного будівництва – формування та захисту національного інформаційного простору, що вимагало, передусім, створення ефективної системи мас-медіа. І хоча реформування мас-медійної сфери через багато причин довго не належало до пріоритетів державної політики, все ж було створено необхідну нормативно-правову базу діяльності ЗМІ.

Актуальним питанням, що постало у першій половині 1990-х років, була необхідність роздержавлення засобів масової інформації, яке вважалося найпростішим способом створення нової системи мас-медіа і ніби гарантувало досягнення вищого рівня свободи слова. Однак влада не форсувала цей процес, а переважна частина ЗМІ не надто прагнула позбутися державної опіки, яка дозволяла уникати багатьох проблем, пов’язаних з ринковими умовами діяльності. Теза про те, що фінансове донорство держави потенційно загрожує свободі редакційної політики, була переважена вигодами існуючого становища.

Крім того, нові умови діяльності ЗМІ, досить вільна можливість висловлювати критичні погляди, слабка присутність держави на інформаційному ринку – порівняно з радянськими часами здавалися свідченням мало як безсумнівної свободи слова. Склалося враження, що цензура, негласний контроль органів державної влади за змістом публікацій, загальнообов’язкове дотримання „генеральної лінії” лишилися в минулому. Такі позитивні зрушення не в останню чергу були пов’язані з тим, що, як зазначає В. Петренко, „чимало політиків і державних діячів всіляко підтримували тезу про незалежність та майже обов’язкову опозиційність ЗМІ до реальної влади. З одного боку, це було формальне перенесення в Україну зарубіжного досвіду, а з іншого – побоювання звинувачень у недемократичності і втрати політичного майбутнього” [18, с. 23]. На нашу думку, поясненням суттєвого зменшення державного контролю за ЗМІ є також те, що у 1991 – 1994 роках відбувалися складні, часто суперечливі перетворення державно-бюрократичного апарату.

Цензура як прояв недемократичності державної політики України у сфері засобів масової інформації

Ігор Гаврада

Інституційне оформлення держави відсувало на другий план змістове з'ясування місця і ролі мас-медіа в політичній системі, налагодження демократичних механізмів взаємодії між ними і владою.

Екскурс в історію українських ЗМІ початку 1990-х важливий тим, що дає змогу порівняти ситуацію з свободою слова під час „романтичного періоду” та впродовж подальшого становлення політичного режиму, простежити відродження політичної цензури. Нечисленні факти останньої протягом 1991- 1994 років, а також подальший розвиток подій не дозволяють стверджувати, що вдалося викоренити причини її появи. Брак проявів цензурування не свідчить про зникнення підстав, які уможливають це явище. На нашу думку, в перші роки незалежності низький рівень цензури був зумовлений, по-перше, інерцією революційно-демократичних процесів; по-друге, небажанням (чи неспроможністю) осіб, наділених державною владою використовувати цей інструмент; по-третє, неприйняттям журналістами і суспільством цензури у її радянському вигляді, і, нарешті, своєрідним браком попиту на цей спосіб формування відносин з мас-медіа.

Однак логіка авторитарного стилю управління, якому симпатизував Л. Кучма, поміж усіх інших своїх особливостей, передбачає наявність контрольованих ЗМІ. Тому, раніше чи пізніше, авторитарні тенденції у розвитку політичного режиму обов'язково проявляють себе і у сфері мас-медіа. Звісно, стверджувати, що цензура як системне явище відродилася одразу після виборів 1994 року було б перебільшенням, однак відтоді простежується повільна, але від цього не менш стійка й чітка тенденція до цілеспрямованого зростання ролі державних структур (передусім – виконавчої влади) в інформаційному просторі.

Так, наприкінці 1994 року було створено Міністерство у справах преси та інформації, яке реєструвало друковані ЗМІ, забезпечувало інформаційну безпеку тощо. Протягом 1994 – 1995 років новостворена Національна рада з питань телебачення і радіомовлення провела процес обов'язкового ліцензування всіх телерадіокомпаній. В листопаді 1995 року було впроваджено жорстку ієрархічну вертикаль прес-служб усіх органів виконавчої влади, роботу яких координувала прес-служба Президента. Саме з останньою слід було узгоджувати підготовку тих матеріалів для ЗМІ, які „містять оцінки внутрішньої та зовнішньої політики держави, які можуть мати важливий суспільний резонанс” [29, с. 20]. За свідченнями журналістів, одержувати інформацію у чиновників, оминаючи прес-служби, стало набагато важче [19, с. 2]. З'явилися прецеденти закриття друкованих видань і телепрограм, в яких оприлюднювалися опозиційні, неузгоджені з владою чи просто гострі точки зору. Наприклад, у березні 1996 року було звільнено тележурналіста Харківської обласної телерадіокомпанії В. Соболевського за його непогоджену з керівництвом критику проекту Конституції [24]. 25 квітня 1997 року Національна рада з

питань телебачення і радіомовлення заборонила вихід популярної аналітичної програми „Післямова”. Як результат – станом на кінець 1995 – початок 1996 року дедалі очевидніше означилася тенденція до зростання контрольованості процесів у сфері вітчизняних ЗМІ як з боку держави, так і з боку тіньових суб’єктів політичного процесу – політико-економічних кланів. Як зазначають спеціалісти, з того часу простежується поступово зростаюча політизація мас-медіа у функціональному сенсі, тобто, медіа-менеджмент, використання засобів масової інформації в значній кількості випадків націлені не на об’єктивне і нейтральне інформування, а на отримання „політичних інвестицій та прибутків” [6, с. 5]. На нашу думку, саме цей аспект визначив спрямування поступової еволюції системи відносин влади і медіа в бік домінування першої, нав’язування нею правил гри, несумісних з демократичними нормами.

Дослідники підкреслюють, що в 1994 – 1998 роках на інформаційний простір „значно впливала політична конкуренція між Президентом (урядом) та парламентом, а точніше між Президентом та опозицією у парламенті” [6, с. 8]. Протистояння законодавчої і виконавчої гілок влади, поміж усім іншим, передбачало відповідь на запитання, яка з них контролюватиме інформаційну сферу. Політично спритнішим виявився Президент: йому вдалося переграти парламент, фактично підпорядкувати собі Міністерство інформації та забезпечити кращі умови свого висвітлення у ЗМІ.

Варто зазначити, що ця боротьба певною мірою позначилася на ситуації зі свободою слова і свободою діяльності ЗМІ. Так, у Постанові Верховної Ради, прийнятій за результатами парламентських слухань 10 квітня 1997 року, вказувалося: „Наявні можливості чинного законодавства для гарантування свободи слова та інформаційної діяльності належним чином не використовуються. Мають місце факти відкритого ігнорування і порушення законів, у тому числі з боку органів державної виконавчої влади. Існує цензура (відкрита і прихована), яка спрямовується не на захист основоположних державних інтересів, а на захист інтересів та іміджу окремих політичних сил і політиків. Особливо це проявляється в галузі телебачення і радіомовлення, де виконавчою владою підтримуються односторонні програми. ...Управління інформаційною сферою практично повністю здійснюється виконавчою владою та підпорядковано Президентові України” [23, с. 162]. Зауважимо, що і в наступних парламентських слуханнях, присвячених інформаційній сфері (1999 р., 2001 р., 2002 р.) Верховна Рада завжди акцентувала увагу на впровадженні цензури за сприяння (чи прямої участі) виконавчої влади і персонально Президента.

Про те, що висновки парламенту були обґрунтованими, свідчать дані експертного опитування журналістів, яке провів УЦЕПД у лютому 1997 року. В той час у наявності політичної цензури були переконані 70 %

**Цензура як прояв недемократичності державної
політики України у сфері засобів масової інформації**

Ігор Гаврада

респондентів, тоді як лише 8 % повністю заперечили це твердження та 22 % заявили, що „швидше не існує”; причому, 70,8 % опитаних журналістів доводилося з нею зустрічатися (31,4 % – навіть „доволі часто”) [20, с. 9]. Аналіз відповідей про вплив державних та суспільних інститутів на мас-медіа (за 10-бальною шкалою, де 0 – повністю негативний вплив, а 10 – повністю позитивний) показав, що журналісти оцінили діяльність владних структур так: Міністерство інформації – 2,6; політичні партії – 3,5; кримінальні клани – 3,5; адміністрація Президента – 3,8; Верховна Рада – 4,1; Президент – 4,8; фінансово-економічні кола – 6,3 [20, с. 11]. Звідси закономірним є розподіл відповідей на запитання „Чи можуть ЗМІ без негативних для себе наслідків публікувати критичні матеріали про... ?”: Верховну Раду – „так” і „швидше так” 86 %, „швидше ні” та „ні” 14 %; про Кабінет міністрів – відповідно 62 % та 38 %; про Президента – 43,2 % та 54,9 % [20, с. 10].

Якщо ж взяти до уваги моніторинг громадської думки пізніших років, то можна побачити, що ситуація зі свободою слова в кращому випадку майже не змінилася або ж навіть погіршилася. Так, 2000 року тижневик „Дзеркало тижня” провів експертне опитування українських журналістів з метою з’ясування факторів, що впливають на рівень свободи слова в країні. Виявилось, що на обмеження свободи слова максимально сильний вплив справляли: залежність від влади бізнес-структур, які здатні утримувати ЗМІ (52 %), хворобливе ставлення Президента до критики (50 %), брак соціального замовлення на об’єктивну інформацію та аналіз (27 %), неприбутковість суспільно-політичних видань (27 %), неприсутність у сфері мас-медіа західних інвесторів (23 %), низька купівельна спроможність населення (23 %), тиск на ЗМІ з боку олігархів (23 %), брак конструктивної опозиції (13 %), несформованість ринку реклами (10 %), низький рівень професіоналізму журналістів (10 %), небажання більшості журналістів об’єктивно висвітлювати події (6 %), менталітет (4 %) [25, с. 3]. Стабільно високою була оцінка небезпеки жорстких заходів щодо ЗМІ у випадку об’єктивного висвітлення або критики ними: Президента (77 %), міністра внутрішніх справ (56 %), Г. Суркіса і В. Медведчука (50 %), органів Державної податкової адміністрації (33 %), Адміністрації Президента (21 %), місцевих органів влади (21 %), інші суб’єкти політичного процесу отримали менше 15 % відповідей [25, с. 3].

Від журналістських незначно відрізнялися й оцінки пересічних громадян щодо свободи слова, які станом на жовтень 2002 року, за даними УЦЕПД ім. О. Разумкова, перебували на дуже низькому рівні. Найзначніша частка опитаних (40,1 %) виставила незадовільні оцінки: майже чверть респондентів (24,9 %) оцінила рівень свободи слова на „2”; кожен шостий (15,2 %) – на „1”. Оцінку „3” (задовільно) вважала прийнятною майже третина (30,2 %) респондентів. Деяко вище оцінили рівень свободи слова в Україні 20,7 % громадян: на „4” – 13,0 % опитаних; на „5” – 7,7 %. Середня

оцінка за 5-бальною шкалою склала 2,7, тобто не досягла навіть „задовільного” рівня. Показово, що оцінка рівня свободи слова протягом кількох років змінювалася не суттєво: у жовтні 2000 року вона складала 2,8 бала, у травні 2002 року – 2,9 бала [3, с. 38].

72 % учасників експертного опитування, проведеного УЦЕПД у жовтні 2000 року, зазначили, що мас-медіа не можуть безкарно публікувати критичні матеріали про кримінальні клани, 63 % – про главу держави, 33 % – про Кабінет Міністрів, 23 % – про Верховну Раду [27, с. 4]. Дослідження листопада 2002 року показало зростання цих показників: 77,1 % респондентів передбачали негативні наслідки за висвітлення діяльності кримінальних кланів, 71,7 % – Президента, 69,4 % – місцевої влади, 68,4 % – президентської адміністрації, 35,1 % – Верховної Ради, 41,2 % – Кабінету міністрів [7, с. 3].

Стосовно ж переконаності українських громадян в існуванні політичної цензури, то у жовтні 2002 року три чверті респондентів відповіли, що цензура в Україні „існує” (46,4 %), або „скоріше існує” (27,2 %). І це при тому, що 2000 року сумарний показник таких відповідей був помітно нижчим: 36,0 % і 33,4 %, відповідно [3, с. 39]. Прикметно, що за період з травня по жовтень 2002 року частка респондентів, твердо переконаних в існуванні в Україні політичної цензури, зросла на 10,4 %.

2000 року на запитання „Які суб’єктивні фактори заважають вітчизняним журналістам об’єктивно висвітлювати події?” 77 % опитаних відповіли, що серйозно перешкодою журналістській об’єктивності є, насамперед, страх втратити роботу [25, с. 3]. Такий високий показник підтверджував існування в середовищі українських журналістів сталого рівня самоцензури. Як свідчать опитування, найчастіше журналісти відзначають такі прояви цензури, як „самоцензура, викликана побоюванням негативних наслідків публікації тих чи інших матеріалів” (57,3 %), „вилучення редактором небажаних, з політичної точки зору, фрагментів з авторського тексту, редагування, що істотно змінює його політичні акценти” (54,8 %), „проведення керівництвом „роз’яснювальних розмов” із журналістами, в яких висловлюється побажання щодо потрібного характеру висвітлення тих чи інших політичних подій, діяльності державних і політичних діячів” (54,5 %). Понад половина опитаних (50,8 %) зустрічалася з „прямою вказівкою керівнику ЗМІ чи журналісту з державного органу” [7, с. 3]. Гадаємо, що високий рівень самоцензури завдячує не стільки небажанню працівників ЗМІ завдавати собі неприємностей критичними виступами, побоюванню необ’єктивних судових процесів, прагненню уникати конфліктів і тиску, скільки створеній системі політико-владних відносин, яка фактично легітимізує необхідність ретельно препарувати публічні висловлювання.

У цьому контексті варто пригадати один із найвдаліших і певною мірою пророчий афоризм Л. Кравчука (1994 рік): „Цензура – це коли з вашого

**Цензура як прояв недемократичності державної
політики України у сфері засобів масової інформації**

Ігор Гаврада

матеріалу вирізають певні шматки, а контроль – це коли складається така обстановка, за якої ви це робите самі”. Неправомірне застосування органами державної влади методів адміністративного, економічного, психологічного тиску на мас-медіа (їх власників, журналістів, управлінців) стимулює появу і підтримує існування такої „обстановки”. Звичайно, використання методів політичної цензури можна зрозуміти з точки зору логіки досягнення окремих політичних цілей. Але розуміння не означає сприйняття. У будь-якому суспільстві, а тим більше в такому, що прагне бути/стати демократичним, цензура апріорі не може бути засобом політичної боротьби. Особливо неприпустимим є використання владних ресурсів для впровадження неправового контролю над діяльністю мас-медіа. Не можна не погодитися з думкою Н. Лігачової, яка вважає, що „не тільки у сфері свободи слова, але й у сфері інформаційної безпеки роль держави має бути лише регулятивною, а не контрольною, спрямованою на розвиток, а не на заборону. Контроль має належати суспільству – і сфери цього контролю мають неухильно розвиватися” [16, с. 5].

Отже, можемо зробити **висновок**, що в Україні утвердилася практика політичної цензури, яка є водночас свідченням реальних проблем в галузі забезпечення основних прав і свобод людини та перешкодою в розвитку незалежних медіа. Впровадженню і поширенню цензури прямо та опосередковано сприяла політика органів державної влади у сфері засобів масової інформації. А це свідчить, що забезпечення свободи слова як наріжного каменя демократії багато в чому залишалося на рівні демагогічних гасел, не ставши реальним пріоритетом державної політики.

Суттєві зрушення відбулися лише після і внаслідок „помаранчевої революції”. Причому, зміни сталися не стільки завдяки поліпшенню державної політики щодо мас-медіа і свободи слова, скільки в результаті відмови керівництва країни та неможливості використовувати „старі” методи впливу на сферу масової інформації. Поширенню цензури об’єктивно сприяв брак дієвого політико-правового механізму притягнення до відповідальності структур і осіб за спроби її впровадження в ЗМІ. Суб’єктивними факторами впровадження цензури стали як брак у керівництва країни політичної волі для недопущення використання державних механізмів тиску на мас-медіа, так і існування в нього невиправданої, з демократичної точки зору, політичної потреби убезпечити себе від критики.

Вважаємо, що лише зміна вищого керівництва, попри позитивні зрушення ситуації зі свободою слова, ще не є достатньою гарантією унеможливлення цензури. Викорінити це явище можуть тільки якісна зміна формату політичних відносин і усунення штучно створених умов, які об’єктивно сприяють поширенню політичної цензури. Звідси основним пріоритетом державної політики в галузі ЗМІ має стати підтримання

демократичних правил гри на медійному ринку, чітке визначення критеріїв взаємовідносин влади і мас-медіа, сприяння функціонуванню механізмів громадського контролю над прозорістю прийняття рішень, що стосуються діяльності засобів масової інформації.

Література:

1. „Четверта колона”. Свобода та залежність мас-медіа в Україні / Уклали: В. Піховшек та ін. – К.: „Агентство Україна”, 1997. – 248 с.
2. **Бебик В. М., Сидоренко О. І.** Засоби масової інформації посткомуністичної України. – К.: МАУП, 1996. – 124 с.
3. **Биченко А.** Свобода слова в Україні в оцінках українських громадян // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 11. – С. 38 – 41.
4. **Валевський О. Л.** Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження: Монографія. – К.: НІСД, 2001. – 242 с.
5. **Войцех Ц.** Трансформація преси в Україні та Польщі в контексті суспільних змін (1989 – 1999). – К.: Центр вільної преси, 2000. – 218 с.
6. Все про медіа регіонів України / Фонд „Центр „Суспільство” за підтримки МФВ в рамках проекту „Громадська експертиза. Свобода слова”. – К., 2000. – 152 с.
7. **Жданов І., Якименко Ю.** Сутінки свободи слова (свобода слова і політична цензура в Україні в експертних оцінках українських журналістів) // Дзеркало тижня. – 2002. – 7 грудня – № 47. – С. 3.
8. Закон України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань забезпечення та безперешкодної реалізації права людини на свободу слова” від 3 квітня 2003 р. // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 28.
9. **Іванов В. Ф.** Законодавство про засоби масової інформації: український та зарубіжний досвід / За ред. А. З. Москаленка. – К.: Видавничий центр „Київський університет”, 1999. – 188 с.
10. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року: Офіційне видання. – К.: Українська правнича фундація, 1996. – 62 с.
11. **Костилева С. О.** Друковані засоби масової комунікації України, 1986 – 2000: історія становлення, тенденції розвитку. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 304 с.
12. **Кузнєцова О. Д.** Правові гарантії незалежної преси // Українська періодика: історія і сучасність / Доп. та повід. четвертої Всеукр. наук.-теор. конф. 19 – 20 грудня 1997 р.; За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1997. – 296 с. – С. 142 – 145.
13. **Кушакова Н.** Конституційне право на інформацію в Україні: сучасний підхід // Право України. – 2002. – № 3. – С. 51 – 55.

**Цензура як прояв недемократичності державної
політики України у сфері засобів масової інформації**

Ігор Гаврада

14. **Литвиненко О.** Інформаційний простір та його захист: теорія і практика // Віче. – 2000. – № 10. – С. 119 – 127.
15. **Лігачова Н.** Відлуння несвободи // День. – 2001. – 17 січня. – № 9. – С. 1.
16. **Лігачова Н.** Про вигоду свободи слова // День. – 2001. – 16 січня. – № 8. – С. 1, 5.
17. **Лутковська В.** Право на свободу вираження поглядів у рішеннях Європейського суду з прав людини // Право України. – 2003. – №12. – С. 30 – 32.
18. **Петренко В.** Комплекс підпорядкованості, або Становлення ЗМІ у незалежній Україні // Віче. – 2001. – № 10. – С. 19 – 32.
19. **Петроченкова В.** Это сладкое слово... // Зеркало недели. – 1998. – 8 августа. – № 32. – С. 2.
20. Политическая цензура в Украине, по мнению журналистов, существует // Украинский медиа-бюллетень. – 1997. – №3. – С. 9 – 11.
21. Політична цензура в Україні (аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 11. – С. 2 – 29.
22. Політична цензура в Україні: Факти. Тенденції. Коментарі / Упоряд.: О. Палій, С. Лячинський, С. Макєєв та ін. – К., 2002. – 112 с.
23. Постанова Верховної Ради України „Про рекомендації учасників парламентських слухань „Свобода слова в Україні: стан, проблеми, перспективи” від 10 квітня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 22.
24. Права людини. – 1997. – № 32. / Свобода слова в Україні (1993 – 1997). // <http://www.khpg.org/docs/18/032.zip>
25. **Рахманин С., Мостовая Ю.** Неосознанная необходимость // Зеркало недели. – 2000. – 6 мая. – № 18. – С. 3.
26. **Романов В., Рудік О., Брус Т.** Вступ до аналізу державної політики: Навч. посіб. – К.: Основи, 2001.
27. **Сунгуровский Н., Жданов И.** Пространство свободы? // Зеркало недели. – 2001. – 20 января. – № 3. – С. 4.
28. Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра (За заг. ред. проф. В. І. Шкляра). – К., 1998. – 180 с.
29. **Чиж І.** Перше і головне завдання – невідкладно сформувати і нормативно оформити парадигму розвитку інформаційної сфери // Віче. – 2002. – № 4. – С. 18 – 22.

Модель визначення пріоритетних напрямів зовнішньополітичних дій України

Володимир Юзефович,

кандидат технічних наук,

начальник відділу

Національного науково-дослідного центру
оборонних технологій і воєнної безпеки України

Степан Возняк,

кандидат технічних наук,

заступник начальника відділу

Національного науково-дослідного центру
оборонних технологій і воєнної безпеки України

Сергій Вербицький,

кандидат технічних наук,

начальник відділу

Національного науково-дослідного центру
оборонних технологій і воєнної безпеки України

Автори статті пропонують модель, що дозволяє раціонально визначати пріоритетні напрями зовнішньополітичних дій України, спрямованих на зниження гостроти протиріч з іншими країнами регіону.

Оцінки воєнно-політичної обстановки (ВПО) у регіоні навколо України, отримані як шляхом моделювання, так і за висновками різних аналітиків [1 - 3] свідчать про поступове підвищення її напруженості, принаймні – протягом останніх років.

Під ВПО розуміємо стан відносин між воєнно-політичними силами (перш за все, державами, коаліціями держав, націями), які розглядаються з точки зору можливості використання ними воєнної сили для вирішення протиріч в політичній, економічній, воєнній та інших сферах діяльності.

Незалежно від того, викликаний цей процес глобальними тенденціями, чи особливостями країн регіону, чи навіть є, до певної міри, наслідком політичної діяльності самої України, така ситуація спонукає до провадження більш гнучкої та виваженої політики держави і здійснення

таких (перш за все – зовнішньополітичних) кроків, які сприяли б розв’язанню складних регіональних проблем. Тому під напрямками зовнішньополітичних дій у цій статті розуміється сукупність політичних, економічних, гуманітарних та інших кроків керівництва держави, спрямованих на вирішення тих чи інших проблем міждержавних відносин. Прагнення держави до гнучкої політики свідчило б не тільки про її толерантність і повагу до інших суб’єктів міждержавних відносин, але й про врахування об’єктивних умов їх спільного існування. Основні з цих умов полягають у наступному.

Як відомо, прийняття рішень державного рівня у будь-якій сфері життєдіяльності країни базується (повинно базуватися), перш за все, на її національних цінностях, інтересах і цілях, досягнення яких здійснюється за допомогою вироблення і проведення державою певної зовнішньої і внутрішньої політики, що визначається як система поглядів на шляхи та способи їх реалізації.

Здатність країни до досягнення своїх цілей можна охарактеризувати її ресурсами як сукупністю матеріальних і нематеріальних можливостей, які вона має у своєму розпорядженні. Наявність ресурсів забезпечує певні можливості для досягнення державою власних інтересів через реалізацію певної сукупності дій (кроків). Очевидна обмеженість ресурсів призводить до обмеженості переліку можливих дій, а, отже, є перешкодою на шляху вичерпної реалізації своїх інтересів.

З іншого боку, національні цінності, інтереси та цілі держав об’єктивно відрізняються, що створює конфліктне середовище і становить зміст проблемних питань (проблем, протиріч) їх взаємовідносин і додатково обмежує можливості країн щодо повного досягнення своїх цілей.

І останнє. Проблеми у досягненні своїх національних інтересів є найбільш глибокими, прихованими рушіями змін воєнно-політичної обстановки, незважаючи на те, що основні, найважливіші національні інтереси будь-якої держави лежать не у воєнній сфері, а визначаються проблемами її самозбереження і розвитку. Саме протиріччя у міждержавних відносинах переважно визначають напруженість локальної, регіональної та світової воєнно-політичної обстановки і є суттєвим стимулом до виникнення воєнних конфліктів.

Отже, формуючи свою внутрішню і зовнішню політику, кожна країна, маючи найбільш прийнятні для неї варіанти вирішення проблем у взаємовідносинах, змушена розглядати й інші. Такі варіанти, відмінні від найбільш вигідного, характеризуються різним ступенем прийнятності для країн (від більш-менш прийнятної до цілком неприйнятної) і можуть бути предметом переговорів.

Таким чином, пошук компромісних рішень не є свідченням здатності до „здавання” національних інтересів, а справді є проявом дії об’єктивних умов існування і співіснування держав. Саме об’єктивна необхідність та

можливість компромісних вирішень проблемних питань у відносинах держав дає, по-перше, семантичну основу для самої можливості зменшення гостроти міждержавних протиріч та, по-друге, надає оптимізму для пошуку шляхів її зменшення.

Отже, метою цієї статті є вироблення підходу до визначення пріоритетних напрямів зовнішньополітичної діяльності України, спрямованої на зменшення гостроти протиріч з іншими державами регіону.

Виходячи з вищевикладеного, визначення пріоритетних напрямів зовнішньополітичних дій, спрямованих на зменшення гостроти протиріч, полягає, перш за все, у виробленні таких варіантів вирішення проблем, які, з одного боку, влаштовують Україну, а з іншого – сприяють зменшенню напруженості міждержавних відносин. У більш повній постановці завдання визначення пріоритетних напрямів зовнішньополітичних дій може формулюватися наступним чином. **З переліку міждержавних проблем та можливих варіантів їх вирішення визначити варіанти, які або максимально влаштовують Україну (і при цьому не загострюють протиріч з іншими державами), або мінімізують гостроту міждержавних протиріч при збереженні певного рівня можливостей України для досягнення своїх цілей.**

У [1; 4] розглядається модель, що дозволяє оцінити напруженість регіональної ВПО, в основу якої покладено саме множину проблем, котрі виникають у відносинах воєнно-політичних сил (ВПлС) як результат відмінності інтересів.

На перший погляд, існування вищезгаданої моделі дозволяє здійснювати моніторинг впливу на напруженість ВПО у сфері політичних (економічних, воєнних) інтересів держави (навіть тих, що тільки планується задовольнити) з єдиних системних позицій. Але кожна окрема дія держави нездатна помітно змінити значення цього показника, оскільки він є результатом одночасного впливу багатьох складових, у тому числі і воєнної могутності ВПлС, що, у свою чергу, складається з політичних, економічних, воєнних та інших можливостей держави, а також агресивності (інтегрального показника, що визначається духовними, культурними, етнічними та іншими особливостями країни).

Наприклад, якщо рівень протиріч між ВПлС-1 та ВПлС-2 невисокий, але ВПлС-1 має значно більшу воєнну потугу й характеризується високим ступенем агресивності стосовно першої, напруженість відносин між цими ВПлС може бути досить високою [1].

Розраховується в моделі й частковий показник „гострота протиріч”, що характеризує саме наявні протиріччя у відносинах ВПлС. Такий показник міг би бути індикатором ефективності (з точки зору вищевикладеної загальної постановки завдання) обраної політики держави, однак, виходячи з цільової функції моделі, він характеризує або

**Модель визначення пріоритетних напрямів
зовнішньополітичних дій України**

Володимир Юзефович, Степан Возняк, Сергій Вербицький

результат конкретних дій ВПлС (при здійсненні оцінки ВПО), або заявлені наміри щодо дій (при прогнозуванні ВПО). Але конкретні дії ВПлС можуть визначатися не тільки безпосередньо національними інтересами держав, а й мати на меті спонукання іншої ВПлС до певних дій (або утримання від них), „віддяка” ВПлС за неузгоджені кроки, реалізацію інтересів окремих політичних сил чи економічних груп тощо. Крім того, дії кожної ВПлС майже завжди супроводжуються детально проробленими поясненнями, які, проте, не завжди мають об’єктивний характер. Відтак, для виявлення реальних цілей щодо конкретних дій необхідно залучати фахівців високого рівня.

Оскільки міждержавні відносини досить динамічні і конкретні дії ВПлС не завжди є прямим наслідком їх об’єктивних інтересів, а істинні мотиви дій завжди завуальовані, то, на нашу думку, використання для визначення пріоритетних напрямів зовнішньополітичних дій України часткового показника „гострота протиріч” буде не зовсім коректним.

Отже, необхідно створити модель, яка б визначала пріоритетні кроки зовнішньої політики України, спрямовані на забезпечення можливості зменшення існуючих протиріч або навіть приведення їх до об’єктивного мінімуму, що базується на визначенні більш об’єктивних складових і характеристик міждержавних відносин.

За основу такої моделі беремо перший шар ієрархічної структури моделі, викладеної у [4], призначений для визначення гостроти міждержавних протиріч. Він складається з сукупності (множини) проблем, що визначають регіональну ВПО навколо України. До неї входять найважливіші проблеми, що об’єктивно існують, і навколо яких зосереджені основні життєво важливі інтереси ВПлС, наприклад: воєнні конфлікти в регіоні, транспортування (розподіл) енергоносіїв, економічні відносини, торгівля зброєю тощо. Перелік цих проблем періодично потребує уточнення, однак в цілому він досить сталий.

Кожна ВПлС регіону (або ВПлС світового рівня, що має свої інтереси в регіоні), виходячи зі своїх національних інтересів, має індивідуальне бачення можливих варіантів вирішення цих проблем, і, як вже зазначалося, кожен з варіантів характеризується для неї певною перевагою над іншими. Розбіжності у цих поглядах складають основу об’єктивно існуючих протиріч між ВПлС регіону. Очевидно, що такі протиріччя існують і між Україною та будь-якою іншою ВПлС регіону.

На відміну від моделей [1; 4], при визначенні переваг між можливими варіантами вирішення проблем для кожної країни регіону пропонується використовувати лише офіційні (краще нормативні) дані. Офіційне бачення будь-якою ВПлС варіантів вирішення регіональних проблем має своє відображення у її нормативно-правових актах, концепціях, доктринах, стратегіях та в різних двосторонніх або багатосторонніх домовленостях. При цьому основну увагу необхідно звертати на

документи, що регламентують способи і механізми розв'язання проблемних ситуацій.

Отже, сукупність об'єктивно існуючих проблем разом з офіційним баченням їх усунення (зменшення) різними ВПлС утворюють певний простір протиріч, який умовно можна назвати простором **об'єктивних** протиріч.

Враховуючи специфіку ухвалення законів, можна стверджувати, що нормативно-правові акти є реакцією на проблеми сьогодення, а, отже, квінтесенцією минулого, хоча вони приймаються для виконання у майбутньому. Тому спиратися при визначенні пріоритетних напрямів зовнішньополітичних дій лише на них було б неправильно, тим більше, що їх реалізація також потребує певного часу. Тобто, важливим є **прогнозування** змін поглядів країн як на проблемні ситуації, так і на варіанти їх вирішення, які в майбутньому можуть знайти своє офіційне відображення. На нашу думку, прогноз таких змін, принаймні, на короткостроковий період, можна здійснити на основі аналізу інформаційного простору держав.

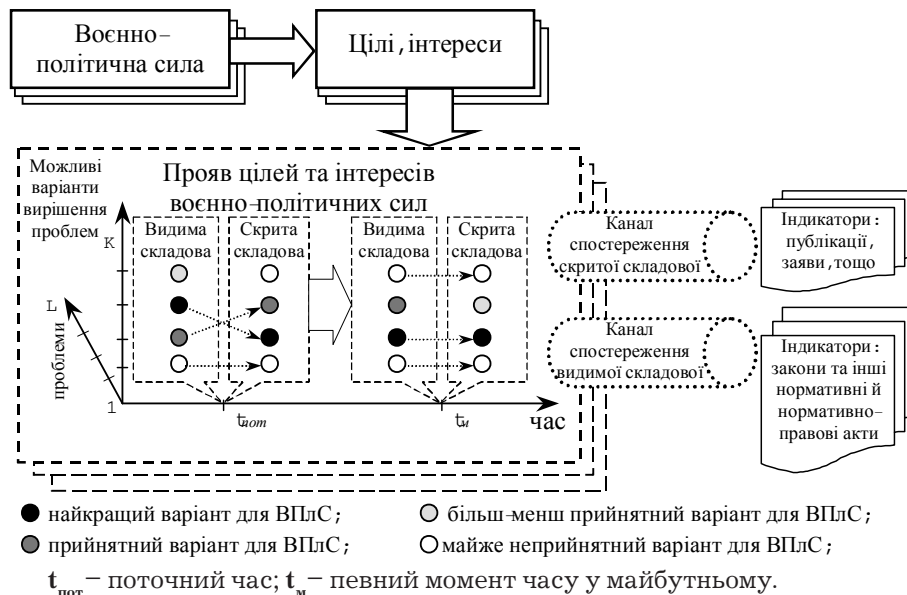
На відміну від нормативно-правових актів, у інформаційному просторі відображаються суб'єктивні погляди як офіційних, так і неофіційних осіб на будь-яку проблему. При цьому важливим є зворотний світоглядний вплив інформаційного простору на суспільство. Можна впевнено говорити, що будь-яка позиція чи погляд, які постійно поширюватимуться в інформаційному просторі держави, будуть відображені у свідомості суспільства. Це один з найефективніших шляхів підготовки суспільства до того чи іншого рішення керівництва держави, тієї чи іншої її політики.

Отже, постійний аналіз інформаційного простору держав дозволить виявити ті ВПлС, стосовно яких можна спрогнозувати загострення двосторонніх відносин у майбутньому (звичайно, коли не буде компенсуючих дій). Причому, виявити такі ВПлС шляхом аналізу їх офіційних позицій, відображених у нормативно-правових актах країн і двосторонніх домовленостях „ВПлС - Україна”, у принципі неможливо, оскільки загострення на час моделювання існує тільки в інформаційному просторі, тобто є прихованим.

Виходячи з вищезазначеного, спостереження (моніторинг) змін гостроти протиріч у міждержавних відносинах може здійснюватися за **схемою 1**. На схемі, в якості прикладу, показано розвиток у часі позиції ВПлС щодо вирішення певної проблеми. Для даної ВПлС можна констатувати її спрямованість на більш жорстку політику, оскільки можливість компромісного вирішення проблеми зменшується, про що свідчить наявність на час t_m у прихованій складовій лише найкращого варіанта вирішення проблеми, а усі інші варіанти (крім одного) вважаються майже неприйнятними. Тобто, можливості для продуктивних переговорів з цією ВПлС стосовно зазначеної проблеми зменшуються.

Схема 1

Мониторінг змін гостроти протиріч у міждержавних відносинах

Аналізуючи інформаційний простір крізь призму відібраних ключових проблем регіону, можна оцінити рівень протиріч між Україною і кожною окремою ВПлС щодо варіантів їх вирішення, який назвемо **суб'єктивним**.

Порівнюючи рівні об'єктивних і суб'єктивних протиріч, можна, по-перше, визначити проблеми, що переважно обумовлюють характер відносин між Україною та іншою ВПлС як на сьогодні, так і на короткострокову перспективу, та, по-друге, визначитися з конкретними варіантами їх розв'язання, які найдоцільніше підтримувати Україні, враховуючи відносини як з цією, так і з іншими ВПлС регіону та їх можливий розвиток.

Отже, можна запропонувати таку структурно-логічну схему моделі (схема 2).

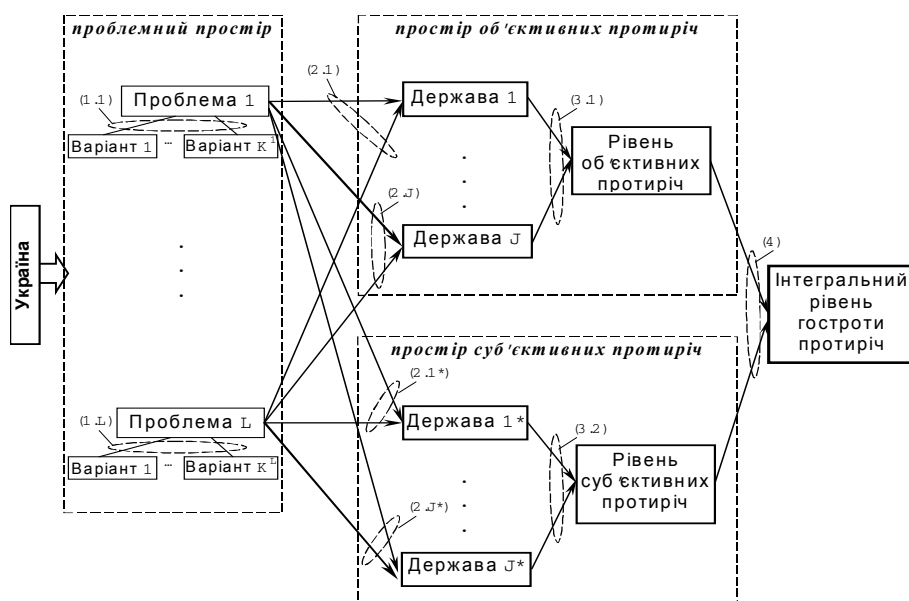
На схемі модель подано у вигляді графіка, де вершинами є поняття предметної області, а дугами – зв'язки (взаємодія) між її поняттями.

Поняття предметної області утворюють чотирирівневу ієрархію. Перший рівень понять формує **проблемний простір** і представляє множину проблем та можливих варіантів їх вирішення. Другий рівень понять складає множина **держав регіону і держав світу**, які мають свої інтереси в даному регіоні. При цьому перелік держав дублюється для забезпечення можливості окремого формування **об'єктивного і**

суб'єктивного просторів протиріч з Україною. Третій рівень складається з узагальнених показників об'єктивних і суб'єктивних протиріч між Україною та сукупністю відібраних для аналізу держав. І, нарешті, на останньому рівні визначається **сукупна гострота протиріч** між Україною та всіма державами.

Схема 2

Структурно-логічна модель оцінки гостроти протиріч

Усі поняття моделі мають зв'язки з іншими поняттями (окрім понять першого рівня, які є початковими (найнижчими) елементами моделі, тобто такими, що не підлягають деталізації). Зв'язки першого рівня (1.1) – (1.L) трактуються як прихильність держав до різних варіантів вирішення проблем. Їх зміст визначається вершинами другого рівня, які виступають у якості контексту, а, отже, для кожної вершини другого рівня зв'язки будуть характеризуватися різними значеннями. Для другого рівня маємо зв'язки (2.1) – (2.J) та (2.1*) – (2.J*), які трактуються як важливість (вагомість) проблем для кожної держави. Зв'язки (3.1) та (3.2) характеризують впливовість (ступінь впливовості) держав у регіоні, відповідно з якою реалізується функція агрегування протиріч з усіх проблем між Україною та всіма іншими державами. Результатом такого агрегування є рівні об'єктивних і суб'єктивних протиріч між Україною і всіма країнами регіону. І, нарешті, зв'язки четвертого рівня (4) призначені для агрегування рівнів об'єктивних і суб'єктивних протиріч в інтегральний

**Модель визначення пріоритетних напрямів
зовнішньополітичних дій України**

Володимир Юзефович, Степан Возняк, Сергій Вербицький

показник гостроти протиріч між Україною та її оточенням.

Об'єктом оцінки у цій моделі є бачення України щодо вирішення всіх проблем регіону. Задаючи на вхід моделі різні варіанти позицій України щодо вирішення проблем, будемо отримувати різні значення гостроти протиріч, що, в свою чергу, дає змогу здійснювати пошук раціональної позиції.

Основну динаміку цієї моделі задають:

- для простору об'єктивних протиріч - відомості щодо змін у офіційних позиціях держав стосовно їх зовнішньої політики;
- для простору суб'єктивних протиріч - публікації, заяви лідерів держав (ідеологічних, культурних, політичних – окрім офіційних осіб), що тиражуються протягом тривалого часу у ЗМІ.

Такі впливи будемо називати зовнішніми чинниками. Їх вплив може проявлятися у вигляді змін у часі як щодо переваг держав стосовно варіантів вирішення проблем, так і важливості проблем. Менш імовірною є зміна впливовості країн у регіоні.

При практичному моделюванні дуже важливо визначити часовий інтервал спостереження та уточнення змін позицій. На нашу думку, його раціональний розмір лежить у межах один місяць – один квартал року.

Для визначення найгостріших проблем у відносинах України з іншими країнами регіону доцільно розглядати не тільки загальний показник гостроти протиріч, а й часткові показники, що характеризують супутні процеси і дозволяють визначати причини зростання (підтримання високого рівня) інтегрального показника.

Пошук пріоритетних напрямів зовнішньої політики (раціональних варіантів і послідовності вирішення проблем) задля зменшення гостроти протиріч, або пошук вигідніших для України варіантів вирішення проблем за умови збереження рівня протиріч сталим, або допустимого його підвищення за допомогою запропонованої моделі відбувається наступним чином.

По-перше, за результатами моделювання оцінюється, за рахунок якої складової (суб'єктивних чи об'єктивних протиріч) зростає рівень гостроти протиріч. Далі з'ясовується, зі змінами позицій у якій країні (країнах) це відбувається. Далі визначається проблема, чи перелік проблем, з якими ці зміни пов'язані. Отже, мобілізація зусиль України на розв'язання саме цих проблем найсуттєвіше сприятиме нормалізації міждержавних відносин. У кінцевому підсумку регіональні проблеми можуть бути розташовані за пріоритетністю вирішення, а варіанти їх розв'язання ранжовані з врахуванням їх впливу на міжнародні відносини як систему в цілому.

Складність практичної реалізації цієї моделі полягає у необхідності врахування різного роду невизначеностей (інформаційної неповноти, розпливчатих даних тощо), якими характеризується предметна область

відносин ВПЛС. Тому для реалізації запропонованої моделі пропонується апарат нечітко-інтегрального числення, що дає достатньо широкий арсенал нечітких (м'яких) перетворень, необхідних для формалізації таких моделей. Додатковою перевагою цього числення є можливість використання нечіткого інтеграла і як оператора згортки, і як оператора порівняння. Обидві ці функції необхідні для реалізації моделі. Додамо, що на сьогодні єдиним технологічно завершеним інструментом, який дозволяє повністю скористатися перевагами нечітко-інтегрального числення, є програмний продукт Expert Professional Master (комплекс програмних засобів вирішення експертно-аналітичних завдань оцінки, прогнозування та класифікації в умовах невизначеності), розроблений в Україні [5].

Отже, пропонується модель, що дозволяє обґрунтовано визначати пріоритетні напрями зовнішньополітичних дій України з точки зору виявлення найгостріших проблем міждержавних відносин та вибору прийнятних варіантів їх вирішення. При цьому забезпечується **системність** вирішення завдання, оскільки проблеми розглядаються не відокремлено, а в системі двосторонніх і багатосторонніх відносин, які характеризуються загальним (інтегральним) показником гостроти протиріч у регіоні. Врахування при моделюванні рівня суб'єктивних протиріч, що виникають в результаті планомірних дій ЗМІ, або з інших джерел дозволяє враховувати можливі зміни міжнародної обстановки і забезпечити своєчасність, а, можливо, й превентивність зовнішньополітичних дій України.

Література:

1. **Горбунов Е. А.** Самоорганизация систем и прогнозирование военно-политических, экономических и социальных аспектов. – К.: Ника-Центр, 2005. – 320 с.
2. **Бочарников В. П., Свешников С. В., Возняк С. Н., Горбунов Е. А., Дмитренко Р. П., Кирпичников Ю. А.** Fuzzy Technology: военно-политические индикаторы подготовки войны 2003 года в Ираке. – К.: Эльга, Ника-Центр, 2004. – 128 с.
3. Асиметрія міжнародних відносин / Під ред. Г. М. Перепелиці, О. М. Субтельного. – К.: Видавничий дім „Стилос”, 2005. – 555 с.
4. **Бочарніков В. П., Возняк С. М., Свешніков С. В., Юзефович В. В.** Модель виявлення ознак ведення інформаційно-психологічних операцій у засобах масової інформації // Збірник наукових праць. Вип. 3 (28). – К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2005. – С. 39 - 49.
5. **Бочарников В. П.** Fuzzy-технология: Математические основы. Практика моделирования в экономике. – Санкт-Петербург: „Наука”, РАН, 2001. – 328 с.

Соціально-політичні проблеми усвідомлення сутності війни в сучасних суспільствах

Володимир Пасічко,
майор, офіцер-політолог
Полтавського військового інституту зв'язку

Соціально-політичні процеси, що відбулися в Україні за роки незалежності, політика держави у військовій сфері призвели до того, що наше суспільство виявилось дезорієнтованим щодо розуміння деяких проблем національної безпеки, зокрема щодо проблем війни і миру, оборони країни, розбудови Збройних Сил. В масовій свідомості поширилася думка, що нібито настала „мирна епоха” для України. Значна частина громадян відкидає все, що пов'язується з військовою сферою.

Подібний стан характерний не тільки для України. В Росії, наприклад, лише 10 % молодих людей йде служити в армії з усвідомленням свого обов'язку і лише 23 % вважає себе патріотами. За статистикою, в 1980-ті роки близько 90 % росіян вірили, що війну можна „усунути” з життя суспільства. Зараз їх тільки близько 30 %, а 62 % взагалі не вірять у таку можливість [5, с. 64]. Громадяни, усвідомлюючи, що збройна боротьба і збройні сили як основний засіб її ведення відіграватимуть у найближчі роки велику роль, все ж не підтримують „політику сили” й не бажають брати участь в її реалізації.

На Заході інша ситуація. Там у масовій свідомості зростає войовничість: 70 – 90 % громадян підтримують силові акції своїх держав. У США, наприклад, головною подією 2003 року вважали перемогу в Іраку, а людиною року – американського солдата. [5, с. 65].

Тим часом воєнно-політична обстановка у світі стає все більш нестійкою, зростає число і сила воєнних загроз, збройних конфліктів. Загальносвітова тенденція скорочення озброєнь, армій і військових бюджетів держав, що спостерігалася в 1987 – 1998 роках, була перервана у зв'язку з війнами США та їх союзників в Югославії, Афганістані й Іраку. Почався новий раунд перегонів озброєнь, збільшення військових витрат, більше 50 % з яких припадає на „п'ятірку” високорозвинених західних

держав, особливо на США [2, с. 252 – 256].

В умовах докорінної зміни розстановки сил в Європі та у світі в цілому, в ході використання військової сили країнами Заходу задля забезпечення своїх інтересів спостерігається стійка тенденція до підвищення значення так званих нетрадиційних воєнних операцій. Головними їх завданнями є, як правило, створення умов, котрі б сприяли захистові й просуванню національних і коаліційних інтересів, швидкому реагуванню на загрози й виклики національній і коаліційній безпеці, підготовці до дій за непередбачених обставин [4, с. 6]. Однак, як відзначає багато російських фахівців, їх так звана „нетрадиційність” значною мірою викликана бажанням виправдати застосування збройних сил як засіб міжнародної політики.

Розпад СРСР і „соціалістичного табору” не призвів до зменшення воєнних загроз, кількості війн і збройних конфліктів, як дехто очікував. Навпаки, їх кількість лише збільшується. Держави „капіталістичного табору”, як їх раніше називали, позбулися „обмежень”. У Російській Федерації ліберальні реформи також відродили експансіоністські плани у зовнішній і воєнній політиці. В доктринальному документі „Актуальні завдання розвитку Збройних Сил Російської Федерації” зазначається, що економічні інтереси на світовій арені (ресурсні, торговельні, комунікаційні) слід підтримувати силою. На думку нинішнього російського керівництва, можливими є превентивні удари, а також застосування ядерної зброї [5, с. 71].

В умовах, що склалися, українське суспільство необхідно „зорієнтувати”, даючи відповіді на питання, які можуть постати перед ним у зв’язку із загостренням проблеми війни і миру. На думку П. Циганкова, нині існують принаймні три обставини, які змушують замислюватися над реальністю сучасної війни.

Перша обставина. Після того, як 1989 року було зруйновано Берлінську стіну, тим більше після розпаду СРСР, багатьом здавалося, що війна „зійшла з арени” світової політики, настала ера миру і свободи. Однак ейфорія була короткочасною. Дуже швидко стало зрозуміло, що міжнародне середовище не стало безпечнішим, більше того – багато хто став вважати, що війна „повернулася”.

Щодо кількості сучасних воєн, то цифри, які можна знайти в різних джерелах, істотно різняться. Так, за підрахунками англійських фахівців Д. Сміта і Е. Брайена, за період з 1998 по 2003 рік у світі вибухнуло 120 війн [10, с. 8]. Згідно з даними комісії ООН у справах військових біженців (UNWRA), тільки 1995 року було зафіксовано 84 збройні конфлікти. Директор Мадридського центру з вивчення миру М. Агуїрре вважає, що в тому ж році їх було 50, а французький дослідник Г. Саламе називає число 30 [8, с. 22].

Друга обставина полягає в тому (і з цим погоджується більшість

дослідників), що „війна, яка повернулася”, виявилася несхожою на „війну колишню”. І хоча експерти продовжують сперечатися про сутність змін, що відбуваються, після 11 вересня 2001 року вони зробили важливий спільний висновок: час, що відділяє нас від „холодної війни”, був тільки проміжним періодом, в ході якого відбулася докорінна трансформація середовища безпеки і пов’язаного з ним самого вигляду війни.

Нарешті, третя обставина пов’язана з такими поширеними в останні роки поняттями, як „інформаційні війни”, „кібервійни”, „психологічні війни” тощо [7, с. 38 - 39].

Крім цього, слід звернути увагу й на деякі додаткові, не менш важливі фактори. Одним із них є зміна співвідношення між війнами міждержавними і внутрішньодержавними: до 1945 року 80 % усіх війн були міждержавними і лише 20 % – внутрішньодержавними, тоді як після 1945 року міждержавні війни складають лише п’яту частину, а чотири п’ятих – внутрішньодержавні [11, с. 243 - 244]. Ведення ж останніх, як відомо, суттєво відрізняється від „класичних” війн.

Ще одним фактором є те, що арсенал силових засобів, які використовуються у збройній боротьбі, значно розширився: поряд з класичною зброєю (засобами фізичного насильства) все частіше застосовуються політичні, економічні, фінансові, інформаційні, таємні засоби в їх насильницькому варіанті. За певних обставин самостійне застосування таких засобів здатне забезпечити такий же результат боротьби, який у минулому досягався власне зброєю. Саме ця обставина призвела до появи розширеного тлумачення війни. Наприклад, „холодна війна” точилася між США і СРСР, НАТО і Варшавським договором понад 40 років і завершилася розвалом СРСР і „соціалістичної співдружності”, хоча між ворогуючими сторонами не було прямих збройних зіткнень. Сьогодні ж не бачать різниці між „гарячими” і „холодними” війнами, їх визначають явищами одного порядку. Таке розуміння війни, зокрема, поширене серед професорів військових і цивільних ВНЗ Росії (від 20 до 40 %) [5, с. 66].

Чітке розмежування форм боротьби має як науково-теоретичне, так і практично-політичне значення. Тенденція не відокремлювати одне від одного стану миру і війни, мирні і ворожі відносини, воєнне і невоєнне насильство, „не бачити” діалектики їх взаємозв’язку і взаємного переходу означають втрату орієнтації, прийняття помилкових рішень, які можуть бути фатальними для держави. Щоб чітко відокремити війну від інших форм соціальної боротьби, варто визнати її продовженням політики засобами збройного насильства. Проте збройне насильство може мати дві форми: пряму (збройна боротьба) і непряму (залякування, тиск, демонстрація сили тощо).

Ідея „непрямого” військового насильства була висунута близько 2,5 тисячі років тому китайським полководцем і мислителем Сунь-цзи, який

говорив: „Сто разів поборотися і сто разів перемогти – це не найкраще; найкраще скорити чужу армію, не борючись” [5, с. 66], тобто за допомогою хитрощів, обману, диверсійно-підривних дій, морально-психологічного впливу на супротивника. Саме як альтернативу справжній („гарячій”) війні, як її заміну, вважаючи традиційну її форму згубною в умовах ракетно-ядерної ери й паритету військової сили, вели між собою „холодну війну” США та СРСР.

Отже, для чіткішого розмежування „війни” і „війноподібних” явищ доцільно визнати війну продовженням політики за допомогою організованої збройної боротьби, в якій для досягнення перемоги, крім військової сили, застосовуються й інші засоби і форми соціальної боротьби.

Важливо виокремлювати, а не „затінювати” війну, оскільки вона має величезний потенціал знищення і руйнування; вона здатна навіть знищити все людство, життя на землі, зруйнувати саму планету (ядерна війна). Як показує досвід останніх збройних конфліктів (Югославія, Афганістан, Ірак), початок війни характеризується потужними ударами авіації й високоточних ракет, покликаними знищити військово-політичне керівництво супротивника, пункти управління, вузли комунікацій, економіку, системи життєзабезпечення населення і примусити супротивника до капітуляції. Прикметною рисою сучасних війн є суттєва перевага однієї зі сторін у сукупній военній могутності, у військово-технічному та організаційному відношенні, в інформаційних засобах, коаліційній підтримці.

Не виключено, що й нашій країні доведеться „зустрітися” з такою війною. Звідси – необхідність особливої уваги до виявлення дійсно нових рис і особливостей можливих війн, способів їх запобігання.

В сучасній літературі найпоширенішим є визначення війни, запропоноване 1982 року американськими дослідниками Д. Сінгером і М. Смоллом. Згідно з ним, війною слід вважати „будь-яке тривале зіткнення між військовими силами двох або кількох урядів (міждержавна війна) або між регулярною армією і якоюсь іншою (щонайменше однією) збройною групою (внутрішньодержавна війна), кількість жертв серед яких перевищує одну тисячу чоловік протягом всього зіткнення” [9, с. 23]. Схоже визначення пропонують і вчені Вашингтонського інституту миру. Вони виокремлюють три формальні ознаки війни: залучення до зіткнення щонайменше однієї регулярної армії, існування неминучого логічного ланцюга в послідовності подій збройного конфлікту та мінімальні втрати більше однієї тисячі людських життів на рік [8, с. 23].

В межах традиційних досліджень вироблено безліч типологій війн, в основу яких покладаються різні критерії. Як відомо, війни здавна поділялися за моральними підставами, виходячи з яких розрізняли справедливі війни (на захист державної території, національної незалежності й суверенітету) та несправедливі (агресивні, загарбницькі).

За типом учасників війни поділяють на класичні міждержавні і внутрішні (класичні громадянські).

В останні роки ця класифікація поповнилася такими новими типами, як міждержавні війни з внутрішніми підливними діями та внутрішні війни із зовнішнім втручанням (Югославія, Східний Тимор, Ірак). Однак деякі „внутрішні” і міжплеменні війни (до перших можна віднести ліванську війну 1975 року, а до других – афганські події останніх десятиліть), де всі сторони є недержавними „акторами”, не вкладаються в рамки звичної класифікації. Якщо основним критерієм є політичні цілі, то прийнято розрізняти завоюницькі та національно-визвольні війни (різновидом останніх вважаються війни антиколоніальні). Широко відомою є також типологія, що включає класичні територіальні війни, метою яких є завоювання (відстоювання) території (іноді метою стає також підкорення населення, яке проживає на ній), сецесіоністські (за відокремлення й утворення самостійної держави), іредентистські (за возз’єднання представників розділеного етносу, що компактно проживає на територіях суміжних держав). Геополітична класифікація включає світові, регіональні, субрегіональні та локальні війни (в останні роки, як самостійний тип, стали виділяти локальні війни з тенденцією їхнього подальшого розширення та переростання в регіональні).

За спрямованістю воєнних дій розрізняють конвенціональні війни, завдання яких – нейтралізація або зруйнування військового потенціалу супротивника (тобто, традиційні, що спостерігалися до Першої світової війни), і тотальні, в яких воєнні дії ведуться як проти військ супротивника, так і проти населення його країни [6, с. 62].

Поширення міжнародного тероризму змусило дослідників виокремити в межах останньої класифікації так звані тоталітарні війни, дії в яких спрямовані переважно або винятково проти мирного населення. Під впливом цього російські автори все частіше звертають увагу на типологію, побудовану на основі способів ведення бойових дій, згідно з якою війни поділяються на регулярні (класичні), партизанські і диверсійно-підливні [6, с. 56]; війни контактні й безконтактні (або війни шостого покоління), а також „війни з невидимками” [1, с. 127 - 128]. В останньому випадку мається на увазі новий тип війни, що відбувається „практично без бойових зіткнень, яку веде „латентний” супротивник” [6, с. 56]. Слід згадати також „асиметричні війни”, під якими розуміють, по-перше, війни між різними типами соціальних акторів (наприклад, війни держави проти недержавних акторів), а також збройні конфлікти, в яких супротивники використовують якісно різні засоби збройної боротьби.

Отже, слід відзначити, що загроза нових війн у сучасному світі не тільки не зменшується, а навпаки – дедалі зростає. Не можна виключати й того, що ці війни певним чином можуть зачепити й Україну, тому нашої державі необхідно постійно підтримувати в належній готовності до ведення війн, а

також до миротворчих місій свій економічний, науково-технічний, військовий і духовний („людина була і залишається центральною фігурою будь-якої війни” [3, с. 45]) потенціал. Для виконання цього необхідно:

а) чітко і зрозуміло формувати змістову мету можливої війни (місії), інформувати про неї військовослужбовців та весь народ так, щоб досягти максимального сприйняття не лише на суспільному чи груповому, але й на особистісному рівні;

б) у сфері духовного життя народу слід відмовитися від безумовного заперечення можливості нових війн, виховувати патріотизм, одночасно уникаючи духу мілітаризму і проявів зневаги до інших народів;

в) під час підготовки офіцерських кадрів для Збройних Сил України формувати у них чітке уявлення про війну як соціально-політичне явище, закономірності її виникнення та перебігу, постійну готовність до надійного захисту держави та вміння виховувати в такому ж дусі своїх підлеглих.

Література:

1. **Галенович Ю. М.** Китай и сентябрьская трагедия Америки. М., 2002.
2. Ежегодник СИПРИ. 2002. Вооружение, разоружение и международная безопасность. М., 2003.
3. **Минюшев Ф. И.** Духовная составляющая современной войны (Размышления социолога) // Вестник МГУ Сер. 18. 2004. № 4.
4. **Рябинин А.** Нетрадиционные военные операции вооруженных сил зарубежных государств // Зарубежное военное обозрение, 2005. № 6.
5. **Серебрянников В. В.** Эволюция представлений о войне // Вестник МГУ. Сер. 18. Социология и политология. 2004. № 3.
6. **Хрусталеv М. А.** Диверсионно-террористическая война как военно-политический феномен // Международные процессы. 2003. Май - август. № 2.
7. **Цыганков П. А.** Проблема войны в социологии международных отношений // Вестник МГУ. Сер. 18. Социология и политология. 2004. № 3.
8. **Dufour J.-L.** Quel avenir pour la guerre? Actualite et perspectives des conflits armes // Le trimestre du monde, 3-e trimestre. Dossier theorie et pratique de la conflictualite dans le relations internationals, 1996.
9. **Small M., Singer J. D.** Resort to Arms. Beverly Hills; Sage, 1982.
10. **Smith D., Braen A.** Atlas of War and Peace. N.Y., 2003.
11. **Smouts M.-C., Battistella D., Venneson P.** Dictionnarie des relations internationals. Dalloz, 2003.

Процеси інтеграції у XX столітті: основні концепції їх вивчення

Євген Рябінін,
аспірант кафедри політології
Донецького національного університету

Термін „інтеграція” походить від латинського „integratio”, що в перекладі означає об’єднання розрізнених частин в щось ціле, спільне. Це слово побутує у різних сферах життя і науки: в політиці, біології, економіці тощо [4, с. 22]. У статті простежується розвиток наукових теорій щодо феномена „інтеграція” в другій половині XX століття.

Проблеми, пов’язані з інтеграцією, досліджували, зокрема, такі вчені, як М. Ісінгарін, Е. Ленський, В. Копійка, О. Булатова, Т. Татаренко, В. Посельський, О. Картунов та інші.

Перед кожною країною на певному етапі її розвитку часто постає питання про необхідність об’єднання з тією чи іншою країною у військовий чи економічний блок, інтегруватися в ту чи іншу спільноту з можливою частковою втратою свого суверенітету, але з перспективою економічного процвітання чи досягнень в інших сферах. Неучасть же в цьому процесі може загрожувати серйозними втратами.

Починаючи з 1990-х років, інтеграційні об’єднання у всьому світі динамічно розвивались і зміцнювались. Сформувалося багато блоків, що перебувають на різних рівнях інтеграційного зближення. Більшість з них проголошує своєю метою вихід на інтеграційну стадію економічної співпраці. Це, зокрема, такі угруповання, як ЄС, НАФТА, АСЕАН [7, с. 19].

Слід зауважити, що інтеграція передбачає делегування права прийняття рішень органам управління, функціонери яких не репрезентують інтереси країн, громадянами яких вони є. При цьому, прийняття рішень не потребує одностайності; вони також обов’язкові для всіх держав-учасниць. Рішення інтеграційних органів мають виконуватися без подальших узгоджень і обговорень у національних законодавчих органах, що обумовлює формування нової юридичної структури наднаціонального характеру, повноваження якої практично

перевищують повноваження законодавчих і виконавчих структур держав-учасниць [6, с.16].

Інтеграція в аспекті світового господарства ще не спостерігається. Вона має місце лише в деяких регіонах. Отже, можна вважати, що „інтеграція як процес” має глобальні масштаби, а „інтеграція як відносини” формується як регіональний стан [2, с. 121].

Серед основних видів інтеграції можемо виокремити політичну, військову та економічну. На нашу думку, успішний економічний інтеграційний проект може стати поштовхом для подальшої політичної або військової інтеграції. Подібна ситуація простежується на прикладі країн ЄС, більшість яких входять до блоку НАТО.

Слід зазначити, що політична інтеграція – це сукупність політичних процесів, спрямованих на консолідацію, об'єднання суспільства, політичних структур або етносів у рамках однієї держави чи кількох держав для протидії внутрішнім і зовнішнім деструктивним чинникам [8, с. 144].

Існують чотири стадії політичної інтеграції: 1) інституційна інтеграція стосується запровадження практики колективного ухвалення рішень групою країн. Спільні інституції необхідні для розвитку та адміністрування правил і регулювання, яких потребує економічна інтеграція; 2) інтеграція державної політики полягає у мірі відповідальності за проведення політики на вищому наддержавному рівні, або політики, що спільно здійснюється чи координується на кількох рівнях; 3) інтеграція ставлень пов'язана з підтримкою регіональної інтеграції громадськістю і політичною та економічною елітами; 4) інтеграція безпеки визначається як „спільна безпека”, що ґрунтується на ненасильницькій взаємодії держав [1, с. 23].

Політичній інтеграції притаманні такі риси, як: **незалежність** (створення суверених держав та формування відносин, які базуються на міжнародних нормах і правилах); **взаємодія** (встановлення тісних дво- чи багатосторонніх відносин на основі угод про дружбу і взаємодію, інших відносин, які встановлюють близькість зовнішньої і внутрішньої політики); **узгодження** (формування відносин, які встановлюють практику взаємного узгодження в зовнішній і внутрішній політиці, спільних дій з тих чи інших питань, що стосуються інтересів обох країн. Створення координуючих органів з відповідними функціями); **єдність** (здійснення єдиної політики щодо основних проблем життєдіяльності держав. Формування єдиної системи управління такими питаннями, як захист, зовнішня політика, зовнішньоекономічна діяльність) [4, с. 36].

Останнім часом швидко розвиваються інтеграційні процеси на регіональному рівні, імпульс якому надає транскордонне співробітництво. Як зазначає Л. Хоффман, зростає регіональна політична інтеграція, яку можна порівняти з рухом до європейського федералізму, каталізатором якого, на думку експерта, є регіональна експансія ЄС до Східної Європи

[14, с. 27 - 28].

Поняття „інтеграція” у значенні „регіональна, політична або економічна” широко використовується в політичній і політологічній літературі для характеристики сучасних процесів формування соціальних систем супердержавного (міждержавного) і субдержавного рівнів. Аналіз процесів інтеграції у політичних і соціальних науках припускає постановку питання про те, „чи може ціле бути більшим, ніж сума його складових”, чи можуть групи людей складати органічне ціле. Це органічне виступає як комплекс елементів, що перебуває у взаємозалежності, де зміни в одному з елементів позначаються на становищі і стані інших складових системи елементів [12, с. 541].

Регіональний рівень інтеграції базується на спільності територіальних кордонів держав, які інтегруються, на схожих шляхах історичного розвитку, які доповнюються природним, економічним, транспортно-комунікаційним, науково-технічним потенціалом, а також на спільності економічних проблем, зовнішньополітичних та геополітичних інтересів [4, с. 34].

У післявоєнній Європі поняття регіональної інтеграції почало означати процес уніфікації, перетворення деяких соціальних одиниць на щось більш розвинуте. Вчені вважають, що регіональна інтеграція є наступним, після національної, етапом спільного процесу. Досягнувши високих кондицій національної державності, розвиненні країни переходять на наступний, більш високий ступінь свого розвитку [11, с. 65].

Як зазначає Дж. Капорасо, вивчення процесів регіональної інтеграції вимагає єдності поглядів стосовно її визначення і тлумачення. Деякі вчені вважають її станом, інші – процесом. Опоненти інтеграції вважають, що інтеграція веде до нівелювання унікальності нації, однак процеси в ЄС свідчать, вона підкреслює особливості культури кожної нації та підвищує можливість ефективного вирішення спільних проблем [15, с. 135].

Історико-філософське коріння європейської інтеграції сягає глибин століть – часів Н. Макіавеллі та Ж.-Ж. Руссо. Та, строго кажучи, інтеграція не є чисто європейським феноменом. Країни, нації, народи, регіони, корпорації, церкви, а також бюрократія – усі вони свого часу так чи інакше брали участь в інтеграційних процесах. Справедливість цієї тези доведена самим життям: дезінтеграція „комуністичної Європи” сприяла посиленню інтеграції в ЄС [3, с. 267].

Слід зазначити, що європейська інтеграція, якою ми її знаємо, – це явище XX століття. В цей період прихильники об’єднання Європи, перш за все – Ж. Монне, П.-А. Спаак, К. Аденауер та інші, а потім і їх послідовники все більше переконувались в тому, що для європейців „європеїзм” є найконструктивнішою ідеєю століття, а логіка потребує від них об’єднання зусиль, досвіду, енергії, навичок в спільних інтересах [10, с. 10].

Об'єктивність та закономірність європейської інтеграції обґрунтовувало багато теоретиків. Так, один з найпослідовніших захисників європейської інтеграції історик А. Мілворд разом зі своїми однодумцями доводив у праці „Кордони національного суверенітету”, що країни потребують створення міжнаціональних форм взаємодії для того, аби вижити економічно в повоєнний час, а успіх європейської інтеграції свідчить про ефективність інтеграційної політики і має добрі перспективи, оскільки країни переконались в її перевагах перед двосторонньою формою відносин [10, с. 11].

Ідея європейської єдності дістала особливо широку підтримку громадськості та інтелектуальної, політичної, економічної еліти у 1920-х роках. Про це свідчать, зокрема, пропозиції створити Панєвропейський союз (Р. Куденхове-Калегрі, 1923 р.) міжнародний картель сталі (Е. Мейріш, 1926 р.), діяльність таких інтелектуалів, як Ж. Бенда, П. Валері, Х. Ортега-і-Гасет, брати Т. і Г. Манни, граф К. Сфорца, і, зрештою, ініціативи французького міністра закордонних справ А. Бріана (1929 р.). В усіх цих інтеграційних проектах найчастіше пропонувалося утворити спільну парламентську асамблею, раду держав, арбітражний трибунал, об'єднати збройні сили, скоординувати економічну й освітню політику та навіть запровадити єдину грошову одиницю. Розроблені переважно інтелектуалами, ці проекти не були зреалізовані передусім через небажання монархів, а згодом і національних урядів поступитися хоча б частиною свого абсолютного суверенітету [9, с. 25].

У травні 1948 року на конгресі в Гаазі, скликаному за ініціативою європейських політиків та інтелектуалів, було прийнято Політичну Декларацію, яка закликала усі європейські країни до об'єднання. Результатом стало створення 5 травня 1949 року Ради Європи - першої європейської організації співпраці. Країнами-засновниками її були Бельгія, Велика Британія, Голландія, Італія, Люксембург, Франція та скандинавські країни. Завданням Ради Європи було зміцнення демократії, захист прав людини та підтримка європейської культурної ідентичності.

Однак Рада Європи не виконала до кінця задекларованих завдань, оскільки інтереси країн-членів часто не збігалися.

„Холодна війна” і слабкість Ради Європи призвели до того, що з'явилися пропозиції звузити діяльність цієї організації до економічної і політичної співпраці. Йшлося, насамперед, про економічне „зв'язування” Франції і Німеччини, що гарантувало би мир у Європі. Таких поглядів дотримувалися, зокрема, члени французького уряду Ж. Монне та Р. Шуман.

Інтеграційні процеси в політичному, військовому і економічному житті Європи супроводжувались науковими обґрунтуваннями, які потім були оформлені як теорії і концепції щодо вивчення феномена „інтеграція” в політично-економічному житті.

В основу європейського будівництва було покладено, передусім, концепцію функціональної інтеграції. Основні її положення сформулював англійський соціолог Д. Мітрані, який зробив значний вклад у розвиток функціональної теорії міжнародних відносин. На відміну від класичної федералістської теорії, яка будувала свою стратегію на ідеалізованих розрахунках і готовності суспільства сприймати федерацію як необхідність інтеграційного процесу, Д. Мітрані виводив основні положення своєї концепції з реальних тенденцій і потреб міжнародних відносин у міжвоєнний період, особливо в період кризи 1930-х років. Основна ідея полягала в „запобіганні політичних розбіжностей шляхом розширення мережі міжнародних агентств, націлених на інтеграцію життєвих інтересів усіх націй”.

Важлива особливість функціоналізму полягала у запереченні будь-яких проявів силових політики як міждержавного, так і федеративного характеру, які могли відродити націоналістичні тенденції в тій чи іншій формі. Аналізуючи і моделюючи систему міжнародних відносин, Д. Мітрані пропонував оперувати не поняттями, що визначають рівень розподілу влади - держава, конфедерація, федерація, а елементами менш широкого характеру, визначених потребами окремої людини. Він закликав спочатку виокремити проблеми, які необхідно вирішити для забезпечення економічного і соціального добробуту, а форма, за допомогою якої вони будуть вирішені, визначиться сама по собі. Співробітництво і взаємодія при цьому пропонувалися саме в питаннях соціально-економічного характеру, вирішення яких є актуальним для всіх країн, що, в деякій мірі, об'єктивно може стати об'єднуювальним елементом. Таке функціональне співробітництво, наприклад, в галузях транспорту, охорони здоров'я або енергетики виключало необхідність попередньої розробки тієї чи іншої конституційної моделі, якогось ідеологічного підґрунтя. Ініціатива тут мала виходити, в кожному конкретному випадку, від індивідумів, приватних груп чи урядів, які самі визначили б ту чи іншу форму співробітництва. „Щоразу, - зазначав Д. Мітрані, - природа та значення проблеми визначатимуть відповідну форму інституцій” [6, с. 23 - 24].

Прихильником концепції функціональної інтеграції був і французький державний діяч Ж. Монне. У своїх міркуваннях він виходив з того, що національні уряди швидше згодяться на втрату своїх суверенних прерогатив, якщо процес інтеграції буде здійснюватися поетапно й погалузово (насамперед - в економічній сфері) відповідно до чітко визначених функцій і завдань. Створення ж реальної солідарності в тій чи іншій галузі економіки мало викликати потребу подальшої інтеграції в інших сферах і призвести, зрештою, до побудови європейської федерації. Іншими словами, на переконання Ж. Монне, досягненню політичної єдності Європи мусила передувати її реальна економічна єдність. Європейське будівництво також мало покладатись на верховенство наднаціонального

права і силу компетентної та незалежної від національних урядів інституції, спроможної представляти й захищати спільні інтереси держав-членів і спільноти в цілому. Окрім того, функціональний метод передбачав комбінацію негативної (скасування бар'єрів) і позитивної (дотримання спільної політики) форм інтеграції.

Таким чином, метод Ж. Монне вдало поєднував давню ідею романтиків федеративного наднаціонального об'єднання з прагматичним баченням конкретних економічних та політичних реалій [9, с. 31].

Другим напрямом вивчення інтеграції є неофункціоналізм. Його поява як концепції фактично пов'язана зі спробами знайти відповіді на ті питання інтеграційного процесу, на які не могли відповісти прихильники класичного федералізму. На відміну від останніх, послідовники неофункціоналізму в розбудові своєї стратегії виходили з урахування реальних тенденцій інтеграційного процесу, що дозволило виробити і втілити в життя низку важливих її елементів, а саму концепцію вивести в розряд провідних напрямів теоретичних досліджень політичної інтеграції. Аналізуючи джерела неофункціоналізму, А. Спінеллі підкреслював, що ця модель європейської інтеграції „визріла в головах тих, хто одержав великий адміністративний досвід роботи в спеціалізованих органах, яким під час Першої і Другої світових війн союзники передали адміністративне право вирішення питань, що мали спільний інтерес (розподіл сировини, підтримання національних грошових одиниць, спільне воєнне командування)”.

Одним із засновників неофункціональної теорії є Е. Хаас. В ранніх його працях „Динаміка міжнародних відносин” (1956 р.), „Об'єднання Європи: політичні, соціальні та економічні сили” (1958 р.), написаних під впливом реальних успіхів західноєвропейського інтеграційного процесу, були закладені базові положення неофункціонального підходу до регіональної інтеграції, що характеризувалися досить оптимістичним характером і далекоюсжними завданнями.

На сучасному етапі проблемі інтеграції приділяється багато уваги. З розвитком європейських інтеграційних процесів, їх поширенням на нові сфери суспільного життя, появою нових, складніших інтеграційних завдань, пов'язаних як з поглибленням інтеграції, так і з розширенням самого інтеграційного об'єднання, активізувалися також і спроби теоретичного осмислення феномена європейської інтеграції, пошуку нових, принципово відмінних від федералістських, функціоналістських та неофункціоналістських підходів до вивчення європейської інтеграції.

Сучасні дослідники прагнуть врахувати основні прогалини федералістських, функціоналістських і неофункціоналістських досліджень європейської інтеграції й використати найбільш життєздатні та перевірені практикою положення як перелічених вище концепцій, так і категорії структурно-функціонального аналізу, системний підхід та інші

дослідницькі методи сучасної соціологічної науки. У світлі активних дискусій, що розгорнулися в 1990-ті роки з проблем розширення ЄС, ці теоретичні дослідження, враховуючи їх спільну позицію щодо необхідності поглиблення інтеграційних процесів як важливу запоруку не тільки ефективного розвитку, але й узагалі життєздатності Європейського Союзу, можна з певними застереженнями віднести до теоретичної школи так званого „первинного поглиблення”. Цей напрям розвитку європейської інтеграції знаходить підтримку не лише в науковому середовищі, але й серед ортодоксальних політичних кіл країн ЄС та (все частіше) серед технократичної бюрократії його наднаціональних інститутів: Європейської комісії і Європейського парламенту.

Однією з перших інтеграційних теорій, що поза зростаючою після Другої світової війни популярністю наднаціональних підходів до європейської інтеграції, визнавала життєздатність національної держави та її ролі в сучасному міжнародному житті була комунікативна теорія американського політолога К. Дойча. Проголошуючи основною метою інтеграції забезпечення миру і стабільності, К. Дойч та його прихильники пропонували відмінні від федералістських шляхи її досягнення. В інтегрованій спільноті, вважав К. Дойч, держави не вступатимуть у фізичну боротьбу – спірні питання вирішуватимуться іншими засобами. В цьому плані інтеграція розглядалась як процес пошуку різними активними політичними групами системи колективної безпеки, в основі якого лежить такий психологічно-соціологічний фактор, як відчуття спільноти. Саме розуміння того, що вони належать до єдиної спільноти, диктує учасникам цього процесу необхідність вирішувати спільні проблеми лише шляхом мирного узгодження. Враховуючи все це, таке інтеграційне об'єднання К. Дойч пропонував назвати „плюралістичною спільнотою безпеки” [6, с. 41].

Історія доводить, що процес інтеграції може досягати успіху, а може й зазнати невдачі. Значною мірою це залежить від передумов, які існують в кожній одиниці, що інтегрує, та між ними усіма. Ці передумови К. Дойч поділяє на чотири групи: а) взаємна відповідність частин, що мають інтегрувати; б) сумісність їх цінностей; в) взаємна відповідальність; г) певний ступінь спільної ідентичності або лояльності. Всі ці групи передумов можуть взаємодіяти і посилювати одна одну.

Водночас К. Дойч досліджує й уточнює умови успішного розвитку інтеграційних процесів. Головними серед них є: 1) взаємна сумісність норм політичної поведінки; 2) більш високе, порівняно з сусідніми територіями, економічне зростання; 3) розширення політичних та економічних еліт; 4) різноманітність і масштабність потоку взаємної інформації; 5) передбачуваність поведінки всіх учасників.

На думку К. Дойча, цілі й умови інтеграції значною мірою визначають характер цього процесу і засоби його забезпечення. Ці засоби він знову ж

поділяє на чотири групи: а) виробництво цінностей; б) розподіл цінностей; в) утримування силою; г) ідентифікація [5, с. 141].

Отже, аналіз сучасного стану розвитку європейських інтеграційних процесів неможливий без врахування історії розвитку ідеї об'єднання Європи та основних теоретичних підходів, що розвивалися протягом кількох сторіч європейської історії. Тому вивчення різних аспектів і форм існування „європейської ідеї” має важливе значення для розуміння суті всіх сучасних теорій і концепцій створення об'єднаної Європи, а також практичних заходів щодо їх реалізації. В умовах, коли в ЄС відбувається пошук стратегічних шляхів розвитку, трансформації внутрішньої структури і географічного розширення через приєднання нових членів, теоретичне визначення майбутнього ЄС знову стало актуальним завданням для політичних еліт і наукової спільноти.

Виникнення згаданих моделей європейської інтеграції зумовлене об'єктивною необхідністю пошуку нових шляхів інтеграційного розвитку, неможливістю подальшого географічного розширення ЄС без кардинальних концептуальних змін у підходах до європейського будівництва, необхідністю формування не стільки інтеграційних моделей, скільки нової концепції, що включає обґрунтовану філософію нового Союзу, нову логіку його розвитку [6, с. 50].

Отже, усі ці концепції і теорії щодо вивчення феномена інтеграції лягли в основу вироблення програм і проектів ЄС, деякі з них вже реалізовано. На нашу думку, жоден з довготривалих проектів, таких, наприклад, як ЄС, не може не підкріплюватись науковими розробками. Досвід свідчить також, що прогрес на шляху до європейського об'єднання радше досягається через визначення точних і зрозумілих цілей, ніж через проголошення загальних принципів. Безперечно, саме це мав на увазі Р. Шуман, коли 1950 року заявляв: „Європу не можна побудувати одним махом або ж суцільною конструкцією; її буде збудовано шляхом конкретних досягнень, які закладатимуть, перш за все, практичний досвід колективізму” [13, с. 108].

Отже, слід зазначити, що країни, які бажають вступити до ЄС, мають свою історію, свій менталітет, свої традиції, свої моделі економічного розвитку. Тому в інтересах довгострокового розвитку всього європейського континенту інтеграційний процес має бути підкріплений науковими програмними підходами, у яких повинні бути окреслені як позитивні, так і негативні сторони як для країни-апліканта, що бажає інтегруватися, так і для всієї Європи.

Література:

1. Бесараба О. Регіоналізація Європи // Людина і політика. – 2000. – № 4. – С. 21 – 25.

2. Булатова Е. В. Развитие межрегионального сотрудничества как основы интеграции. С. 120 - 123 // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект. Сборник научных трудов. Донецк: ДонНУ, 2004. - 894 с.
3. Дейтон Э. История европейской интеграции: историография // История европейской интеграции 1945 - 1994 / Под ред. А. С. Намазовой и Б. Эмерсон. М.: Наука - 1995. - 315 с.
4. Исингарин Н. 10 лет СНГ. Проблемы, поиски, решения. - г. Санкт-Петербург. „Паллада-медиа”, „СЭРЦ „Русич” - 2001. - 400 с.
5. Картунов О., Лаптев С. Західні теорії економічної та політичної інтеграції: спроби стислого аналізу // Зовнішня торгівля. - 1999. - № 3 - 4. - С. 140 - 143.
6. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2001. - 448 с.
7. Ленский Е. В., Цветков В. А. Транснациональные финансово-промышленные группы и межгосударственная экономическая интеграция: реальность и перспективы. - М., АФПИ еженедельника „Экономика и жизнь”, 1998. - 296 с.
8. Політологічний енциклопедичний словник: Навчальний посібник для студентів вищ. навч. закладів. - К.: Генеза, 1997. - 400 с.
9. Посельський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. - К.: Смолоскип, 2002. - 168 с.
10. Расширение ЕС на Восток: Предпосылки, проблемы, последствия / Ин-т мировой экономики и междунар. отношений. - М.: Наука, 2003. - 344 с.
11. Стрежнева М. Социокультурные аспекты европейской интеграции / Мировая экономика и международные отношения. - 1996. - № 12. - С. 65 - 75.
12. Татаренко Т. М. Регіональні інтеграційні системи: сучасна модель організації етносоціального простору. С. 540 - 545 // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 15. - К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. - 608 с.
13. Тоді Філіп. Нарис історії Європейського Союзу. - К.: К.І.С., 2001. - 142 с.
14. Хоффманн Л., Мьоллерс Ф. Україна на шляху до Європи. - Київ: Видавництво „Фенікс”, 2001. - 343 с.
15. James A. Caporaso. Theory and method in study of international integration. - International organization, № 25 - 1971 - p. 228.

Проблеми транскордонного співробітництва України і Євросоюзу

Єва Кіш,

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

Інституту світової економіки і міжнародних відносин

НАН України

Процес так званого „повернення”, „приєднання”, „входження” держав Центральної Європи до єдиного геополітичного загальноєвропейського простору є набагато складнішим і тривалішим, ніж уявляється багатьом політикам. По суті, це двоєдиний процес: сегментації Центральної та Східної Європи і трансформації власне географічного і геополітичного образу Центральної Європи – країн-сусідів України першого порядку. Непересічне значення він має як з точки зору зміни загальної геополітичної ситуації в Європі, так і з точки зору розпаду регіону Центральної та Східної Європи і, відповідно, нового формату взаємин у площині ЄС – держави Центральної Європи – Україна.

Європейський Союз, принаймні у найближчі десять років, вельми обережно формуватиме відносини з своїм новим східним сусідом – Україною. Про це свідчать і документи ЄС, і виступи його провідних політиків, та й реальна практика взаємовідносин між ЄС та Україною. Нині не спостерігаємо врівноваженої політики між сторонами стосовно з'ясування їх власних інтересів чи пошуків оптимальних для обох сторін форм взаємодії з урахуванням інтересів кожної сторони. Україна продовжує розробляти „бізнес-плани” європейської інтеграції, вимагає повноправного членства в ЄС, керуючись власними інтересами. А європейська спільнота, враховуючи комплекс серйозних проблем на своїх східних рубежах, власного реформування та необхідності додаткового фінансування потреб адаптації нових членів, прагне якомога далі відкласти „українське питання”.

В цьому дослідженні спробуємо розкрити сутність чи не єдиного, як на наше переконання, прагматичного жесту чи цілком реального сегмента співпраці, який пропонує Європейський Союз Україні, а саме формування

європейського рівня транскордонного співробітництва. Завданням дослідження є з'ясування геополітичних змін на євразійському континенті, які сталися внаслідок розширення ЄС, і визначення зміни геополітичної ролі суб'єктів транскордонного і міжрегіонального співробітництва між Україною і ЄС.

Проблема формування системи транскордонного співробітництва за європейськими стандартами в Україні є актуальним питанням теорії і практики європейської інтеграції України. Принципово важливим є, по-перше, системний підхід до реальної розбудови єврорегіональної співпраці і відмова від декларацій та імітації єврорегіонального співробітництва в Україні. По-друге, сьогодні, за умов „пробуксовування” євроінтеграції України, саме розбудова європейського рівня транскордонного співробітництва може стати серйозною конкретною презентацією європейських намірів України, по суті – першим реальним кроком узгодження інтересів ЄС і України. Важливо також підкреслити, що хоча транскордонне співробітництво не є частиною *acquis communautaire*, втім воно є складовою регіональної політики ЄС, норми і принципи якої загальноприйняті в країнах Євросоюзу.

Аналіз питань транскордонного співробітництва в Україні презентований достатнім масивом публікацій, втім ці проблеми за умов геополітичних змін на євразійському континенті вивчаються недостатньо. Пропонована стаття є продовженням досліджень автора з проблемних питань розвитку транскордонного співробітництва України. Винятково важливим своїм завданням вважаємо аргументовано визначити і довести ключову роль формування європейського рівня системи єврорегіонів України, які, на жаль, ані організаційно, ані функціонально на сьогодні у нас ще не сформувалися.

Позаяк перспектива асоціації з ЄС у межах зони вільної торгівлі та безвізового пересування громадян була замінена статусом сусіда і, відповідно, пропозицією разом з Білорусією і Молдовою скласти східне „коло друзів” Євросоюзу, ЄС однозначно висловився в програмі сусідства за подальше поглиблення транскордонного і міжрегіонального співробітництва за умов фінансового забезпечення з боку ЄС.

У найближчі роки ЄС буде прагнути зміцнити власну безпеку, зокрема й на нових східних кордонах. Тому основними проблемами, що їх вирішуватиме ЄС з Україною, стануть припинення нелегальної міграції та боротьба з міжнародною організованою злочинністю. Утім, західні прикордонні регіони України є зоною економічних, екологічних та безпекових інтересів ЄС і впровадження випробуваних моделей розвитку добросусідства і транскордонного співробітництва, яке відіграло і продовжує відігравати значну роль у справі європейського об'єднання і солідарності. Роль транскордонного співробітництва ЄС та України зростатиме з огляду на значний транзитний потенціал України; в цьому

контексті транскордонне співробітництво має бути орієнтоване на перетворення кордону з бар'єру на шляху транспортних потоків на інтеграційний чинник, що стимулюватиме його розвиток.

Сучасний динамічний розвиток європейської інтеграції, вже за умов розширеного на схід Євросоюзу, потребує виокремлення нових пріоритетів розвитку транскордонного співробітництва України та сусідніх держав. Більше того, геополітичні зміни, зокрема, в регіоні Центральної і Східної Європи, внаслідок розширення ЄС на схід також вимагають формування транскордонних відносин за європейськими стандартами. При цьому слід звернути особливу увагу на те, що з 2004 року транскордонне співробітництво між Україною (не членом ЄС) і Польщею, Словаччиною та Угорщиною (членами ЄС) має здійснюватися згідно з європейськими нормами і принципами в контексті формування і реалізації науково обґрунтованих спільних концепцій розвитку прикордонних територій сусідніх держав включно.

Транскордонні відносини і транскордонне співробітництво – невід'ємна складова, підсистема цілісної системи сучасних міжнародних відносин. Водночас відносини транскордонного співробітництва – це специфічна сфера міжнародних і міждержавних стосунків, яка здійснюється і розвивається на основі чітких критеріїв і принципів. Аналіз розвитку системи транскордонних відносин в умовах поглиблення інтеграційних процесів дозволяє констатувати, що транскордонне співробітництво в Європі зараз зазнає системних якісних змін. З одного боку, в межах розширеного 2004 року з 15 до 25 країн-учасниць Європейського Союзу, розвинене транскордонне співробітництво вступило в стадію активного здійснення на основі суттєвого пониження бар'єрного характеру внутрішніх для ЄС державних кордонів і стає засобом успішної реалізації спільної регіональної політики, принципу субсидіарності, децентралізації влади тощо, а в ширшому розумінні – розбудови цілісної „Європи регіонів”. З іншого – на нових зовнішніх кордонах ЄС перетворюється на дієвий інструмент формування розширеним Євросоюзом смуги добросусідства та інтенсивного розвитку зв'язків європейської спільноти з усіма прикордонними державами.

Водночас для значної частини країн не членів ЄС, до яких належить і Україна, транскордонне співробітництво з сусідніми державами-членами Євросоюзу та ЄС у цілому в нових умовах є надзвичайно важливим (якщо, в деяких випадках, і не єдино можливим) та винятково ефективним шляхом практичного залучення регіонів України до загальноєвропейських інтеграційних процесів.

Після вступу групи країн Центральної Європи 2004 року до Європейського Союзу суттєво змінився статус транскордонного співробітництва між Україною і центральноєвропейськими державами – новими членами ЄС.

По-перше, транскордонне співробітництво України із західними сусідами – Польщею, Словаччиною, Угорщиною з травня 2004 року здійснюється безпосередньо на нових спільних східних кордонах ЄС. Внаслідок цього міжнародні відносини транскордонного співробітництва центральноєвропейських країн з Україною перетворилися із стосунків „другого ешелону” на взаємини ЄС з Україною як безпосереднім сусідом першого порядку Євросоюзу і держав ЦСЄ.

По-друге, якщо раніше транскордонне співробітництво України з Польщею, Словаччиною та Угорщиною було переважно справою двосторонніх або багатосторонніх відносин держав Центральної і Східної Європи, то нині воно вийшло за цей дещо звужений регіональний формат і перетворилося на форму стосунків України не лише з окремими країнами ЦСЄ чи їх об'єднаннями, але і з Євросоюзом в цілому.

По-третє, транскордонне співробітництво центральноєвропейських держав з Україною стало невід'ємною складовою нової східної політики Євросоюзу.

Отже, геополітичний статус транскордонного співробітництва України з центральноєвропейськими державами піднявся на якісно вищий рівень, що слід вважати беззаперечним позитивом; єврорегіони теж сприятимуть геостратегічній реструктуризації на євразійському континенті, формуючи так зване зовнішнє коло ЄС. Взаємодія України з ЄС та країнами-членами ЄС на транскордонному, міжрегіональному рівнях може бути навіть більш динамічною і ефективною, ніж на міждержавному рівні. Сучасні європейські інтеграційні процеси і розширення ЄС створюють, в основному, сприятливу для України ситуацію щодо подальшого вдосконалення транскордонного співробітництва із західними центральноєвропейськими сусідами і ЄС в цілому для переходу до якісно вищого етапу співпраці.

Незважаючи на конкретні рішення центральних органів влади України стосовно розвитку єврорегіонального руху, суттєвих зрушень у діяльності єврорегіонів за участю української сторони впродовж останніх років не відбулося. Навпаки, діяльність єврорегіонів не була підготовлена до розширення ЄС і безпосереднього наближення кордонів Євросоюзу до України. Єврорегіони не змогли адаптуватися до нових умов роботи і вийти за рамки переважно декларативно-політичного співробітництва. Тому система єврорегіональної співпраці, як і транскордонного співробітництва України в цілому, потребує серйозної трансформації.

Об'єднана Європа – це, насамперед, Європа регіонів. Створені на взірць голландсько-німецького єврорегіону з 1990 року чотири єврорегіони (Pomerania, Pro Europa Viadrina, Spree-Neisse-Bober, Neisse) повністю „накрили” німецько-польське, частково німецько-чеське прикордоння („старий” східний кордон ЄС), а сьогодні змінили свій характер, що проявляється у їх діяльності.

Вивчення сучасного характеру діяльності цих єврорегіонів дає можливість зробити певні узагальнення. Зазначимо: актуальність дослідження саме цих єврорегіонів зумовлена тим, що саме тут сталася динамічна трансформація зовнішнього кордону на внутрішній кордон ЄС.

Аналіз досвіду дії єврорегіонів на прикордонних територіях Німеччини, Австрії, Чехії, Словаччини, Польщі, Угорщини дозволяє виокремити як власне уроки їх діяльності – їх еволюцію, структури, дії, конкретні успіхи чи проблеми, які єврорегіони не здатні вирішувати. Більше того, цей досвід важливий саме з точки зору адаптації його складових до реалій України в контексті формування системи єврорегіонального співробітництва, як створення реально діючих, ефективних єврорегіонів нашої країни.

Отже, згідно з системним і порівняльним аналізом, виокремимо концептуальні положення, які, на нашу думку, сприятимуть якнайефективнішій розбудові єврорегіонів України.

1. Структурно визначальним чинником розбудови ефективно діючих єврорегіонів України у європейському порівняльному контексті є децентралізація, що, по суті, є базовим принципом єврорегіональної політики. У практичному вимірі це означає, по-перше, створення єврорегіонів „знизу”, за ініціативи органів самоврядування, громад тощо. Практика дії сучасних єврорегіонів України, створених „згори” на принципах міждержавного, а не міжрегіонального співробітництва, не виправдала себе. По-друге, пріоритетом має бути максимальна співпраця саме регіонів, отже, відповідно, має посилюватися роль регіонів України, які безпосередньо можуть розвивати, формувати єврорегіональну співпрацю з регіонами країн Європи. По-третє, надання реальних, а не декларативних повноважень органам самоврядування України – обласним радам, сільським радам тощо у розбудові єврорегіонів саме за тими напрямками співпраці, які вони на ділі можуть реалізовувати. Відтак постає наступне завдання: створення нових, європейських за характером, єврорегіонів України та трансформації вже існуючих, але реально не працюючих сьогодні громіздких структур, які лише імітують міждержавне європейське регіональне співробітництво.

2. Європейський досвід єврорегіонів на кордонах Німеччини, Польщі та Чехії свідчить, що напрями їх діяльності не були окреслені „загальноно”, охоплюючи весь спектр співробітництва. Тут було визначено конкретні пріоритети, які мають нині модельний характер і, що головне, ці програми життєздатні й за умов розширення ЄС на Схід. По-перше, це співпраця вищих навчальних закладів Франкфурта і Слубіце, створення європейського університету Віадріна і відповідно розроблені і втілені конкретні проекти для налагодження динамічного розвитку співпраці у вищій освіті, що дозволяє спільно навчатися студентам двох країн, здійснювати конкретні освітні та дослідницькі програми викладачам і науковцям Німеччини і Польщі. По-друге, це конкретна цільова співпраця

у сфері захисту довкілля на польсько-німецькому прикордонні – розроблено проекти, які вже реалізуються, щодо будівництва очисних споруд. По-третє, єврорегіон „Нейсе”, який об’єднує території Німеччини, Чехії і Польщі, діє у форматі інституційних структур, основна співпраця яких зосереджена на розвитку промисловості, високоякісного туризму та використанні логістики регіонів.

Ще один приклад – мультикультурний єврорегіон „Шпрее – Нейсе – Бобер”, в межах якого розвиток туризму (точніше – „зеленого”, „водного”, „сільського” туризму) та використання в цьому контексті традицій, культури лужицьких сербів. Оптимальне поєднання розвитку інфраструктури та специфіки туризму дозволяє створювати нові робочі місця, демонструвати високий рівень міжетнічної толерантності, збереження етнокультурної спадщини, цивілізаційної мозаїки представників інших національностей.

3. Важливим аспектом динамічного єврорегіонального розвитку є питання фінансування, точніше – цільові програми єврорегіональної співпраці ЄС, які мають суттєві відмінності з обсягами фінансування регіонів ЄС та регіонів держав – не членів ЄС. Наприклад, в межах розвитку єврорегіону „Про Європа Віадріна” лише на розбудову логістики, інфраструктури було залучено 12 мільйонів євро. Втім, не ідеалізуючи досвід діяльності згаданих єврорегіонів (вони мають і досить широку палітру проблем), автор акцентує увагу саме на їх позитивному досвіді. Їх кордони 2004 року ще були східними кордонами ЄС, тобто їх проблеми та пріоритети досить подібні (підкреслимо, не тотожні) до українських реалій. А якщо проаналізувати діяльність цих чотирьох єврорегіонів у загальноєвропейському контексті, то, певна річ, на прикордонні хоча б держав-засновниць ЄС відмінності вражаючі, але це тема окремого дослідження. Питання в тім, наскільки українські єврорегіони можуть творчо адаптувати позитивний досвід співпраці саме країн Центральної Європи – Чехії, Польщі, Словаччини та Угорщини і максимально використати переваги розширення ЄС.

З погляду національно-державних інтересів України та ефективного формування й реалізації української зовнішньої політики, у тому числі і в сфері транскордонних відносин, особливої уваги заслуговує дослідження впливу на глобальну і континентальну систему міжнародних стосунків зміни геополітичного статусу провідних центральноєвропейських держав – найближчих українських сусідів на заході після входження їх 2004 року до складу Європейського Союзу та перетворення цих нових членів ЄС на невід’ємну складову розширеної європейської спільноти і єдиного трансатлантичного геополітичного простору.

Початок третього тисячоліття характеризується кардинальними змінами в системі глобальних і континентальних міжнародних відносин. Особливо глибокі структурні й системні перетворення відбуваються зараз

саме на європейському континенті. Вони мають не лише визначальне регіональне, але й трансконтинентальне та світове значення. Формується оновлена об'єднана – розширена Європа, вага якої у світовій політиці суттєво зростає. Прийнявши 1 травня 2004 року у свої ряди 10 нових країн Центральної і Південно-Східної Європи, вона включає уже 25 держав-членів Європейського Союзу. Таким чином, з розширенням ЄС і НАТО зона сталого соціально-економічного розвитку, стабільності і безпеки просувається на Схід і вперше безпосередньо підійшла до західних кордонів України. Внаслідок таких змін ролі і місця держав ЦЄ у геостратегічному вимірі на початку ХХІ століття відбулася сегментація більш-менш цілісного регіону Центральної та Східної Європи на дві частини, які сутнісно вірізняються одна від одної рівнем інтегрованості із загальноєвропейською спільнотою. Відповідно, різним є зараз і геополітичний статус та місце і роль новоутворених Центральної та Східної Європи в континентальній – європейській системі міжнародних відносин.

Європейська спільнота зацікавлена у створенні по всьому периметру своїх кордонів смуги сталого економічного розвитку, політичної і соціальної стабільності та добросусідства. Вона пропонує будувати майбутні відносини з суміжними східноєвропейськими державами на основі нової стратегії взаємостосунків. Суть сучасних геополітичних змін місця і ролі країн Центральної Європи в оновленій системі міжнародних відносин у Європі полягає в їх остаточному виході з відносно замкнутого поля („сірої смуги”) потенційної геополітичної нестабільності, проміжного регіону між Сходом і Заходом та їх входженні до зони стабільності і колективної безпеки, єдиного європейського і євроатлантичного простору економічного розвитку і добробуту.

Інтеграція держав Центральної і Східної Європи в Європейський Союз призвела до зміни геополітичної ситуації на європейському континенті. Отже, набуває важливого значення вироблення нової філософії розвитку транскордонного співробітництва Євросоюзу і, відповідно, нової стратегії транскордонного співробітництва між державами Центральної Європи та України, заснованої на європейських принципах. Завдання формування нових форм транскордонних відносин є особливо важливим для прикордонних громад і регіонів України, яка з травня 2004 року набула статусу безпосереднього сусіда розширеного Європейського Союзу.

Сучасний розвиток транскордонного співробітництва України за європейськими критеріями обумовлений низкою об'єктивних чинників, які вже впливають на розвиток прикордонних регіонів України чи визначатимуть його майбутнє у короткостроковій та середньостроковій перспективах, насамперед:

- зовнішньополітичною стратегією зближення України з ЄС, яка розглядає транскордонне співробітництво як один з інструментів

європейської інтеграції країни. Про це свідчить зміст Стратегії та Національної програми інтеграції України до ЄС, які визначають транскордонне та міжрегіональне співробітництво місцевих органів влади одним із шляхів європейської інтеграції держави;

- включення транскордонного співробітництва у перелік пріоритетів Концепції державної регіональної політики, схваленої 2001 року. Цей документ визначає, що одним з принципів регіональної політики є „налагодження міжнародного співробітництва у сфері регіональної політики, наближення національного законодавства з цього питання до норм і стандартів Європейського Союзу, а також розвиток транскордонного співробітництва як дієвого засобу зміцнення міждержавних відносин та вирішення регіональних проблем”. До засобів реалізації інтересів держави у сфері регіональної політики належать „стимулювання розвитку транскордонних та міжрегіональних економічних зв'язків та інтеграції, створення відповідних промислово-фінансових груп, інших сучасних форм господарювання”;

- формуванням нового кордону між ЄС та Україною, а, отже, і набуттям західними прикордонними регіонами України статусу „зовнішнього регіону” ЄС, тобто територій, прилеглих до регіонів Угорщини, Словаччини, Румунії та Польщі, що отримуватимуть значну фінансову допомогу Структурних фондів ЄС, оскільки їх рівень розвитку на 75 % нижчий від середньоевропейського;

- можливістю скористатися досвідом транскордонної співпраці західних регіонів Угорщини і Польщі, які в другій половині 1990-х років виконували функцію „зовнішніх регіонів” Європейського Союзу і отримали доступ до нових форм допомоги ЄС.

Серед пріоритетів і напрямів нової політики ЄС, оприлюднених у Повідомленні Європейської Комісії для Ради та Європейського Парламенту „Розширена Європа – Сусідні країни. Нова структура відносин з нашими східними та південними сусідами” (11 березня 2003 р.), вказано, зокрема, що „складовою частиною інтересів ЄС є співробітництво як на двосторонньому, так і на регіональному рівні”, вельми амбіційною метою якого є „подолання докорінних причин політичної нестабільності, економічної уразливості, бідності і соціальної ізоляції”. Протягом 2004 року Європейська Комісія вже презентувала програми з малих проектів Europe Aid (колишня „TACIS”) з прикордонного співробітництва. Ця програма підтримує малі проекти із співробітництва між місцевими та регіональними органами на кордонах Росії, Білорусі, України і Молдови з ЄС та країнами-кандидатами. Пріоритети програми – адміністративна реформа, місцевий економічний розвиток, соціальний сектор, проблеми довкілля та енергетики. Загальна індикативна сума, виділена на цю програму, складає 9,2 мільйона євро. У межах програми працюють два механізми: механізм малих проектів

(гранти складають до 300 тисяч євро) та механізм мікропроектів (гранти до 50 тисяч євро).

У Посланні Європейської Комісії „Підготовка до впровадження нового інструмента для сусідства” (1 липня 2003 р.) визначено, що основним завданням оновленого транскордонного співробітництва має стати досягнення цілей сприяння сталому економічному і соціальному розвитку прикордоння Європи, зокрема, шляхом залучення економіки прикордонних регіонів „сусідів” до європейських ринків; спільне вирішення проблем довкілля, охорони здоров'я, організованої злочинності; забезпечення ефективності та безпеки кордонів, включаючи боротьбу проти нелегальної міграції; сприяння людським контактам у прикордонні. Досягти ці стратегічні завдання заплановано у два етапи: 2004 - 2006 роки – засобом координації спрямування та фінансових ресурсів традиційних програм TACIS, PHARE, INTERREG (на кордонах центральноєвропейських держав та України, Молдови, Білорусі і Росії), для чого започатковано „Програми добросусідства” на кордонах, які готуватимуться і подаватимуться на розгляд Єврокомісії спільно з партнерами по обидва боки кордону ЄС. Після 2006 року – формування окремого від інших програм „інструмента добросусідства”, який дозволить партнерам пропонувати на розгляд Єврокомісії ініціативи, які поєднуюватимуть елементи транскордонної співпраці та регіонального розвитку прикордоння задля зближення рівнів розвитку територій, розділених кордонами.

Запропоновано нову систему взаємовідносин між Україною та ЄС у реалізації транскордонного співробітництва. Не абсолютизуючи ролі і значення положень програми сусідства, зазначимо, що, у зв'язку з приєднанням держав Центральної Європи до ЄС, Євросоюз, певна річ, підключив неофітів до програм, які здійснюються між державами-членами ЄС. Але Україні запропоновано нову можливість для створення нового інструмента регулювання відносин з країнами-сусідами, „який ґрунтуватиметься на позитивному досвіді розвитку транскордонного співробітництва в рамках програм Phare, Tacis та Interreg”. Європейська Комісія визначила три програми та фінансування на період 2004 - 2006 років для кожної з програм, у яких братимуть участь і західні прикордонні регіони України: Програма 1. Угорщина – Словаччина - Україна = 4.0 млн. євро, Польща – Україна - Білорусь = 8.0 млн. євро, Румунія - Україна = 6,5 млн. євро.

На сьогодні Європейська Комісія посилює транскордонне співробітництво в контексті активізації заходів на зовнішніх кордонах ЄС. Це дозволить значно інтенсифікувати співпрацю по всій довжині її кордонів, включно з Україною. В цьому контексті пропозиції Комісії надають можливості для розбудови на зовнішніх кордонах Союзу, на засадах досвіду, отриманого в ході реалізації ініціативи Європейської

спільноти Interreg, а також дозволяють зробити значний крок вперед щодо узгодження наших зусиль в прикордонних регіонах.

Підкреслимо, Україні не запропоновано такої масштабної фінансової програми, як Phare (котра застосовувалася до травня 2004 року до країн Центральної Європи), позаяк мета реалізації цієї програми суттєво відрізнялась від Tacis, яка здійснювалась і в Україні. А мета мала і матиме стратегічне значення – як підготовка країн ЦЄ до приєднання до ЄС. Мета взаємовідносин з Україною (на тлі цього документа) це досить обережні кроки з країною, яка реально захищатиме нові східні рубежі оновленого Євросоюзу.

Під цим кутом зору фінансово обмежені сусідські програми (у порівняльному загальноєвропейському масштабі та сучасного досвіду держав ЦЄ) знову здаються досить мізерними для реалізації надто амбіційних цілей ЄС стосовно „сприяння сталому соціально-економічному розвитку прикордонних регіонів і налагодженню регіонального та транскордонного співробітництва”.

Які ж висновки має зробити для себе Україна з даного status quo? Насамперед, це завдання якомога ефективніше використати нові можливості транскордонного співробітництва ЄС, позаяк співпрацювати згідно з європейськими стандартами та більшими фінансовими можливостями вже можна безпосередньо з країнами сусідами „першого порядку”. По-друге, в цьому контексті вкрай важливим є формування в Україні, згідно з європейськими стандартами, транскордонного співробітництва як цілісної системи з чітко визначеними на дво- та багатосторонньому рівнях головними напрямками, формами, видами і науково розробленими для спільної реалізації взаємовигідними конкретними програмами і проектами.

Наближення кордону ЄС вимагає вироблення стратегії використання переваг транскордонного співробітництва західних прикордонних регіонів України з прикордонними територіями сусідніх країн у нових геополітичних умовах, що дозволить нейтралізувати негативні наслідки, які виникли у зв'язку з запровадженням сусідніми державами візового режиму, нового законодавства у сфері регулювання торгівлі та міграції. Транскордонне співробітництво не буде ефективним, якщо не супроводжуватиметься координацією програм; отже, збалансований розвиток прикордонних регіонів стає можливим тільки через вироблення спільних програм розвитку та створення передумов для здійснення „дзеркальних” проектів. Це зумовлює потребу у виробленні вже в недалекому майбутньому спільного стратегічного документа, який би окреслював спільне бачення пріоритетів розвитку транскордонного співробітництва у триєдиній площині: Україна – Центральна Європа – Євросоюз. Перелічені геополітичні та інші позитивні зміни створюють, в основному, сприятливу для України ситуацію щодо подальшого

вдосконалення транскордонного співробітництва із західними сусідами і ЄС в цілому для переходу до якісно вищого етапу співпраці.

Висновки

Кінець XX - початок XXI століття, з точки зору європейського вибору України, власне – пошуків загальноцивілізаційного вибору нашої країни, висвітлив і досить сумні факти нерозуміння важливості, ключової ролі єврорегіональної співпраці саме в контексті просування України в руслі процесу європейської інтеграції. Маємо на увазі те, що Україна не має системи транскордонного/міжрегіонального співробітництва. Це – по-перше. По-друге, причини цього, на нашу думку, приховуються у хибних уявленнях представників влади стосовно меншовартості регіонального, міжрегіонального чинника в загальній системі міжнародних відносин (підкреслимо – не міждержавних відносин). Регіональний фактор, тим більше – значення його в міжнародних відносинах нашої держави, розглядається як щось мешовартісне, неважливе. Принципи субсидіарності і децентралізації, відповідальності і дієздатності регіонів України не набули тої ваги, яку демонструють хоча б наші сусіди „першого порядку” – Польща, Угорщина, Словаччина.

Симптоматично, що таке ж ставлення до євроінтеграції регіонів України і взагалі до транскордонного співробітництва у міжнародних відносинах України вже спостерігалось і раніше у іншій площині – а саме до країн Центральної Європи. Як був регіон Центральної Європи для України „забутим”, так і залишився таким і нині; єдиним винятком, можливо, є активна міждержавна співпраця України з Польщею, але, знову ж таки, попри гучні декларації та заяви необхідності вивчення досвіду, не надається уваги максимальному використанню успішного польського досвіду розбудови інституційних структур та механізмів єврорегіональної політики.

Аналіз свідчить, що після розширення ЄС транскордонне співробітництво України і центральноевропейських країн (повноправних членів ЄС) вступило в якісно новий етап розвитку. У всіх сторін беззаперечно існує прагнення до тісної транскордонної взаємодії та оновлення механізму співробітництва. Впродовж останніх років збагатилася і суттєво вдосконалилася нормативна основа регулювання міжнародних відносин транскордонного співробітництва. Подальшого розвитку набули міжнародно-правова і національна система регулювання транскордонних відносин.

Геополітичний статус транскордонного співробітництва України з центральноевропейськими державами піднявся на якісно вищий щабель. Україна може ефективніше вирішувати проблеми зміцнення транскордонних відносин не лише з кожною з центральноевропейських держав або їх регіональними об'єднаннями (Вишеград,

Центральноєвропейська ініціатива тощо), але й безпосередньо з Брюсселем та Страсбургом – на рівні центральних загальноєвропейських інституцій. У свою чергу, з кожною державою – західним сусідом та на рівні співпраці з прикордонними адміністративно-територіальними одиницями Україна може погоджувати і здійснювати спільні кроки в структурах ЄС, наприклад, для одержання тієї ж фінансової допомоги для реалізації спільних транскордонних проектів.

Крім того, в останній час з боку загальноєвропейських інституцій значно зріс практичний інтерес до розвитку співробітництва з Україною саме на нових східних кордонах ЄС. Про це свідчить, зокрема, таке. По-перше, керівні органи ЄС (зокрема – Європейська Комісія) самі декларують та ініціюють посилення і розширення різних форм транскордонної співпраці з Україною. На транскордонному, міжрегіональному рівні стосунки Україна – ЄС, взаємодія з ЄС та країнами-членами ЄС може бути навіть більш динамічною і ефективною, ніж на міждержавному рівні. По-друге, загальноєвропейські органи націлюють сусідні з Україною центральноєвропейські держави на розвиток транскордонного, міжрегіонального співробітництва, фактично доручивши Польщі, Словаччині та Угорщині практичну реалізацію цього напрямку східної політики ЄС. Центральноєвропейські держави самі активно пропонують нові плани і концепції транскордонного співробітництва з Україною, з-поміж яких варто виокремити спільну австрійсько-угорську та Ниредьгазьку ініціативи 2003 року, Концепцію спільного розвитку прикордонних регіонів України і Угорщини.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі вбачаються у науковому аналізі теорії і практики транскордонного співробітництва в контексті сучасних європейських інтеграційних процесів, що становить велике значення для вироблення і реалізації стратегії зовнішньої та внутрішньої політики України на сучасному етапі. Місце і роль транскордонного співробітництва в сучасній системі міжнародних відносин доцільно розглядати в контексті стратегічних національно-державних інтересів та зовнішньополітичних дій, спрямованих на забезпечення і реалізацію цих інтересів. Важливого наукового вивчення і обґрунтування потребують проблеми транскордонного співробітництва нашої держави із сусідніми державами – країнами „першого порядку” в контексті поширення європейської інтеграції.

Література:

1. At the eastern border of the European Union. Edited by Filepne dr. Nagy Eva.- Nyiregygaza, 2005.
2. Joint Hungarian - Austrian Paper on future EU-Ukraine relations. September 11, 2003.

3. Бюлетень ЄвроКліп-ЄвроЗв'язок. № 1. Зв'язок, який єднає. Публікація здійснена Фондом ЄвроКліп-ЄвроЗв'язок за підтримки Міністерства Закордонних Справ Угорщини. - Ніредьгаза: Феліцітер, 2005.
4. **Долішній М. І., Демченко В. В., Мікула Н. А.** Концептуальні підходи до створення польсько-українського євро регіону „Сян” на основі узагальнення досвіду євро регіонів на західному кордоні Польщі // Регіональна економіка. - № 1. - 2003. - С. 69 - 81;
5. Європейська Рамкова Конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (ETS No106) – Мадрид, 21 травня 1980 р. European Outline Convention on trans-frontier co-operation between territorial communities or authorities from Madrid, 21.05.1980.
6. Закон України „Про транскордонне співробітництво”, 24 червня 2004 року. № 1861-IV.
7. **Кіш Є.** Новий статус на нових кордонах. Феномен євро регіонів у ХХІ столітті // Політика і час - № 4 - 2005. - С. 82 - 90; **Кіш Є.** За програмою сусідства. Транскордонне співробітництво України після східного розширення Європейського Союзу // Політика і час. - № 12, 2004. - С. 27 - 34; **Кіш Є.** Концептуальні засади євро регіональної політики України // Трибуна. - № 11-12, 2003. - С. 30 - 32; **Кіш Є.** За стандартами транскордонної взаємодії // Політика і час. - № 10 - 2003. - С. 79 - 84; **Кіш Є.** Українсько-угорське транскордонне співробітництво: можливості та пріоритети у ХХІ столітті (українською та угорською мовами). - Ужгород: Ліра, 2003. - 124 с.; **Кіш Є.** Транскордонне співробітництво та регіональна політика Європейського Союзу // На шляху до Європи. Український досвід Євро регіонів. - Київ: Логос, 2000. - С. 13 - 34; **Кіш Є.в.** Політико-правова основа нового європейського кордону: історичний досвід та сучасні проблеми // Персонал. - № 3, 2004.- С. 8 - 14.
8. **Мікула Н.** Євро регіони: досвід та перспективи. Інститут регіональних досліджень. - Львів: ІРД НАН України, 2003 - 222 с.
9. На шляху до Європи. Український досвід євро регіонів: Проект Київського центру Ін-ту Схід-Захід / за ред. С. Максименка. - Київ: Логос, 2000. - 224 с.
10. Національна стратегія європейської інтеграції. - Київ, 2005.
11. План дій Україна - Європейський Союз. Європейська політика сусідства. 2004.
12. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2002 р. № 587. „Деякі питання розвитку транскордонного співробітництва та євро регіонів”.
13. Прокладаючи шлях до нових інструментів розвитку сусідських відносин. http://www.delukr.cec.eu.int/ua/eu_and_country/bilateral_relations.htm
14. Регіональна політика Європейського Союзу після його розширення: Аналітичні оцінки / Нац. ін-т стратегічних досліджень (Закарпатський

філіал) – Ужгород: „Ліра”, 2004.; Безпосереднє сусідство України з ЄС: закриті кордони чи нові імпульси до співпраці? – Ужгород, 2002.

15. Розширена Європа – Сусідні країни. Нова структура відносин з нашими східними та південними сусідами. Повідомлення Європейської Комісії для Ради та Європейського Парламенту. http://www.delukr.cec.eu.int/ua/eu_and_country/bilateral_relations.htm

16. Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноевропейськими сусідами. Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень „ЄвроРегіо Україна”. – К: „К.І.С.”, 2004. – 360 с.

Держдепартамент і держсекретар в системі зовнішньополітичного механізму США

Ірина Дудко,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри політичної історії
Національного економічного університету
ім. В. Гетьмана

У статті аналізуються реорганізаційні зміни держдепартаменту і, відповідно, ролі держсекретаря в системі зовнішньополітичного механізму США, з'ясовуються підходи до управління зовнішньополітичним механізмом з боку президента США через тенденції його взаємодії з держдепартаментом, а також держсекретарем в постбіполярний період.

Розгляд тенденцій функціонування зовнішньополітичного механізму США як однієї з найсуттєвіших сторін процесу формування і реалізації американської зовнішньої політики на сучасному етапі об'єктивно викликає увагу до визначення місця, ролі, а також ваги у зовнішньополітичному процесі держдепартаменту і держсекретаря США. Це пояснюється кількома чинниками, зокрема значними реорганізаційними і персональними трансформаціями, яким було піддано під впливом значних світових змін періоду 1990-х та початку 2000-х років американський зовнішньополітичний механізм. Щодо держдепартаменту і, відповідно, держсекретаря, наприклад, то їх впливи в цьому плані помітно зросли як з урахуванням нових глобальних завдань зовнішньополітичних відомств США, серед яких, зокрема, забезпечення економічного лідерства Сполучених Штатів, підтримка молодих демократій, боротьба з тероризмом, так і тенденції до пошуку нових схем функціонування американського зовнішньополітичного механізму для надання йому більшої ефективності в постбіполярних умовах.

Виникають, однак, питання щодо сутності новітніх підходів керівництва США до зовнішньополітичного механізму, з'ясування особливостей процесу формування і реалізації сучасної американської зовнішньої політики з визначенням характеру впливів у цьому процесі такої провідної

зовнішньополітичної структури, як Держдепартамент і такої посадової особи, як Держсекретар. Ці питання не знайшли досі скільки-небудь суттєвого наукового осмислення у вітчизняній американістиці, що пояснює особливу актуальність їх розгляду з погляду на потреби української політичної науки і зовнішньополітичної практики. Серед питань, які можуть викликати особливий науковий інтерес, – традиційність і специфічність ролі держдепартаменту і держсекретаря в системі американських зовнішньополітичних відомств, визначення можливих зрушень процесу формування зовнішньої політики США з урахуванням моделей керівництва зовнішньополітичного механізму з боку президента, і, зокрема, характеру стосунків президента і держдепартаменту, а також президента і держсекретаря в постбіполярний період.

Так, слід зазначити, що держдепартамент офіційно визнається провідним зовнішньополітичним агентством виконавчої влади США, тоді як держсекретар, як посадовець найвищого державного рівня, що очолює держдепартамент, – головним радником президента у справах зовнішньої політики, до стратегічно утвердженої місії яких належать формулювання, реалізація та визначення пріоритетів зовнішньої політики США [1].

Традиційно, протягом всієї історії Сполучених Штатів, держдепартамент і держсекретар здійснювали свою місію через розвиток політичних стосунків з іншими країнами або, іншими словами, через традиційні дипломатичні функції представництва, переговорів, підготовки доповідей [2], хоча суть цієї діяльності набувала конкретного змісту відповідно до офіційно визначених національних інтересів країни в кожний окремий період.

Так, якщо в біполярні часи, як це визнається в американській політичній літературі, головним завданням американської дипломатії було стримування комунізму, то після завершення „холодної війни”, згідно з офіційними документами, перед дипломатичними відомствами країни постало не менш складне завдання, а саме „сприяння цілям та інтересам Сполучених Штатів у формуванні більш вільного, безпечного та процвітаючого світу через забезпечення своєї домінуючої ролі щодо розвитку та впровадження зовнішньополітичної лінії президента” країни [3]. У ширшому вимірі – це ціле коло завдань, які стосуються як внутрішніх потреб країни, так і загальносвітового розвитку, щодо якого США від початку 1990-х років проголосили свою керівну роль – „побудови демократії; сприяння та підтримки миру; сприяння економічному зростанню та поступовому розвитку; розв’язання глобальних проблем; здійснення гуманітарної допомоги...” [4].

Аналізуючи дипломатичні спрямування держдепартаменту, сучасні американські аналітики виокремлюють кілька головних напрямів відповідно до специфічних завдань, що зумовили діяльність цієї структури в постбіполярні часи. Це, по-перше, надання через дипломатичні канали

інформації щодо порушення прав інтелектуальної власності, терористичних чи антиамериканських угруповань та нерозкритих злочинів американським та іноземним правничим інстанціям [5 - 6].

По-друге, забезпечення через діяльність Агентства з міжнародного розвитку (USAID), та інших, підпорядкованих держдепартаменту організацій, відповідної консультативної підтримки американським фінансовим та комерційним колам щодо вироблення програм боротьби з неграмотністю, епідеміями, бідністю для тих країн і регіонів, які потребують іноземної допомоги [7].

По-третє, реалізація через відповідні центри окремих посольств стратегічних екологічних програм, головними напрямками яких визнається захист довкілля, забезпечення поступового розвитку, зокрема через розв'язання проблем природних ресурсів, продаж екологічних технологій США тощо [8 - 9].

І, нарешті, сприяння через дипломатичні представництва США за кордоном американським економічним інтересам, і, насамперед, щодо утвердження сприятливих для США умов світової торгівлі. Останнє, зокрема, посідає особливе місце в діяльності держдепартаменту від початку 1990-х років з урахуванням провідного значення в системі національних інтересів країни положення щодо забезпечення економічного процвітання США. Хоча, як це відзначається в сучасній політичній літературі, радники з економічних питань працювали при американських посольствах протягом десятиліть, орієнтація на сприяння американським торговельним цілям в якості одного з найважливіших зовнішньополітичних пріоритетів США в постбіполярні часи забезпечила цим посадовцям особливі повноваження. Йдеться про захист інтересів американського підприємництва на здобуття нових світових сфер впливу – тенденції, що стимулювали активність американських дипломатів у просуванні американських експортних операцій; визначення характеру та глибини політичних змін в країнах, що прагнуть відкрити свої ринки американському бізнесу; консультації з американськими економічними та політичними колами стосовно законодавства, політики та економічних відносин іноземних країн і стосовно напрямів зовнішньої політики щодо цих країн з боку США тощо [2, р. 60].

Все це, у свою чергу, обумовило такі позитивні для держдепартаменту наслідки в системі функціонування державного механізму, як посилення впливу на процес формування бюджетної політики, включаючи такі провідні напрями американських зовнішньополітичних ініціатив, як економічна допомога новим демократіям (включно з країнами пострадянського простору і Східної Європи) та відповідь на нові глобальні виклики та потреби постбіполярних часів – миротворчі операції, боротьбу з тероризмом, реалізацію програм щодо захисту довкілля, планування сім'ї, сприяння торгівлі тощо [10]. І хоча, як визнають деякі політологи,

зворотню стороною цього стало гостре суперництво в системі державного механізму, воно виявило зміцнілі позиції держдепартаменту порівняно з іншими потенційно впливовими у бюджетній сфері відомствами, до яких можна віднести департамент торгівлі, іноземну торговельну службу і навіть раду національної безпеки (РНБ) [2, р. 60 - 61].

Слід додати до можливих передумов посилення впливів держдепартаменту в системі державного і, в тому числі, зовнішньополітичного механізму й чинник його структурної перебудови відповідно до пріоритетів, що постали перед зовнішньополітичними відомствами. Йдеться про ліквідацію дублювання в діяльності зовнішньополітичних відомств, поліпшення внутрішніх зв'язків зовнішньополітичного механізму і спрощення процесу прийняття зовнішньополітичних рішень на президентському рівні.

Саме з такими ініціативами від початку президентства Б. Клінтона виступив держсекретар У. Крістофер, який підписав 1993 року відповідну директиву щодо реорганізації очолюваного ним відомства. Так, якщо традиційно держдепартамент складався з низки побудованих за географічною ознакою бюро (як, наприклад, бюро з питань Африки, Близького Сходу, Південної Азії), а також підпорядкованих цим бюро підрозділам відповідно до особливих функцій або сфери політичної діяльності (зі справ законодавства, дипломатичної безпеки, демократії, прав людини, праці), то, згідно з реорганізаційним планом У. Крістофера, було утворено ще кілька додаткових структур і посад з відповідними змінами в системі функціонування усього механізму департаменту.

Так, по-перше, з метою поліпшення процесу управління держдепартаментом, а також підвищення рівня професійності у формуванні порядку денного його засідань було утворено офіс держсекретаря, представленого посадами безпосередньо самого держсекретаря, його першого заступника, керівника штату і виконавчого секретаря.

По-друге, для підвищення ефективності процесу підготовки рішень, що перебували у сфері повноважень держдепартаменту, рівень залучених до цього фахівців підвищувався з помічників на заступників держсекретаря. Відтак скорочувалась кількість осіб, які могли безпосередньо робити доповіді держсекретареві, а кожний заступник, у свою чергу, одержував статус головного радника держсекретаря (і, відповідно, закордонних представництв) щодо проблем одного чи кількох очолюваних ним та його помічниками бюро.

По-третє, додатково до чотирьох посад заступників держсекретаря – заступника держсекретаря з політичних справ, заступника держсекретаря з економіки, бізнесу та у сільськогосподарських справах, заступника держсекретаря з контролю над озброєннями та у справах міжнародної безпеки, заступника держсекретаря з управління як

керівників відповідних підрозділів (секретаріатів) – запроваджувалася посада ще одного заступника держсекретаря – з глобальних проблем.

Для розширення повноважень держдепартаменту щодо сприяння торгівлі було утворено офіс у справах підприємництва з відповідними посадами старшого координатора та комерційних координаторів окремих бюро, сформованих за географічною ознакою. Ця структура і її посадовці були підпорядковані заступнику держсекретаря з економіки, бізнесу та у справах сільського господарства.

Далі, задля підвищення рівня та координації політики щодо пострадянського простору як однієї з пріоритетних зовнішньополітичних орієнтацій США, було утворено посаду посла та спеціального радника у справах колишніх радянських республік.

І, нарешті, майже на 40 % скорочувалась чисельність посадовців, нижчих за кваліфікаційним рівнем помічника секретаря [11].

Щодо інших реорганізаційних змін у держдепартаменті та підпорядкованих йому структурах, здійснених в часи президентства Б. Клінтона, то вони, з одного боку, стосувалися реструктуризації мережі дипломатичних представництв (скорочення їх чисельності в одних регіонах та збільшення в інших) з метою заснування останніх в нових незалежних державах, а з іншого – включення до структури департаменту деяких незалежних до цього відомств. Йдеться, наприклад, про підпорядкування в квітні 1997 року держдепартаментові агентства з контролю над озброєнням і з роззброєння (ACDA) та Інформаційного агентства США (USIA), а також передачі держдепартаменту частини функцій Агентства США з міжнародного розвитку з підпорядкуванням його директора держсекретареві [2, р. 61 - 65].

Принципи структурної будови держдепартаменту, сформовані під час президентства Б. Клінтона, в цілому були сприйняті й адміністрацією Дж. Буша-молодшого, хоча тенденція до реорганізаційних змін збереглася, насамперед під впливом зовнішньо- і внутрішньополітичних чинників. Йдеться, наприклад, про зростання загрози тероризму, що зумовило утворення посади і, відповідно, офісу координатора з контртерористичної діяльності як структурної одиниці офісу держсекретаря. В основу функціональних обов'язків цього посадовця було покладено керівництво діяльністю уряду щодо поліпшення співробітництва США з іноземними урядами у сфері контртероризму, а також відповідальність за розвиток, координацію та реалізацію контртерористичної діяльності відповідних відомств в межах США [3].

Крім зазначеного, до найважливіших реорганізаційних змін в структурі держдепартаменту, а точніше – офісу держсекретаря періоду президентства Дж. Буша-молодшого слід віднести запровадження посади радника департаменту як спеціального консультанта з найважливіших питань зовнішньої політики, що отримав повноваження на проведення

спеціальних міжнародних переговорів та консультацій, управління належними до його сфери бюро та здійснення необхідних для цього призначень, а, крім того, введення ще однієї посади заступника держсекретаря з публічної дипломатії та в суспільних справах, до функціональних обов'язків якого віднесено нагляд за здійснюваним через дипломатичні канали культурним та освітнім обміном та інформаційними міжнародними програмами, а також забезпечення американського суспільства відповідною інформацією.

Було й дещо змінено організаційну будову окремих секретаріатів як за рахунок утворення нових (додаткових) бюро, так і реструктуризацію тих, що існували досі. Так, може йтися, наприклад, про створення в межах секретаріату з політичних справ (на зразок РНБ) бюро у справах Європи і Євразії та реструктуризацію, відповідно, бюро у справах Європи і Канади та бюро у міжамериканських справах на бюро у справах Західної півкулі. Крім того, в межах секретаріату з контролю над озброєннями та у справах міжнародної безпеки, на додаток до бюро у політико-військових справах було утворено ще й бюро з контролю над озброєннями і бюро у справах нерозповсюдження, а на підтримку діяльності заступника держсекретаря з публічної дипломатії та в суспільних справах в межах відповідного секретаріату утворено два нових бюро – із суспільних справ та справ освіти і культури, а також офіс з міжнародних інформаційних програм [3].

Такі реорганізаційні зміни, як можна було прогнозувати, зумовили тенденцію до підвищення рівня інтелектуальної ваги держдепартаменту в системі вироблення зовнішньополітичних рішень на президентському рівні, а, відтак, і впливовості цієї організації як провідної структури, спроможної забезпечити (за умов невизначеної ролі інших провідних структур) загальне керівництво зовнішньополітичним механізмом США. Характерно, що саме недостатній ресурсний і, втім числі, інформаційний потенціал держдепартаменту, а також те, що в межах цієї організації не було розгалуженої бюрократичної структури („бюрократичного мускулу”), багато аналітиків вбачало причини його недостатньої ефективності у зовнішньополітичній сфері, включаючи в цьому розумінні й постбіполярні часи [12, р. 23 - 25; 13, р. 46 - 48].

Втім слід зазначити, що навіть за умов структурного розширення держдепартаменту через утворення в його межах низки нових підрозділів і бюро, він, як і раніше, залишається чи не найменшою, порівняно з іншими, структурою в системі зовнішньополітичного механізму США. Його загальна чисельність – близько 25 тисяч працівників на другу половину 1990-х років – складала менше 1 % від загальної кількості урядовців федерального рівня, а бюджетні кошти на утримання поступалися за обсягами решті департаментів виконавчої влади США [2, р. 60 - 61]. За цих обставин зберігає свою актуальність стереотип сприйняття

держдепартаменту як „пігмея серед гігантів” [14, р. 386] – чинник, що обмежує його можливості перейти на провідні позиції в системі керівництва зовнішньополітичним процесом США.

Слід додати до цього й традиційну інертність або навіть консерватизм поведінки посадовців держдепартаменту як тенденції, що відображає певну субкультуру дипломатичної практики США. Існує навіть уявлення про відокремленість держдепартаменту від потреб політичної позиції президента, оскільки, як зазначають деякі фахівці, представляючи позиції інших країн, він (держдепартамент) по суті перетворюється на захисника інтересів „своїх клієнтів” в системі урядових структур США [14, р. 387].

Якщо визнати останнє за реальність, то зрозумілим видається визнання в американській літературі чинник, що стримує можливі претензії цього відомства на лідерство, як певна відчуженість держсекретаря від особисто керованого ним департаменту. Так, держсекретарі, як відзначають такі дослідники, як Ч. Кеглі і Ю. Вітткоф, „прагнуть скоріше відсторонити себе від департаменту, ніж приділити йому особисту увагу, так необхідну для активного залучення відомства до політичного процесу” [14, р. 385].

Це можна пояснити кількома причинами, а передусім утвердженою в діяльності американських президентів тенденцією використовувати держсекретарів як „власних” радників, що, попри консерватизм і специфіку функціонування держдепартаменту як установи, здатні кваліфіковано окреслювати пріоритети зовнішньої політики країни.

Іншою, не менш важливою причиною вищезазначеного є недостатній рівень взаємодії держсекретарів і керованого ними департаменту або, іншими словами, залученої до цього відомства бюрократії – практика, що почала відверто проявляти себе в системі зовнішньополітичного механізму від діяльності Дж. Ф. Даллеса після Другої світової війни. Так, „Даллес, – пишуть, наприклад, Ч. Кеглі і Ю. Вітткоф, – визнається одним з найбільш впливових держсекретарів двадцятого століття, і, однак, він зробив надзвичайно мало для здобуття організацією (держдепартаментом, – **авт.**) спроможності лідирувати. Даллес офіційно заявляв президенту Ейзенхауеру, що посяде пост (держсекретаря, – **авт.**) тільки за умови, якщо він не буде відповідати за управління департаментом і закордонною службою”. У такому ж напрямі, зазначають ці автори, діяв і наступник Дж. Ф. Даллеса Д. Раск, який відверто нехтував аналітичною експертизою держдепартаменту. І далі: „Ті, хто наслідував Даллеса і Раска, включаючи Кіссінджера, Венса, Маскі, Хейга, Шульца, Бейкера, Крістофера, також майже нічого не зробили для наведення мостів між вищими посадовцями і кар’єрною бюрократією задля більш активного залучення останніх до процесу формування політики” [14, р. 385].

Такий підхід не можна вважати абсолютно об’єктивним з урахуванням тенденції на відчутні реорганізаційні зміни держдепартаменту, започатковані У. Крістофером у постбіполярні часи. Причому, саме У.

Ірина Дудко

Крістофер був особливо чутливим до негативних стереотипів щодо держдепартаменту, прагнучи подолати уявлення про „самостійні” інтереси відомства, його консерватизм, нездатність до розвитку та відчуженість від позиції президента. Характерно, що У. Крістофер заявляв, що найважливішою „картою” в діяльності Держдепартаменту є „американська карта”. Причому, така позиція повністю збігалася з намірами адміністрації Б. Клінтона приділити особливу увагу економічним проблемам задля поєднання завдань внутрішньої і зовнішньої політики США [14, р. 387].

Втім, ані У. Крістоферу, ані його наступникам на посаді держсекретаря – М. Олбрайт (в часи президентства Б. Клінтона) та К. Пауеллу (в перший строк президентства Дж. Буша-молодшого) як особливо впливовим фігурам у сфері зовнішньої політики США останніх десятиліть не вдалося оминати критики щодо необґрунтованості деяких, особливо важливих їх ініціатив у системі зовнішньої політики. Йдеться, передусім, про мілітарні операції США за кордоном – в Боснії (1995 р.), Югославії (1999 р.), Іраку (2003 р.).

Зазначене можна розглядати як з огляду на утверджену ще в біполярні часи традицію американських адміністрацій досягати зовнішньополітичних успіхів переважно силовим шляхом, так і з огляду на те, що претензії держдепартаменту на статус „мозкового” центру зовнішньополітичного механізму – здатного не тільки дотримуватися традицій, а й об’єктивно оцінювати усі можливі наслідки здійснюваних ініціатив у сенсі інтересів як самих США, так і світової спільноти – не досягли реального утвердження, навіть з врахуванням здійснюваних реформаційних змін. Ще менш реальним можна вважати нині можливі претензії держдепартаменту на керівну роль в системі зовнішньої політики, оскільки він навряд чи зможе успішно конкурувати з РНБ, навіть незважаючи на значні провали останньої щодо координації окремих компонентів зовнішньополітичного механізму в постбіполярні часи.

За таких обставин призначення на посаду держсекретаря від початку другого президентського строку Дж. Буша-молодшого такого визнаного політика, як К. Райс, що здійснює набагато більший вплив на політичний процес, ніж, скажімо, радник з питань національної безпеки і голова РНБ Дж. Хедлі, може й не мати очікуваних результатів стосовно значного підвищення впливу держдепартаменту у зовнішньополітичній сфері, а стане традиційною політичною лінією президентів на використання радників „на свій розсуд” при збереженні системи впливів в межах зовнішньополітичного механізму, сформованої за попередні часи.

Йдеться про суб’єктивні підходи президента до визначення моделі функціонування зовнішньополітичного механізму (від впливовості окремих структур до впливовості окремих осіб) – тенденції, що не виключає, у свою чергу, посилення суб’єктивістського характеру процесу

прийняття рішень на президентському рівні. Це не може не враховуватися при аналізові перспектив вироблення і реалізації американської зовнішньої політики, з одного боку, а з іншого – тих наслідків, з якими може бути пов'язана ця політика з огляду на глобалістські зовнішньополітичні орієнтації країни, а також специфіку функціонального забезпечення позиції і дій у зовнішньополітичній сфері президентів США.

Література:

1. Современные Соединенные Штаты Америки. Энциклопедический справочник. – М.: Политиздат, 1988. – 542 с.
2. After the End. Making U.S. Foreign Policy in the Post-Cold War World./ Ed. By Scott J.M. – Durham and London: Duke University Press, 1998. – 427 p.
3. Department Organization. – <http://www.state.gov/r/pa/ei/rls/dos/436.htm>.
4. U.S. Department of State. F.Y. 1994 International Affairs Budget: Promoting Peace, Prosperity and Democracy // U.S. Department of State Dispatch. Supplement 4. – April 1993. – P. 2.
5. **Moose R. M.** Foreign Policy Challenges in a Changing World // U.S. Department of State Dispatch. – June 1996. – N 7. – P. 309.
6. **Weiner T.** U.S. Seizes Suspect in Killing of 2 C.I.A. Officers. – New York Times. – June, 18. – 1997. – P. A1, A6.
7. **Friedman Th. L.** Foreign-Aid Agency Shifts to Problems Back Home. – New York Times. – June, 26. – 1994. – P. 1, 18.
8. **Johnson J.** A New „Green” Direction for U.S. State Department. // Environmental Science and Technology. – 1996. – N 30. – P. 246 A.
9. **Albright M. K.** Earth Day 1997 // U.S. Department of State Dispatch. – March/April 1997. – N 8. – P. 35 - 36.
10. **Christopher W.** Budget Priorities for Shaping a New Foreign Policy. Statement before Subcommittee on Commerce, Justice, State and Judiciary of the House Appropriations Committee // U.S. Department of State Dispatch. – March 1993. – N 4. – P. 138.
11. **Christopher W.** Department of State Reorganization plan // U.S. Department of State Dispatch. – February 1993. – P. 69 - 73.
12. **Crabb C.V., Holt P.** Invitation to Struggle. Congress, the President, and Foreign Policy. Fourth Edition. – Washington, D.C.: C.Q. Press, 1992. – 322 p.
13. **Gigrich N.** Rogue State Department.// Foreign Policy. – 2003. – N 137. – P. 42-48.
14. **Kegly Ch. W., Wittkoph Jr. E. R.** American Foreign Policy. Pattern and Process. Fifth Edition. – New York: St.Martin's Press, 1996. – 654 p.

Республіка Польща як новий актор в європейській політиці безпеки і оборони

Ярополк Тимків,
докторант Університету Марії Кюрі-Склодовської
(м. Люблін, Республіка Польща)

Подальше вдосконалення безпекової політики дуже важливе для майбутнього Європейського Союзу (ЄС), оскільки середовище безпеки в Європі та навколо неї постійно змінюється. Поруч з позитивними змінами на тлі європейської та євроатлантичної інтеграції з'являються нові виклики та загрози, на які необхідно ефективно реагувати.

Процес творення європейської політики безпеки та оборони (ЄПБО) в нинішніх умовах постійно поглиблюється. Яким може бути остаточний вигляд цієї системи? Таке питання є предметом палких дискусій серед членів Європейського Союзу. Слід зазначити, що Польща перед вступом до ЄС з невеликим бажанням прийняла ідею ЄПБО й досі ставиться до неї з певним скепсисом [1]. Одне з найбільш суперечливих і контраверсійних питань для Польщі (і не тільки для неї) щодо спільної зовнішньої політики і політики безпеки (СЗППБ), зокрема, спільної оборонної політики, є взаємодія з Північноатлантичним альянсом (НАТО) – погляди на цю проблему неоднозначні. У Ніццькому договорі щодо цього зазначається, що „політика Союзу не повинна ставити під сумнів особливий характер політики безпеки і оборони певних держав-членів і має поважати зобов'язання певних держав-членів, які вважають свою спільну оборону забезпеченою у рамках НАТО, і має узгоджуватися зі спільною політикою безпеки та оборони, що формується на цій основі” [2].

Нині ЄПБО і НАТО більше нагадують дві сторони однієї медалі. Отже, виникає потреба не лише в доцільному розподілі їх сфер діяльності, але й у здійсненні органічних змін в обох інституціях, які б сприяли тіснішій співпраці. На думку багатьох дослідників, ситуація у міжнародних відносинах сприяє змінам у напрямі більшої самостійності європейців, і тут зрозуміло, що організацією, котра б мала виражати цю самостійність, є ЄС. Проте багато складових ЄПБО, де можна було б очікувати від ЄС конкретних досягнень, на сьогодні існує лише на папері. І хоча

декларативно зроблено достатньо: прийнято відповідні документи, створено низку структур для дієздатності ЄПБО, все ж не вистачає політичної волі країн-членів наповнити документи реальним змістом, аби створити дієву, ефективну систему саме європейської безпеки і оборони. Роль Польщі, нового, досить серйозного і перспективного члена ЄС, у вирішенні цієї проблеми як у позитивному сенсі (можливість посісти одне з ключових місць у процесі перетворення ЄПБО на ефективний механізм забезпечення безпеки всередині ЄС та, можливо, і в регіоні близького оточення Союзу), так і в негативному (гальмування процесів, що стосуються ЄПБО і СЗППБ, розраховуючи, в основному, тільки на НАТО, і, зокрема, на США, брак політичної волі керівництва держави знайти порозуміння зі своїми європейськими партнерами, а також брак ініціативи самої держави щодо наповнення реального змісту ЄПБО) – значна.

Досягнення порозуміння щодо майбутнього у сфері зовнішньої політики, політики безпеки і оборони не є легким завданням з огляду, між іншим, на різницю національних інтересів як серед держав-членів ЄС, так і між ЄС та США, а, отже, й існуванням багатьох спірних пунктів в пропозиціях щодо розвитку СЗППБ і ЄПБО. Хоча американці і європейці й надалі зустрічаються з різними проблемами міжнародної і регіональної безпеки, все ж немає згоди щодо того, як найліпше з ними впоратися. Дискусії щодо Іраку показали, що інтереси Європи і США часто відрізняються, тому слід констатувати, що ЄС не має іншого виходу, ніж зміцнювати й консолідувати зусилля держав-членів [3].

Як можна було переконатися з подальших подій, ЄС і надалі робить спроби формувати власну зовнішню і безпекову політику. Зрозуміло, що останні події на міжнародній арені та проблеми з конституційним процесом в ЄС не означають припинення зусиль з підвищення ефективності СЗППБ і ЄПБО. Загалом можна сказати, що союз Європи з США є не таким однозначним, як уявляли поляки. Та все ж, як вважає, зокрема, Й. Тимановський, розбудова європейської політики безпеки зовсім не повинна інтерпретуватися як альтернатива НАТО, а як доповнення до цієї організації [4].

Тодішній міністр закордонних справ Польщі В. Цімошевич у представленні 12 березня 2003 року в Берліні польського бачення майбутнього СЗППБ, підкреслив, що, поряд з НАТО, СЗППБ є важливим інструментом забезпечення безпеки Польщі. Міністр нагадав, однак, що „проблема Іраку виразно оголила слабкість СЗППБ”. Він також зазначив, що, з польської точки зору, СЗППБ „повинна спиратися на сильні трансатлантичні зв'язки”, а також охоплювати політичний діалог із східними сусідами Польщі [5].

З огляду на історичний досвід і географічне положення країни, головним мотивом польських прагнень до НАТО і ЄС було бажання стати, насамперед, „споживачем” безпеки, яку надають ці організації. Таке

настановлення й надалі формує бачення частини польських політиків, котрі більше уваги надають збереженню тих функцій НАТО, котрі гарантують оборону, ніж тим, завдяки яким може воно (НАТО) стати інструментом польської зовнішньої політики.

Останніми роками сподівання НАТО, а особливо ЄС, зводяться до того, що Польща зробить необхідні кроки, аби перейти повністю з позиції „споживача” безпеки (англ. net security consumer) на позицію її „творця” (англ. net security provider). І така реорієнтація ролі необхідна, якщо Польща хоче, щоби союзники цілком рахувалися з її голосом та інтересами [6].

Вагання Польщі щодо такої зміни ролі обумовлюються, насамперед, сумнівами щодо майбутньої ефективності і практичної дієздатності ЄПБО та СЗППБ, від її реакційної, в основному, зовнішньої політики, а також з відчуттям загрози з боку Російської Федерації. Слід зазначити, що Польща прагне вивільнити регіон Центрально-Східної Європи від неоімперіальних впливів Росії, покласти тут край російській експансії, створивши за своїми східними межами „демократичний кордон” держав. У цій концепції найяскравіше проглядається активність Польщі як адвоката інтересів України у ЄС і НАТО [7].

У відносинах з ЄС, з точки зору Польщі, особливого значення набуває те, що Варшава від самого початку могла вклинитись в багато з впроваджуваних змін і брати участь у формуванні ЄПБО. Можна стверджувати, що в міру того, як ЄС щораз докладніше окреслюватиме ЄПБО, позиція Польщі та її можливості у формуванні політики зростатимуть. Залучення Польщі активнішим стане тоді, коли дійде до операцій, що будуть проводитись в рамках ЄПБО, коли будуть піддані випробуванню механізми співпраці ЄС і НАТО та будуть окреслені межі впливів учасників.

Ще одним елементом скепсису є проблема спроможності ЄС автономно планувати військові операції так званих петерберзьких місій. З урахуванням того, що США все більше не бажають надавати свої війська для миротворчих місій у Європі, ЄС потрібно якнайшвидше розвивати свої можливості з реагування. Яскравим прикладом такої потреби є те, що при проведенні операції ALTHEA в Боснії і Герцеговині ЄС співпрацює з Альянсом і користується його військовою підтримкою, хоча в майбутньому відносини цих організацій можуть базуватись, насамперед, на політичній співпраці та до певної міри у плануванні [8]. Як вважають експерти, вже сьогодні можна використовувати потенціал нових держав-членів. Наприклад, польсько-український батальйон, котрий налічує близько 2000 солдатів, міг би стати вагомими підсиленням для європейських військових одиниць в операціях з виконання петерберзьких завдань [9].

Аспект співпраці в рамках ЄПБО викликав у Варшаві досить поважні побоювання і є істотним джерелом розбіжностей, зокрема, між Польщею

і Францією та частково з Німеччиною. Позицію Польщі критикували в Парижі: французи жодним чином не могли зрозуміти державу, котрій так дуже залежало спочатку на вступі, а потім на посіданні відповідного місця в ЄС, і котра, будучи вже членом спільноти, не бачить користі, котру могла б отримати від запровадження ЄПБО [10].

Водночас потрібно підкреслити, що, поза різницею в декотрих питаннях з цими партнерами, існує, наприклад, згода між Польщею і Німеччиною щодо основоположної структури архітектури безпеки в Європі. По-перше, обидві сторони визнають необхідність американської присутності в Європі, отже, вважають НАТО фундаментом зовнішньої і безпекової політики. По-друге, Польща вже відійшла від своєї надкритичної позиції щодо європейської політики безпеки і оборони та висловила бажання брати участь в ЄПБО. По-третє, Польща висловила бажання бути важливим чинником стабілізації в регіональній площині, що також має важливе значення для Німеччини. І, нарешті, Польща довела, що в межах своїх можливостей має бажання і може брати активну участь в розв'язанні критичних ситуацій і не ухиляється, якщо це необхідно, від військової участі на боці союзників [11].

Британські політики також переконані, що Польща підтримує ЄПБО. Позиція Варшави не розглядається в Лондоні в якийсь конкретний спосіб, як це спостерігається місце в Парижі чи Берліні. Вважається, що такий образ Польщі формує наступний чинник: факт, що Польща вступила в НАТО до вступу в ЄС, справляє враження, що Альянс важливіший для неї, що, у свою чергу, відбивається на перемовинах з ЄС щодо ЄПБО. Як стверджує С. Потебохм, польсько-британські відносини в питаннях безпеки можна окреслити як приязні, хоча дещо кволі [12]. І все ж насамперед британські політики очікують від Польщі внесення свого вкладу в розвиток ЄПБО. Як новий член ЄС, Польща має найбільші за кількістю сухопутні війська, що може забезпечити Варшаві місце в ЄС біля Парижа і Лондона. Більше того, якби інтеграція польської армії в межах сил швидкого реагування (СШР) відбувалась так само ефективно, як з натовськими структурами, то європейська складова НАТО була б відповідно зміцнена. Потрібно вказати, що хоча, з одного боку, обидві держави об'єднує ідеологічна симпатія, що спирається на військове братерство часів Другої світової війни, а також збіг поглядів на європейсько-американські проблеми, з другого боку, ці сторони розділяють географічне положення і культурні традиції. Отож можна очікувати, що коли Велика Британія й надалі розглядатиме Польщу як головного партнера в Центральній-Східній Європі, то маймовірно, що відносини обох держав стануть будь-коли такими ж інтенсивними, як між Польщею і Німеччиною [13].

Зауважимо, що Німеччина є тим партнером, з котрим Польща може розвивати співпрацю в справах безпеки найефективніше. Польсько-

німецькі відносини не тільки інтенсивно розвиваються після завершення „холодної війни”, зокрема, у сфері безпеки, але їх об’єднує й теперішній польський і колишній німецький досвід перебування на краю ЄС. Отже, зрозуміло, що поляки знаходять більше порозуміння і співчуття щодо свого становища в Берліні, ніж в будь-якій іншій європейській столиці.

В ЄС, де польські проблеми розглядаються досить поверхово, позиція Польщі породжує здивування і побоювання, що вона, як член ЄС, прагне (чи буде прагнути) стримувати інтеграцію в межах політики безпеки і оборони. А для цього, як вважає А. Чюпінський, Польщі слід зламати скептичність і серйозно поставитися до європейського проекту розбудови того „стовпа”, котрий може стати другим „стовпом безпеки” для Польщі [14].

Погоджуємося з думкою В. Староня, котрий вважає, що із вступом до НАТО і ЄС рівень безпеки Польщі значно зріс, але і зріс також рівень відповідальності. „Розраховуючи, що, за необхідності, інші стануть в нашої обороні, ми мусимо бути готові ставати в обороні інших” [15].

Нині Польща досягла багатьох позитивних зрушень в напрямі ефективного розвитку і залучення в ЄПБО. Але й надалі залишається широке поле для діяльності та ряд дискусійних питань у цій сфері для польських політиків. На нашу думку, в Польщі потрібно відкрито, в публічних дискусіях говорити як про сучасні загрози та виклики безпеці, так і про активну участь в ЄПБО, можливо, в ролі ініціатора різних заходів, а також шукати ефективних розв’язок на сьогодні та на майбутнє. Навіть з міркувань внутрішньої безпеки ці питання мають фундаментальне значення. Потрібно акумулювати всі зусилля, щоб для найважливіших справ держави, серед яких є і справа безпеки, можна було створити понадпартійне порозуміння.

Мусимо констатувати, що, попри беззаперечні успіхи, польська політика має все ж проблеми з самостійним і таким, що передбачав би динаміку міжнародних відносин, визначенням зовнішньої політики та національних інтересів. Приналежність півстоліття до блоку комуністичних держав, в котрому функції єдиного стратега виконував СРСР, залишило виразне спустошення. Часто є нормою, що питання європейської безпеки чи польської присутності в Альянсі, в тому числі реформування війська, опиняються в центрі політичних дискусій тільки в момент постановня дискусії серед партнерів, чи коли Польща стає об’єктом критики зі сторони.

В Брюсселі виразно чути голоси, що у питаннях європейської безпеки, що динамічно змінюються, позиція Польщі постійно набирає високого значення. І Брюссель сподівається, що Польща, можливо, якнайшвидше візьме і на себе роль „творця” безпеки. Це очікування відповідає загальній тенденції. Попри те, що Варшава має як можливості, так і бажання набути цю роль, ситуацію ускладнює суперечність пріоритетів і дуже повільний

темпер реформ, котрі значно ускладнюють перехід від ролі „споживача” до ролі „творця” європейської безпеки в ХХІ столітті.

Отже, можемо зробити наступні **висновки**. Аналіз польської зовнішньої політики дає підстави стверджувати, що успіх, який в широкому плані вдалося досягнути Польщі, та її добра адаптація до політичних вимог, що ставляться перед членами ЄС, спричинили одночасно подальше зростання сподівань і умов до такого рівня, що можливості Польщі до повної переорієнтації політики безпеки підлягають щораз гострішій оцінці.

Окрім того, розрив, що виникає між, з одного боку, політичними амбіціями і можливостями держави, з другого – між потребою участі в сильному ексклюзивному клубі, що дбає переважно про своїх членів, і необхідністю залучення потенціалу будь-якого союзу для безпеки третіх держав породжує конфлікт двох перспектив: Польщі як „споживача” і „творця” безпеки. Його існування унеможливорює не тільки окреслення ролі Польщі в НАТО, але також є перешкодою на шляху до повного залучення в процес формування нової системи європейської безпеки, зокрема, ЄПБО.

Можливо, взагалі настав час, щоб Варшава зробила серйозний поворот в бік ідеї системи саме європейської безпеки, що в жодному випадку не означає відхід від НАТО; час, щоб Польща, як і решта європейських союзників, думаючи про власну безпеку, зважали на роль військової присутності США в Європі, котра (все на це вказує) буде далі обмежуватись. Британський уряд зрозумів це під час приготувань до операції в Косові і вирішив приєднатися до проекту європейської оборонної політики, що не підірвало його дружби з Вашингтоном. Цей приклад показує, що немає суперечностей між творенням європейської оборонної політики і сильними євроатлантичними зв'язками. Швидше навпаки: перша є умовою втримання других.

Для Польщі становлення тривалих партнерських зв'язків в межах СЗППБ і ЄПБО з Німеччиною, Францією, Великою Британією, а також з будь-якою іншою державою-членом ЄС, залежить від уміння вправно знайти свою роль в європейських та євроатлантичних відносинах, а також від свого вкладу у забезпечення стабільності та безпеки, тобто переходу на позицію „творця” безпеки.

Бажаючи стати впливовим гравцем в європейських та євроатлантичних відносинах, Польща мусить вдатися до глибоких рефлексій щодо свого бачення безпеки, чітко визначити пріоритети внутрішньої і зовнішньої політики, зробити складний вибір на користь ЄПБО, котрий потягне за собою серйозні суспільні й економічні наслідки. Хоча після 11 вересня багато загроз не зникло тільки тому, що світ присвятив себе боротьбі з тероризмом, задоволення амбіцій Польщі утримати контакти з головними її партнерами і знайти собі гідне місце в ЄС та НАТО вимагатиме, в першу чергу, перегляду сенсу і цілей її

присутності в цих організаціях.

Серед важливих рішень, які мусить прийняти Польща, на нашу думку, потрібно виокремити такі:

- впоратися з проблемою бачення європейськими державами Польщі як учня США в справах безпеки. Це, насамперед, проблема чіткого акцентування власних інтересів таким чином, щоб не було сумнівів, що за цим стоїть серйозний політичний аналіз, а не бажання сподобатись заокеанському союзникові. Не йдеться про штучне профілювання внутрішньої і зовнішньої політики в бік Європи, але про набуття навички критичного підходу, що не означає, що Польща стане „поганим” союзником для США;

- у подальшій перспективі на тривалість відносин ЄС і США, в тому числі Польщі і США, а тим самим на майбутнє безпеки Польщі, впливатиме те, наскільки збігатимуться європейські та американські інтереси. Польща мусить виробити сильну позицію в ЄС, щоб активніше й результативніше впливати на їх формування;

- східна політика Польщі, пристосована до нової ситуації в Європі і світі, мусить і надалі інтенсивно розвиватися, і це може бути польським вкладом в європейську і євроатлантичну безпеку. Польща мусить бути готова і спроможна взяти на себе зобов'язання та відповідальність за реалізацію східного напрямку європейського політичного курсу – це зможе істотно підняти авторитет держави у ЄС та принести цілком конкретні вигоди;

- своєю раціонально і виваженою політикою Польща мусить вміло забезпечити зближення з Росією. Відкидаючи бачення Росії як потенційного агресора, як держави, що тривалий час домінувала на Сході Європи, і відійшовши від сприйняття Росії тільки крізь призму історії, польська політика безпеки мусить шукати можливості такої політичної співпраці, дво- чи багатосторонньої (наприклад, спільно з Україною), котра могла б забезпечити Польщі більший вплив на європейську політику, ніж зараз;

- у військовій сфері Польщі більшість витрат потрібно спрямовувати на дослідження і модернізацію апарату забезпечення безпеки і оборони. Структуру ЗС потрібно ґрунтовно реформувати в такий спосіб, щоб створювати сучасно оснащені, вишколені і мобільні одиниці. Надзвичайно важливим є розвиток незалежного експертного підґрунтя, тобто невійськових дослідних інститутів, котрі б спеціалізувалися в питаннях політики безпеки і оборони.

Що ж стосується безпосередньо України, то вдале відчуття Польщею геополітичної ситуації в Україні під час „помаранчевої революції” [16] (до речі, не всі в Європі відчували це), повинно розвинути в тіснішу співпрацю щодо формування безпеки не тільки в регіоні, а й у цілій Європі. Геополітична мудрість Польщі мусить полягати у вмілому використанні добрих відносин з Україною для реалізації своїх прагнень посісти не

останнє місце в ЄС і бажанні стати основним проводирем у визначенні Східної політики Союзу. Взаємодіюча ефективна співпраця над виробленням нових і вдосконаленням чинних механізмів забезпечення європейської безпеки, наприклад, адаптація концепції кооперативної безпеки до європейських умов із залученням усіх держав цього континенту, можуть вивести Польщу і Україну разом принаймні в лідери регіону у формуванні безпеки цілої Європи, утвердивши тим самим статус Польщі як держави – „творця” безпеки.

Підсумовуючи, вважаємо за необхідне наголосити, що Польща як країна, що має надзвичайно важливе геостратегічне положення на континенті, природно покликана відігравати важливу роль у забезпеченні стабільності в Європі, розбудові нової архітектури загальноєвропейської системи безпеки і оборони. Європа в найближчому майбутньому може стати самодостатньою конкурентоспроможною у сфері безпеки і оборони, але тільки мобілізавши весь необхідний для цього і наявний на континенті потенціал, включаючи такі країни, як Польща і Україна.

Література:

1. Детальний аналіз ставлення Польщі до ЄПБО між 1999 та 2002 роком див.: **Osica O.** Wspolna europejska polityka bezpieczenstwa i obrony w perspektywie Polski / Raporty i Analizy.- № 5/01.- 48 s.; **Stolarczyk M.** Bezpieczenstwo Polski i Europy Srodkowej u progu XXI wieku // Stosunki mindzynarodowe w Europie na przelomie XX i XXI wieku: wybrane aspekty / Pod red. Przewlockiego J. i Stolarczyka M. - Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Slaskiego, 2002.- S. 49 - 78; Polska polityka zagraniczna w 2001 roku w poszukiwaniu nowych mozliwosci // Rocznik Strategiczny 2001/2002. - Warszawa: Scholar, 2002. - S. 374 - 400.

2. Nice Treaty: Official Journal of the European Communities. – C. 80/1. – 10. March, 2001. – Brussels, 2001. – Доступний з: http://europa.eu.int/eurlex/en/treaties/dat/nice_treaty_en.pdf

3. Суперечка про Ірак на початку 2003 року висвітлювала навіть всередині ЄС серйозні розбіжності поглядів. Держави Центральної Європи, зокрема Польща, продемонстрували проамериканську позицію, хоча таку ж позицію зайняли і деякі інші держави-члени ЄС, що, з одного боку, підтверджувало помилковість зробленого американським міністром оборони Д. Рамсфелдом поділу на „нову” і „стару” Європу, а з іншого – спричинилося до того, що іракська криза не поклала остаточно тінь на відносини ЄС з цими державами. Див.: **Pawlikowska I.** Europejska polityka bezpieczenstwa i obrony w koncepcjach bezpieczenstwa panstw Europy Srodkowej - Warszawa: MON. DPO, 2004. - S. 31 – 39.

4. **Tymanowski J.** Polityka bezpieczenstwa Unii Europejskiej // Bezpieczenstwo Polski w perspektywie czlonkostwa w Unii Europejskiej /

Pod red. nauk. Wijtaszczyka K. A. - Warszawa: 2002. - S. 25.

5. Future of the Common Foreign and Security Policy – Lecture by Minister of Foreign Affairs of the Republic of Poland Włodzimierz Cimoszewicz, Friedrich Ebert Foundation, Berlin, March 12th, 2003. - Доступний з <http://www.msz.gov.pl/Minister,powiedzial,1216.html>

6. „Творцем безпеки” можна вважати державу, котра має повний спектр військових і невійськових засобів, котрі дозволяють ефективно впоратися з кризами. Ці засоби вимагають, у свою чергу, постійного і передбачуваного бюджету на національну оборону і безпеку, котрий має спиратися на загальнодержавну угоду, котра б забезпечувала цілісність стратегічних пріоритетів. Тим самим держави, що творять безпеку, мусять виділяти велику частину видатків на безпеку і оборону переважно для того, щоб володіти сучасними підрозділами, готовими виконувати місії за межами держави. Порівн. з: **Longhurst K.** Od roli konsumenta do roli producenta // Nowy członek „starego” Sojuszu. Polska jako nowy aktor w euroatlantyckiej polityce bezpieczeństwa / Pod red. Osicy O., Zaborowskiego M. - Warszawa: Fundacja Centrum Stosunków Międzynarodowych, 2002. - S. 61 - 82.

7. Мусимо не погодитись з думкою польського дослідника С. Беленя, котрий вважає, що „з’ясувалося, що ставки на стратегічне партнерство з Україною не принесли ніяких очікуваних ефектів. Помилкою виявилось протиставлення відносинам з Росією нібито упревілейованими взаємовідносинами з Україною”, а тим більше, що „настав час покінчити з мріями, що вдасться в уявному майбутньому перетягнути на бік Заходу і ліберальної демократії Білорусь і Україну”. Він пропонує польській дипломатії охолонути стосовно України, використовуючи це як можливість залагодити відносини з Росією. Див.: **Bielen S.** Paradoxy polskiej polityki zagranicznej // Studia Europejskie. - Numer 2 (30). - 2004. - S. 19, 28 і далі.

8. Після превентивно-стабілізаційної операції „Лис” (Task Force Fox) у Македонії 2003 року перелік місій, які взяв на себе ЄС, безумовно розширився. 2003 року миротворча операція в Конго – „Артеміда”. З 2004 року місія в Боснії і Герцеговині – ALTHEA, вона є продовженням місії SFOR (НАТО). Продовжуються також місії „Proxima” в Македонії та місія верховенства права „Themis” в Грузії. 9 серпня 2004 року Єврокорпус отримав від Кабулу керівництво над міжнародними стабілізаційними силами в Афганістані (ISAF). Єврокорпус було створено у травні 1992 року згідно з договором, підписаним у Ля Рошелі; на сьогодні він складається з 60 тисяч військових 5 держав-членів ЄС (ФРН, Франція, Іспанія, Бельгія, Люксембург). У майбутньому передбачається створення на його основі армії ЄС. Детальніше: **Zieba R.** Europejska Polityka Bezpieczeństwa i Obrony // Instytucjonalizacja wielostronnej współpracy międzynarodowej w Europie. / pod red. Parzymiesa S. i Zieby R. - Warszawa: Wydawnictwo Naukowe

Scholar, 2004. - S. 193 - 196.

9. **Dr. Simon Duke.** The Enlarged EU and the CFSP // Centrum Stosunkow Miedzynarodowych. Reports&Analyses. - 2004. - № 5. - S. 8 - 9.

10. **Knowles W.** Grzech zaniechania? Bezpieczenstwo i polityka obronna w Nowej Europie a relacje francusko-polskie // Nowy czlonек „starego” Sojuszu. Polska jako nowy aktor w euroatlantycznej polityce bezpieczenstwa / Pod red. Osicy O., Zaborowskiego M. - Warszawa: Fundacja Centrum Stosunkow Miedzynarodowych, 2002. - S. 179.

11. **Miszczak K.** Niemcy i Polska wobec europejskiej polityki bezpieczenstwa // Sprawy Miedzynarodowe. - № 1 (LVIII). - Styczen - marzec 2005. - S. 79 - 109; **Lang Kai-Olaf.** Skazani na siebie? Szanse i zagrozenia polsko-niemieckiego partnerstwa w euroatlantycznej polityce bezpieczenstwa // Nowy czlonек „starego” Sojuszu. Polska jako nowy aktor w euroatlantycznej polityce bezpieczenstwa / Pod red. Osicy O., Zaborowskiego M. - Warszawa: Fundacja Centrum Stosunkow Miedzynarodowych, 2002. - S. 229 - 230.

12. **Pottembohm S.** Przyjazn bez zaangażowania. Polska – proatlantyczny partner Wielkiej Brytanii w Europie? // Nowy czlonек „starego” Sojuszu. Polska jako nowy aktor w euroatlantycznej polityce bezpieczenstwa. / Pod red. Osicy O., Zaborowskiego M. - Warszawa: Fundacja Centrum Stosunkow Miedzynarodowych, 2002. - S. 235 - 258.

13. Див.: **Бжезінський З.** Велика шахівниця.- Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. - С. 69 – 70.

14. **Ciupinski A.** Perspektywy rozwoju sil antykryzysowych Unii Europejskiej // Bezpieczenstwo panstw i narodow w procesie integracji europejskiej / Pod red.: Smialka W., Tymanowskiego J. - Torun, 2002. S. 55 - 72.

15. **Staron W.** Bezpieczestwo Polski u progu XXI wieku // Bezpieczenstwo Polski w perspektywie czlonkostwa w Unii Europejskiej / Pod red. nauk. Wijtaszczyka K. A. - Warszawa: 2002. - S. 70.

16. Згадати хоча б активну підтримку Польщі під час „помаранчевої революції”, коли вона перед ЄС намагалася якнайкраще реперзентувати інтереси української опозиції. Більше див: **Turczynski P.** Polityka Unii Europejskiej wobec Ukrainy / Sprawy Miedzynarodowe. - Kwiecien-czerwiec 2005. - № 2. - S. 52 - 85.

Комсомол та неформальні об'єднання України в період „перебудови”

Михайло Багмет,
доктор історичних наук,
декан факультету політичних наук
Миколаївського державного гуманітарного
університету ім. Петра Могили
Світлана Сорока,
аспірант кафедри політології
Миколаївського державного університету
ім. В. Сухомлинського

Автори статті на основі широкої джерельної бази аналізують особливості взаємовідносин ЛКСМ України з неформальними молодіжними об'єднаннями в другій половині 1980-х років. Розкривається зміст підходів партійно-комсомольських структур щодо неформальної молодіжної ініціативи, а також позитивні і негативні наслідки їх реалізації. Акцентовується увага на причинах, які завадили налагодженню співробітництва комсомолу з неформальними об'єднаннями.

В СРСР в період „перебудови” склалися передумови для зміни підходів державно-партійних структур до неформальної молодіжної ініціативи. Офіційно проголошувався відхід від попередніх адміністративно-репресивних методів на користь налагодження конструктивного діалогу з новими молодіжними об'єднаннями. Проте подальші події засвідчили, що, попри ці декларації, старі підходи давалися взнаки, що й унеможливило стабілізацію ситуації в молодіжному середовищі і призвело до загострення протиріч між офіційними й неформальними структурами. Хоча ті події вже стали історією, висновків з них не зроблено. Адже пошуки ефективного механізму взаємодії молодіжних об'єднань з державними і громадсько-політичними структурами тривають і досі. Вироблення такого механізму потребує комплексного підходу, який би враховував як реалії сьогодення, так і досвід вирішення цієї проблеми.

Новизна нашого дослідження полягає в спробі на основі сучасної методології наукових досліджень об'єктивно, з урахуванням нової

суспільно-політичної ситуації, висвітлити зміст, характер і наслідки взаємовідносин ЛКСМ України з неформальними об'єднаннями в 1985 - 1991 роках, виявити основні причини краху політики державно-партійних структур щодо неформальної молодіжної ініціативи.

Актуальність даного напрямку наукових досліджень знайшла своє відображення в працях як українських, так і російських дослідників. Серед праць українських авторів з цієї проблематики слід відзначити розвідки М. Головатого [1], В. Головенька, О. Корнієвського [2], В. Кулика [3], О. Бойка [4], К. Левчука [5], Т. Пашиніної [6], С. Червонописького [7]. Серед праць російських науковців заслуговують уваги розробки, присвячені різним аспектам діяльності неформальних молодіжних об'єднань, В. Бабахо і С. Левикової [8], О. Яницького [9], С. Косарецької [10].

В середині 1980-х років ситуація в молодіжному середовищі швидко змінювалася. Зростало відчуження молоді від політики, участі в діяльності офіційних громадських організацій. Ускладнювалося соціально-економічне становище молоді, поширювалися алкоголізм, наркоманія, злочинність. І цілком закономірно, що на порядку денному постала необхідність перегляду основних засад державної молодіжної політики, принципів вирішення актуальних проблем в молодіжному середовищі.

Зазначимо, що тодішні всесоюзні державно-партійні структури публічно визнавали необхідність перетворень в суспільно-політичній сфері, проте впроваджували їх дуже обережно й поверхово. Першим кроком до зміни підходів щодо громадської активності молоді стало визнання проблем в організації діяльності громадських утворень, свідченням чого стала думка, висловлена на XXVII з'їзді КПРС (1986 р.), про те, що творча та самодіяльна природа громадських об'єднань в країні реалізується недостатньо [11, с. 57 - 58]. В цих умовах, з метою розширення правової бази для оформлення громадської ініціативи, 13 травня 1986 року ухвалюється нормативний документ – „Положення про любительське об'єднання, клуб за інтересом”, затверджений, за ініціативою ЦК ВЛКСМ, 12 міністерствами і відомствами. Хоч згідно з ним клуби за інтересом проголошувалися формою громадської самодіяльності, проте зміст документа цієї тези не підтверджував: будь-яка діяльність об'єднання мала бути повністю підконтрольною організації-засновнику. Більше того, державні й громадські організації, які могли стати організаціями-засновниками, мали право відмовити у створенні любительського об'єднання. Та все ж це положення актуалізувало питання створення комсомолом спеціальних структур для більш широкої реалізації молодіжних інтересів і запитів у межах офіційних громадських об'єднань. Такі структури в 1986 - 1987 роках були створені в усіх містах України. Їх метою проголошувалася організація молодіжного відпочинку, підтримка молодіжної ініціативи і здійснення контролю над нею, налагодження взаємовідносин з неформальними молодіжними об'єднаннями.

Наступним кроком до змін стали рішення XX з'їзду ВЛКСМ (квітень 1987 р.), якими було визнано наявність проблем у молодіжному середовищі, а також те, що комсомол не завжди захищав інтереси молоді. Проголошувався початок перебудови у діяльності комсомолу на засадах демократизації та розширення простору для ініціативи й творчості молоді [12, с. 139]. В резолюції з'їзду проголошувалося, що необхідно впроваджувати прогресивні форми організації дозвілля. Для цього комсомол мав посилити ідеологічний і організаційний вплив на самодіяльні об'єднання молоді, сприяти розвитку здорових ініціатив в їх діяльності, а також безкомпромісно боротися з проявами, несумісними з соціалістичним способом життя [12, с. 150]. Отже, комсомол зобов'язувався здійснювати ідейний та організаційний вплив на неформальний молодіжний рух, підтримуючи ініціативи, які не суперечили інтересам існуючої системи, і протидіяти об'єднанням, котрі мали інші ідеологічні орієнтири, проводили „небажану” для влади діяльність.

Згідно з проголошеними цілями, було розроблено так званий диференційований підхід до неформальних об'єднань, в межах якого вирізнялися позитивні (просоціальні), нейтральні (асоціальні) і негативні (антисоціальні) групи. До позитивних відносили об'єднання соціальних ініціатив, які дотримувалися офіційної ідеологічної доктрини. До нейтральних (асоціальних) – об'єднання без певної соціально-політичної спрямованості, переважно субкультурні. Негативними вважалися об'єднання, що орієнтувалися на неофіційні ідейно-світоглядні позиції або зачіпали „заборонені” теми. Як правило, з першими двома видами об'єднань партійно-комсомольські структури намагалися взаємодіяти, надавати їм підтримку. З так званими негативними об'єднаннями необхідно було проводити індивідуальну ідейно-виховну роботу, викривати їх „антисупільну” спрямованість. Нераціональність такого підходу була очевидною, на чому наголошували дослідники молодіжного руху. Так, В. Левичева назвала класифікацію неформальних об'єднань на просоціальні, асоціальні та антисоціальні неправомірною. На її думку, універсальним критерієм класифікації повинен бути „закон, порушення якого має бути єдиною підставою для зарахування неформалів... до граfi „анти” [13, с. 31].

Реалізуючи наміри забезпечити керівництво неформальними молодіжними об'єднаннями та налагодити взаємовідносини з ними, державно-партійні структури, на нашу думку, мали такі цілі: 1) зберегти монополію комсомолу в молодіжному русі, перетворивши його на „справді самодіяльну організацію” шляхом залучення до його складу неформальних об'єднань; 2) вивести латентні неформальні об'єднання з нелегального становища, щоб мати можливість впливати на їх діяльність і зменшити „деструктивні” орієнтації; 3) об'єднати та очолити групи просоціалістичної спрямованості задля забезпечення підтримки

здійснюваної в країні політики і запобігання випадків будь-яких відхилень від офіційної ідеології в їх середовищі; 4) одержати можливість контролювати всі процеси в неформальному русі задля протидії створенню об'єднань, орієнтованих на неофіційні цінності.

Вже 1986 року комітети комсомолу починають налагоджувати зв'язки з представниками „неформальних” напрямів молодіжної ініціативи. Так, комсомол сприяв розгортанню діяльності рок-клубів, клубів самодіяльної пісні, клубів футбольних фанатів. Розпочалася співпраця з такою особливою категорією молоді, як „воїни-інтернаціоналісти”, котрі стали активно об'єднуватися ще на початку 1980-х років. На думку С. Червонописького, однією з причин створення таких об'єднань було те, що через замовчування і шельмування війни в Афганістані перед „афганцями” постала потреба боротьби за своє визнання, захист своїх політичних, соціальних прав і прав сімей полеглих воїнів, увічнення пам'яті тих, хто не повернувся з війни [14, с. 67]. Комітети ЛКСМУ почали активно сприяти створенню клубів воїнів-інтернаціоналістів після прийняття постанови Політбюро ЦК КПУ „Про заходи щодо реалізації в республіці постанов XXVII з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС у сфері національних відносин, посиленню інтернаціонального та патріотичного виховання молоді”, у якій вимагалось активніше залучати до виховання молоді воїнів-інтернаціоналістів, розширювати мережу військово-патріотичних об'єднань, оборонно-спортивних оздоровчих таборів, рад молодих воїнів запасу [15, арк. 29 - 30]. Відтак вже наприкінці 1980-х років кількість об'єднань „афганців” становила понад 900.

Проте конфліктні ситуації між воїнами-інтернаціоналістами та офіційними організаціями теж виникали – через намагання обмежити діяльність клубів, відмови у наданні їм приміщень тощо. Така ситуація, зокрема, сталася в Київській області, коли створення воїнами-інтернаціоналістами військово-патріотичного клубу „Пам'ять” при Богуславській середній школі викликало невдоволення її дирекції і згодом призвело до заборони клубу [16]. Але в цілому об'єднання „афганців” активно взаємодіяли з офіційними структурами. Це дозволило провести дві всесоюзні зустрічі воїнів-інтернаціоналістів – 1987 року в Ашхабаді та 1988 року в Новосибірську. За сприяння комсомолу відбувалося організаційне оформлення руху „афганців” на загальноукраїнському рівні. Важливою подією цього процесу став республіканський збір молодих воїнів запасу в червні 1988 року в Севастополі, котрий ознаменував створення єдиної Республіканської ради воїнів запасу.

В процесі налагодження діалогу з неформалами увагу комсомольських комітетів привернула й діяльність дружин охорони природи (ДОП). На початок 1988 року в 22 областях України налічувалося понад 30 студентських дружин і 15 ініціативних груп з охорони природи, які об'єднували 1600 осіб. Однак їх діяльність ускладнювалася надмірною

регламентацією з боку місцевих органів влади, недовірою до них інспекцій Державного комітету УРСР з охорони природи [17, арк. 26]. В цих умовах комсомол намагався допомагати дружинам. Так, ЦК ЛКСМУ підтримував ці дружини в їх конфлікті з Українським товариством охорони природи у 1986 - 1988 роках, завдяки чому ДОП були оформлені як самостійні молодіжні організації.

Після проголошення курсу на „широку демократизацію” в країні поширюється практика створення (з ініціативи КПУ та ЛКСМУ) мережі молодіжних дискусійних суспільно-політичних клубів. 1987 року їх вже налічувалося 1119 [18, с. 72]. Діяльність таких політклубів не передбачала будь-яких практичних дій, вона обмежувалася обговоренням проблем суспільно-політичного і економічного життя країни, що мало сприяти політичній просвіті населення. Оскільки „перебудова” мала здійснюватися в рамках існуючої політичної системи, то створювані при комітетах комсомолу, закладах культури, на підприємствах політклуби були орієнтовані винятково на офіційну ідеологію.

Наступним напрямом молодіжної неформальної ініціативи, яка теж часто розвивалася за підтримки ЛКСМУ, були національно-культурницькі об'єднання. Так, за сприяння міському комсомолу 1987 року у Львові було створено історико-культурологічне Товариство Лева, яке своїм головним завданням проголосило збереження культурних та історичних пам'яток, плекання української мови, розвиток і збереження українського фольклору. Керівником товариства став завідувач відділу міському ЛКСМУ О. Шейка. Таким чином комсомол сприяв ініціативі молоді й отримав можливість певною мірою контролювати її. Подібні об'єднання були створені в багатьох містах.

Ще одним позитивним наслідком визнання владою неформальної ініціативи молоді стало зняття інформаційного вето з цієї теми – вона стала відкрито обговорюватися на шпальтах газет, журналів, в радіо- і телевізійних програмах. Це сприяло актуалізації існуючих в молодіжному середовищі проблем. Так, в обласних центрах, за сприяння комітетів ЛКСМУ, були започатковані регулярні телевізійні програми про неформальні об'єднання молоді, їх співпрацю з комсомолом, організовувалися „Прямі лінії” з комітетами комсомолу. Зокрема, у Ворошиловграді проводилася програма „Контакт” [19, арк. 8], у Закарпатті – телевізійний журнал „Діалог” [19, арк. 22].

Втім, співпраця більшості неформальних об'єднань з офіційними структурами викликала неоднозначну оцінку. З одного боку, реалізація інтересів частини молоді у різних клубах і аматорських об'єднаннях сприяла зростанню молодіжної ініціативи, зменшенню деструктивних рис у діяльності деяких неформальних об'єднань, давала можливість зняти напругу у відносинах частини „неформальної” молоді з офіційними структурами. Активізувалась робота щодо створення структур для

організації молодіжного дозвілля. Вже на початку 1988 року в Україні діяло 105 госпрозрахункових молодіжних центрів, 450 молодіжних кафе, які об'єднували значну кількість самодіяльних формувань [20, арк. 34]. З іншого боку, співпраця з більшістю об'єднань практично обмежувалася лише набуттям ними статусу аматорського об'єднання, що давало молоді право вільно збиратися разом. Загалом же партійно-комсомольські структури не завжди подавали необхідну допомогу у вирішенні численних організаційних і матеріальних проблем діяльності об'єднань. Відтак дослідниця неформальних об'єднань Г. Вохмінцева мала всі підстави назвати таку політику офіційних структур „політикою відчинених дверей за браком реальної допомоги” [21, с. 38]. До того ж партійно-комсомольські структури намагалися жорстко регламентувати і контролювати неформальні молодіжні об'єднання, що обмежувало їх самодіяльність та інноваційність.

Спочатку здавалося, що диференційований підхід до неформальної молодіжної ініціативи спрацював досить успішно, проте вже незабаром виявилися його серйозні вади, що суттєво загальмувало процес. Однією з причин було небажання частини неформалів взаємодіяти з комсомолом. У зв'язку з цим до секретаріату ЦК ЛКСМУ почала надходити інформація про те, що окремі лідери неформальних об'єднань намагалися зберегти самостійність, уникали контактів з комсомольськими організаціями [22, арк. 132, 134]. Яскравим прикладом відмови від співпраці став рух хіпі, активісти якого відверто ігнорували пропозиції комітетів комсомолу [19, арк. 65].

Ще одним слабким місцем реалізації диференційованого підходу був відхід від офіційної ідеології в середовищі деяких об'єднань, що співпрацювали з комсомолом. Вони, як правило, орієнтувалися або на радикалізацію соціалістичної ідеології, зокрема, на запозичення соціал-революційних і анархістських ідей, або спиралися на соціал-демократичну доктрину. Особливо цей процес був характерний для частини політклубів, створення яких ініціювалося власне комсомольсько-партійними органами. В 1987 - 1988 роках в інформаціях про роботу суспільно-політичних клубів, які надходили до ЦК ЛКСМУ, повідомлялося: „Комсомол, організації та відомства, які відповідають за виховну роботу з молоддю, не завжди готові співпрацювати з такими об'єднаннями. Окремі лідери висувають ідеї політичного плюралізму, деідеологізації радянського суспільства” [19, арк. 60]. Вони також вдавалися до пошуків альтернативних шляхів розвитку суспільства, вимагали плюралізму молодіжних спілок [23, арк. 24].

Незважаючи на те, що ідейно-теоретичні пошуки цих об'єднань не виходили за межі марксистсько-ленінської теорії, партійно-комсомольські структури виявилися неготовими вести діалог з ними. Перешкоджав ідеологічний догматизм, неприйняття суспільно-політичних інновацій і страх втратити домінуюче становище в суспільстві. Тому партійні і

комсомольські комітети пішли шляхом заборони і дискредитації таких об'єднань. Отже, можна констатувати, що в процесі реалізації диференційованого підходу до неформальних об'єднань спрацювала формула: „Партія і комсомол співпрацює з усіма об'єднаннями, які не критикують їх діяльності та не зазіхають на їх монополію”.

У відповідь на створення опозиційних режимів молодіжних об'єднань 31 серпня 1987 року секретаріат ЦК ЛКСМУ приймає постанову „Про неформальні об'єднання молоді та заходи для запобігання їх антигромадської діяльності”. Згідно з нею, відділ пропаганди і агітації мав внести до секретаріату ЦК ЛКСМУ пропозиції з цього питання і після їх вивчення та збагачення фактичним матеріалом підготувати рекомендації для вдосконалення роботи комітетів комсомолу з неформальними об'єднаннями [24, арк. 5]. Наголошувалося також на необхідності спільно з зацікавленими організаціями вжити заходів для усунення і запобігання в цих об'єднаннях негативних проявів і забезпечення ідейно-політичного впливу на всі об'єднання молоді [24, арк. 80]. Щоб не допустити безконтрольної діяльності деяких неформальних молодіжних об'єднань, відповідним організаціям необхідно було створити ради таких об'єднань, а також ініціювати створення молодіжних формувань з охорони пам'яток історії і культури, навколишнього середовища [24, арк. 80].

Щодо так званих антисоціальних молодіжних об'єднань, то комсомольські функціонери чітко дотримувалися раніш визначеної позиції. До цієї групи 1987 року зараховували об'єднання, які стояли на несоціалістичних позиціях або відмовлялися від співпраці з комсомольськими комітетами. Комітети комсомолу одержали завдання роз'єднати і притягнути до відповідальності членів таких угруповань. Необхідно було роз'яснювати суть та наслідки їх діяльності, створювати навколо них обстановку суспільної нетерпимості [22, арк. 137]. На практиці для припинення діяльності таких об'єднань партійно-комсомольські структури часто зверталися за допомогою до силових структур, які, між іншим, дещо пом'якшили свої методи – зокрема, вже не притягали молодих людей до кримінальної відповідальності, а обмежувались „профілактикою” або притягненням за статтями адміністративного кодексу.

Значні проблеми комсомолові створювала діяльність Українського культурологічного клубу (УКК) при Будинку вчених АН України. І хоча головна мета його була суто культурологічною – вивчення й поширення знань про минуле і сьогодення української культури серед людей різного віку, соціальних прошарків та національностей, виховання в них національної поваги, почуття дружби і братерства між народами, його діяльність відразу набула політично-опозиційного характеру. Так, УКК одним з перших порушив питання про голодомор 1932 - 1933 років, вимагав легалізації УГКЦ, висунув вимогу звільнення усіх політичних в'язнів.

Члени УКК збирали підписи під листом до Президії Верховної Ради УРСР за удержавлення української мови, упорядкування могил відомих діячів української культури. Цій діяльності владні структури давали такі характеристики: „...розповсюджуються вигадки про історію республіки, національну політику КПРС, вживаються спроби перефарбувати „білі плями” нашої історії в „чорні” [19, арк. 66 - 67].

Цілком природно, активних членів Клубу почали „проробляти” в партійних і комсомольських організаціях. Влада стала вимагати повторної реєстрації клубу, зміни деяких положень його статуту, зокрема, внесення пунктів про обов’язкове дотримання марксистсько-ленінського світогляду і боротьби проти українського буржуазного націоналізму. У відповідь керівники УКК заявили, що „засади марксистсько-ленінської ідеології для них необов’язкові й неприйнятні”, а тому вносити цей пункт до свого статуту вони відмовилися [25].

Наприкінці 1987 та на початку 1988 року вже стало зрозуміло, що ситуація з неформальними молодіжними об’єднаннями виходить з-під комсомольсько-партійного контролю. Це було пов’язано з такими факторами:

1) з політизацією неформальних молодіжних об’єднань, яка включала: конституціональне усвідомлення власних прав і обов’язків, тобто входження в суспільне життя в якості соціально активного суб’єкта; вступ у політичні відносини з іншими суб’єктами суспільно-політичного життя; вироблення основних принципів теоретичної і практичної політичної діяльності; процес кількісного зростання об’єднань і збільшення сфери впливу на маси; консолідацію політичних суб’єктів;

2) з розчаруванням неформальних молодіжних об’єднань співпрацею з комсомолом. У зв’язку з цим 1988 року до ЦК КПУ повідомлялося, що комітети комсомолу на практиці не формують запитів молоді, не встигають реагувати на її захоплення. Частина комсомольських кадрів не володіє навичками роботи із самодіяльними об’єднаннями, не здатна вести дискусію з актуальних питань [27, арк. 77 - 78]. Невдоволення молоді контактами з комсомолом на загальносоюзному рівні підтверджували соціологічні дослідження, згідно з якими на початок 1989 року лише третина учасників неформального руху оцінювала контакти з комсомолом як конструктивну співпрацю, 28 % членів неформальних об’єднань вважали, що ВЛКСМ намагається підпорядкувати собі їх діяльність, 15 % були впевнені, що комсомольські органи мають намір заборонити їх об’єднання, 13 % були незадоволені ігноруванням їх діяльності комсомолом [28, с. 35];

3) зі зневірою молоді у політичних цінностях радянського суспільства та в авторитеті комсомолу, яку засвідчили соціологічні дослідження 1987 року, згідно з якими лише 32 % молоді вважали, що політичні цінності радянського суспільства уособлюють її інтереси [29, с. 18 - 19], тільки 6 %

комсомольців вважали, що у їх первинній організації повністю враховуються інтереси і потреби молоді, 43 % відзначали, що частково враховуються [30, с. 10]. Це, у свою чергу, орієнтувало молодь на відхід від офіційної ідеологічної доктрини і підтримку інших ідейно-політичних орієнтацій.

Серед заходів, які ще могли дещо врятувати ситуацію, мого бути визнання неформальних об'єднань повноправними суб'єктами суспільно-політичного життя. Проте влада не пішла на це. Розробка проекту закону „Про добровільні товариства, органи громадської самодіяльності та самодіяльні добровільні об'єднання”, яку здійснювало міністерство юстиції СРСР, тривала більше року, однак запропонований проект викликав шквал критики з боку науковців і громадськості. Серед основних його вад визначалися брак нормативних визначень понять зазначених об'єднань, ігнорування прав добровільних товариств на законодавчу ініціативу і висування кандидатів в депутати, а також винятково санкціонуючий порядок створення організацій [31]. У зв'язку з цим було вирішено доопрацювати законопроект, залучити до його обговорення громадськість. Було ясно, що „природа” проекту закону засвідчила всю парадоксальність ситуації: влада проігнорувала прагнення широких кіл громадськості до самоорганізації і не збиралася визнавати неформальні об'єднання повноправними учасниками суспільно-політичного процесу.

Не змінило ставлення до неформальної ініціативи й партійне керівництво, приймаючи 8 січня 1988 року постанову ЦК КПРС „Про подолання негативних тенденцій в діяльності деяких самодіяльних формувань”. Організуючи виконання цієї постанови, ЦК КПУ вимагав посилити критику „екстремістських” груп в ЗМІ, створити спеціалізовані групи для організаційного й ідейного впливу на неформальні об'єднання, провести наукове вивчення соціально-політичних проблем, пов'язаних з їх діяльністю [32, арк. 18 - 23]. Як засвідчила практика, ці заходи були паліативними і не могли вирішити проблеми взаємовідносин з неформалами; для цього необхідно було докорінно змінити підходи до неофіційних громадських ініціатив, виявити справжні причини їх появи.

Ще глибшої тріщини зазнав „диференційований підхід” до неформальних об'єднань з появою в 1988 - 1989 роках значної кількості опозиційних владі угруповань, активізацією та консолідацією їх діяльності та посиленням їх конфронтації з комсомолом. Об'єктивними причинами цих процесів стало відновлення діяльності Української гелісінської групи (УГГ) і створення Народного руху України за перебудову. Так, в 1988 році в Києві було створено молодіжні національно-культурницькі об'єднання „Спадщина” і „Громада”, які налагодили співпрацю з УКК та УГГ. Новостворені об'єднання швидко політизувалися.

Українська гелісінська група відновила свою роботу влітку 1987 року за активної участі В. Чорновола, Б. Гориня, М. Гориня, Я. Лесіва, П. Скочка,

В. Барладяну та інших. У березні 1988 року головою УГГ було обрано Л. Лук'яненка, який перебував на той час у засланні. Вже у липні 1988 року організація отримує нову назву – Українська гелсінська спілка і розробляє „Декларацію принципів Української гелсінської спілки” за активної участі в цьому процесі молодіжних об'єднань „Громада”, Товариство Лева та УКК. В Декларації було заявлено про появу опозиційної режимові політичної сили, яка наголошувала на необхідності перетворення СРСР на конфедерацію незалежних держав. Висувалися й вимоги передати владу демократично обраним Радам, надання українській мові статусу державної, створення республіканських військових формувань, звільнення політв'язнів, легалізації Української греко-католицької церкви та Української автокефальної православної церкви.

У жовтні 1988 року члени „Громади” звернулися до учасників пленуму ЦК КПУ з вимогою надати українській мові державного статусу, розширення її застосування в усіх сферах суспільного життя, створення українських військових формувань, припинення будівництва атомних станцій на території України, запровадження республіканського госпрозрахунку та економічного суверенітету України, усунення В. Щербицького з посади першого секретаря ЦК КПУ, скасування всіх привілеїв для партійної номенклатури [33, с. 463]. 13 листопада 1988 року члени „Громади” були серед організаторів першої санкціонованої 10-тисячної демонстрації в Києві, на якій Д. Павличко закликав громадськість до створення Народного фронту. Також у листопаді товариство взяло участь у публічному обговоренні програмної платформи Української гелсінської спілки.

Ці події спричинили початок розгромної кампанії проти об'єднання. В пресі було розміщено цілу серію статей, у яких „Громада” звинувачувалася в екстремізмі, зв'язках з „націоналістичними” УГС та УКК. З метою дискредитації об'єднання було навіть створено паралельну „Громаду”. В результаті найактивніші члени об'єднання створили товариство „Курінь”, яке намагалось продовжити діяльність „Громади”, але практично втратило свій вплив на молодь на початку 1989 року.

Як і раніше, безрезультатними були спроби влади чинити тиск на УКК. Клуб перебував під постійним контролем ЦК КПУ „як організація, що заперечує інтернаціоналістську ідеологію, принципи соціалізму та займає антиперебудовчі позиції” [34, арк. 16]. Продовжувалася критика діяльності клубу в пресі. В одній із статей у травні 1988 року, зокрема, твердилося, що „функціонери деяких, на зразок УКК, об'єднань замість того, щоб включитися у процес демократизації... свідомо стають на шлях конфронтації з властями...” [35]. Але подібні відгуки радше сприяли поповненню рядів клубу, аніж формуванню негативної суспільної думки про нього.

Значне занепокоєння комсомолу викликала й активна участь неформальних національно-демократичних молодіжних організацій у становленні Народного руху України за перебудову, історико-просвітницького товариства „Меморіал”, Товариства української мови ім. Т. Шевченка, екологічного громадського об'єднання „Зелений світ” тощо.

Політизація діяльності Товариства Лева та його зв'язки з УГС теж викликали протидію партійно-комсомольських структур. Конфліктна ситуація, яка остаточно зіпсувала відносини з владою, виникла у жовтні 1988 року, коли товариству було відмовлено у проведенні установчої конференції, на яку запрошувалися гості з прибалтійських Народних фронтів. Найбільше обурення молоді викликало те, що прибалтів, які приїхали на конференцію, на вокзалі зустріли співробітники КДБ і відвезли невідь куди [33, с. 456].

Не зміг протидіяти комсомол і створенню суто націоналістичних об'єднань молоді. У січні 1989 року у Львові за підтримки Українського християнсько-демократичного фронту (УХДФ) почала функціонувати молодіжна організація „Пласт”, яка, за твердженням А. Камінського, була організацією „самого УХДФ з виразним політичним профілем”. А власне Український християнсько-демократичний фронт, як стало відомо з окремих заяв і виступів у пресі його керівників, не тільки змагався за самостійну й соборну українську державу, а й вважав себе правою націоналістичною організацією, яка нав'язувала до традицій ОУН в минулому [33, с. 480]. Основними завданнями діяльності молодіжної організації було формування в молоді націоналістичного світогляду на основі вивчення історії ОУН-УПА та греко-католицької церкви. Аналогічна „Пластові” молодіжна група „Сокіл” виникла також на Волині. Влітку 1989 року постали Спілка української молоді (СУМ) та Спілка незалежної української молоді (СНУМ), діяльність яких швидко радикалізувалася.

В умовах активної і скоординованої діяльності опозиційних владі структур, з метою посилення організаційного і політичного контролю за самодіяльними формуваннями, ЦК КПУ 21 січня 1989 року рекомендував всім обласним, міським, районним комітетам партії забезпечити постійний ідейно-політичний вплив на всі об'єднання трудящих і молоді за інтересами. Було рекомендовано: підтримувати об'єднання з позитивними програмами та викривати екстремістськи налаштованих лідерів і організаторів самодіяльних об'єднань; проводити дискусії під керівництвом партійних працівників з актуальних проблем у суспільстві; практикувати направлення комуністів і комсомольців для роботи у самодіяльних формуваннях [36, арк. 10 - 11].

Згодом, 30 січня 1989 року, приймається постанова ЦК КПРС „Про заходи по протидії спробам антисоціалістичних елементів створити опозиційні КПРС політичні структури” [37, арк. 2]. Серед них –

налагодження персональної роботи з комсомольською і неспілковою молоддю, яка піддалася впливу „лідерів антигромадських угруповань, політичним демагогам і екстремістам”, надання практичної допомоги партійним і комсомольським організаціям Києва і Львівської області в посиленні ідейно-виховної роботи серед молоді, спрямування діяльності неформальних об'єднань у сферу охорони пам'яток історії та культури, збереження народних традицій, екології [38, арк. 12]. В такий спосіб державно-партійні структури намагалися відвернути молодь від активної політичної діяльності.

Було вирішено сприяти прискоренню розробки й затвердженню тимчасового положення про реєстрацію статутів самодіяльних громадських об'єднань в УРСР, в якому належало чітко визначити порядок створення і реєстрації неформальних організацій, вимоги до статутів і програмових документів, відповідальність за порушення встановлених правил [38, арк. 12]. Слід зазначити, що прийняття необхідного владі документа, з одного боку, значно полегшило б роботу партійно-комсомольських структур з „неформалами”, бо надавало б правові підстави для анулювання всіх неvigідних їм об'єднань. Але з іншого – влада усвідомлювала, що прийняття недемократичного положення спричинить спротив громадськості, а тому зволікала з прийняттям цього документа. Водночас значна частина науковців і представників громадськості вважала необхідним прийняття закону для оформлення широкого спектра неформальних об'єднань і громадянських ініціатив, в якому мають міститися жорсткі обмеження лише для вузького кола інтересів: пропаганда війни, національної ворожнечі, насильства. Але влада не прислухалася до цих думок, бо цілком слушно побоювалася втратити свої повноваження.

Вибори народних депутатів СРСР навесні 1989 року засвідчили чітку опозиційну орієнтацію частини неформальних молодіжних об'єднань. Такі об'єднання, як Товариство Лева у Львові, УКК, „Громада”, „Спадщина” у Києві, „Квітень”, „Шанс” у Харкові, під час виборчої кампанії активно підтримували опозиційних кандидатів. Це дало підстави владним структурам визначити ці молодіжні об'єднання екстремістськими. Зазначалося, що „вони використовують антирадянські гасла та заклики..., тенденційно трактують питання розвитку національної мови та культури”. Вимагають проголошення права на існування демократичної опозиції, багатопартійної системи, внесення до Конституції СРСР змін про добровільне входження в СРСР союзних республік в рамках конфедерації, дозвіл вільної пропаганди за відокремлення України від СРСР [34, арк. 76 – 77].

Характерно, що втрата контролю над суспільно-політичною ситуацією, загроза монопольному становищу КПРС у суспільстві змушували державно-партійні структури вдаватися до заходів силового тиску в

боротьбі з небажаними об'єднаннями. Так, 4 серпня 1989 року представники міліції і комсомольських організацій силовими методами ліквідували табір „Пласту”. Було конфісковано жовто-блакитний прапор, тризуб, інші речі. Характерно, що після ліквідації табору другий секретар міськкому ЛКСМУ В. Панкевич визнав участь у цьому комсомолу помилковою. Не менш жорсткою конфронтацією з владою характеризувалася робота другої екологічної експедиції „Дністер – Лев – 89” за участю Товариства Лева.

Аналізуючи взаємовідносини комсомолу з неформальними об'єднаннями, слід окремо охарактеризувати ситуацію в середовищі студентської молоді. При цьому варто зазначити, що причинами неформальної активності студентів було невдоволення як політикою влади взагалі, так і становищем вищої школи зокрема. До того ж серед частини студентської молоді були популярні ідеї політичного плюралізму, висловлювалися думки про створення альтернативних партій і молодіжних спілок, підтримувалася ідея створення Народного руху України. Не влаштовував студентів і процес перебудови вищої школи, якість викладання, особливо суспільних дисциплін, невирішеність соціально-побутових питань. З усіх студентів стаціонару, що навчалися у вузах України, близько 10 % брали активну участь у неформальних об'єднаннях [39, арк. 53 – 54].

Швидко знижувався в студентському середовищі авторитет комсомолу – 88 % опитаних студентів Києва і Львова були незадоволені роботою комсомольських бюро факультетів [39, арк. 54]. Щоб виправити ситуацію, бюро ЦК ЛКСМУ у травні 1989 року вимагав від комітетів комсомолу вищих навчальних закладів посилити роботу з розвитку студентського самоврядування, підвищення якості викладання, вирішення соціально-побутових питань, а також збереження пріоритету комсомолу [39, арк. 6]. Але суспільно-політичні процеси у ВНЗ вже набули неконтрольованого характеру, розпочалося створення альтернативних комсомолові масових студентських організацій.

В більшості ВНЗ України навесні 1989 року існували неформальні політизовані групи. 25 травня 1989 року оформилася студентська організація Львова – Студентське братство, головними завданнями якого були: боронити і захищати права й інтереси студентства, підвищувати його національну свідомість та громадську активність, підносити культурний рівень і поглиблювати знання, формувати демократичне мислення, плекати національні традиції й оберігати історичні пам'ятки. Об'єднання інтенсивно політизувалося і поширило свою діяльність на ВНЗ Києва, Івано-Франківська, Тернополя, Луцька, Харкова.

Студентські об'єднання виникали і в інших регіонах: Українська народна асоціація „Вільна хвиля” в Одеському політехнічному інституті, Лівий фронт незалежного студентства у Дніпродзержинську, осередок

„Друзів української мови” в Київському педагогічному інституті, „Клуб шанувальників української мови і літератури” в Чернівецькому університеті, об’єднання „Просвіта” в Ужгороді, „Громада” в Київському університеті. Постають і молодіжні філії та групи підтримки Народного руху України у ВНЗ.

Реакцією державно-партійних структур на ці процеси стала постанова Політбюро ЦК КПУ „Про протидію негативним процесам в середовищі студентської та учнівської молоді” від 8 серпня 1989 року. В ній стверджувалося, що посилюється намагання ідейно-шкідливих елементів і різних політизованих груп використовувати політичну активність студентської молоді в антисоціалістичних цілях. Непоодинокі випадки, коли неформальні студентські об’єднання підпадають під їх вплив. Частина студентів (Дніпропетровська, Києва, Кіровограда, Львова, Одеси, Сімферополя, Харкова) намагається вирішити свої проблеми за допомогою силових методів – бойкотів, пікетування, мітингів, страйків, голодувань [39, арк. 10, 45 – 46].

Та було очевидно, що комсомольські і партійні організації вже не мають впливу на студентське середовище. Восени комсомол не зміг успішно провести звітно-виборчі конференції і збори комсомольських організацій у ВНЗ. В політехнічному інституті Львова студенти зірвали таку конференцію [40]. А на комсомольських зборах фізичного факультету Київського університету було вирішено ліквідувати бюро комсомольської організації факультету і не обирати нового [41, с. 16].

Тим часом нові молодіжні організації набирали все більшої популярності. Згідно з опитуванням, проведеним серед студентів Львова наприкінці 1980-х років, абсолютна більшість юнаків і дівчат негативно оцінила діяльність комсомольських організацій, більше 60 % респондентів високо оцінили діяльність Студентського братства, понад 50 % – діяльність СНУМу [42, с. 21].

Останньою спробою відновити довіру до комсомолу стало створення студентських об’єднань, які фактично копіювали вже створені за ініціативою самих студентів. Так, влітку-восени 1989 року у Львові при обкомі комсомолу було створено Раду студентів Львівщини, цілі якої були майже ідентичними проголошеним раніше цілям Студентського братства [43]. Але такі об’єднання за характером організації та діяльності майже не відрізнялися від комсомольських комітетів, а тому не отримали популярності.

Процеси консолідації українського студентства висунули на порядок денний необхідність створення всеукраїнської студентської структури. Ідея створення такої організації – Української студентської спілки (УСС) виникла в середовищі київських студентів у серпні 1989 року. Вже 5 вересня було створено ініціативний комітет, з’являлися її філії в різних ВНЗ столиці. Установчий з’їзд Української студентської спілки відбувся

8 - 10 грудня 1989 року (167 делегатів з 13 міст). На з'їзді було затверджено Програмову декларацію, згідно з якою УСС визначалася як „незалежна громадська організація студентства, що веде активну діяльність, спрямовану на захист прав та інтересів студентів, розвиток автономії науки і культури, виховання національної української інтелігенції, демократизацію суспільства та встановлення суверенітету України” [41, с. 28, 64]. Однією з вимог декларації було скасування статті 6 Конституції СРСР про керівну роль Комуністичної партії. УСС задекларувала себе як громадська організація, яка, проте, претендувала на активну політичну діяльність. Це засвідчила подальша її діяльність [44, с. 44].

Отже, наприкінці 1989 року можна було констатувати, що комсомол втратив свій вплив на молодь. Ініціативу перебравли неформальні об'єднання, які отримали повноваження для презентації молодіжних інтересів у суспільстві. Функціонування цих двох полюсів молодіжного руху відбувалося паралельно. Комсомол, як представник офіційної молодіжної ініціативи, перебував у стані стагнації, тоді як на основі неформальних об'єднань зароджувалася нова, демократична модель молодіжного руху.

На закінчення спробуємо відповісти на запитання, чи могло співробітництво між комсомолом і неформальними об'єднаннями стати реальністю? Відповідь позитивна. Це було б можливо, якби комсомол поставився коректніше до об'єднань різних ідейно-політичних орієнтацій. З іншого боку, це було майже нереально в ситуації, коли управління комсомолом здійснювала КПРС, яка не допускала будь-яких ідеологічних відхилень у спілці. Проте навіть за таких умов були винятки. Наприклад, досить активним було співробітництво львівських обласного і міського комітетів комсомолу з неформальними об'єднаннями – Товариством Лева, СНУМом, Студентським братством. Також необхідно зазначити, що розуміння необхідності конструктивного діалогу з неформальними об'єднаннями все ж прийшло до офіційних структур, хоча з явним запізненням. Так, Комітет молодіжних організацій України звернувся до Народного руху за перебудову з пропозицією про співробітництво лише в середині лютого 1990 року – час вже було втрачено [45]. А якби вдалося налагодити співробітництво, то, цілком ймовірно, доля комсомолу була б іншою, йому б не довелося так швидко полишити політичну арену.

Висновки

Аналіз взаємовідносин комсомолу України і неформальних молодіжних об'єднань у 1985 - 1990 роках засвідчив, що державно-партійні структури, в тому числі й комсомол, не змогли налагодити конструктивну співпрацю з неформальними молодіжними об'єднаннями. На нашу думку, це було пов'язано з кількома факторами. По-перше, з самого початку було обрано неправильну тактику у роботі з цими об'єднаннями, яка

передбачала надання офіційним структурам домінуючої і контрольно-регламентуючої ролі стосовно неформальних об'єднань. Це унеможливило конструктивний діалог між сторонами. По-друге, не було вироблено цілісної концепції взаємовідносин між владою і „неформалами”, яка б визначала статус неформального об'єднання, його функції і межі втручання в його діяльність. Це дезорієнтувало владу на місцях, призводило до розходжень у діях на різних рівнях владної піраміди. По-третє, догматизм правлячих сил та неприйняття ідеологічних, політичних і соціальних інновацій, які пропонувалися неформальними об'єднаннями, виключали можливість досягнення консенсусу в суспільстві та загострювали кризові явища. До того ж, застосування адміністративно-репресивних методів впливу на всі неугодні владі об'єднання призводило до зниження авторитету влади в суспільстві та викликало потужний опір з боку учасників неформальних об'єднань.

Література:

1. **Головатий М. Ф.** Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення. – К.: „Наукова думка”, 1993. – 237 с.
2. **Корнієвський О. А.** Молодіжний рух в новітній історії України (друга половина 80-х – початок 90-х років): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.03 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1993. – 24 с.; **Головенько В. А., Корнієвський О. А.** Український молодіжний рух: історія та сьогодення. – К.: Наукова думка, 1994. – 111 с.; **Головенько В. А.** Український молодіжний рух у XX столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів). – Київ: А.Л.Д., 1997. – 160 с.
3. **Кулік В., Голобуцька Т., Голобуцький О.** Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження – К.: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. – 460 с.
4. **Бойко О.** Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 44 - 57; **Бойко О.** Не всі неформали вибиваються в люди // Віче. – 2003. – № 7. – С. 61 -65; **Бойко О.** Політичне протистояння офіційної влади та опозиції в Україні: основні прояви, характерні риси та особливості (літо 1989 р. – лютий 1990 р.) // Людина і політика. – 2003. – № 3. – С. 35 - 47.
5. **Левчук К. І.** Неформальний рух в Україні (1986 - 1988 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наук. праць. / За ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С. 167 - 173.
6. **Пашиніна Т. С.** Молодіжний рух в Україні в другій половині 50-х – 80-х рр. XX ст.: Автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний

педагогічний університет імені М. П. Драгоманова – К., 2004. – 19 с.

7. **Червонописький С.** Становлення „афганського руху” в УРСР (1980 - 1991 рр.) // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 66 - 81;
Червонописький С. „Афганська проблема” і політичний волонтаризм // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 87 -102; **Червонописький С.** Біля останньої межі // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4. – С. 82 - 98.

8. **Бабахо В. А., Левикова С. И.** Социально-политические аспекты молодежной субкультуры // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 1996. – № 2. – С. 35 - 44.

9. **Яницкий О. Н.** Экологическое движение России. Критический анализ. – М., 1996. – 216 с.

10. **Косарецкая С. В.** О неформальных объединениях молодежи / С. В. Косарецкая, Н. Ю. Синягина. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2004. – 159 с.

11. Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М.: Политиздат, 1989. – 352 с.

12. XX съезд Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи, 15 - 18 апреля 1987 г.: Стенографический отчет. Т. 2. – М.: Мол. Гвардия, 1987. – 415 с.

13. **Левичева В.** Неформальные самодеятельные объединения. Социологический очерк. – М.: Изд-во „Знание”, 1989. – 63 с.

14. **Червонописький С.** Становлення „афганського руху” в УРСР (1980 - 1991 рр.) // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 66 - 81.

15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1464.

16. **Ілляк Ф., Лисенко В.** „Афганці”. // Молода гвардія. – 1988. – 27 квітня.

17. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2446.

18. **Головенько В. А., Корнієвський О. А.** Український молодіжний рух: історія та сьогодення. – К.: Наукова думка, 1994. – 111 с.

19. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 20. – Спр. 3944.

20. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 3318.

21. **Вохминцева Г. М.** Неформальные молодежные объединения и органы управления: динамика отношений. // Неформальные объединения молодежи вчера, сегодня...А завтра? Сборник статей. – М.: Высшая комсомольская школа при ЦК ВЛКСМ, 1988. – С. 35 - 44.

22. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 18. – Спр. 1998.

23. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 18. – Спр. 2029.

24. ЦДАГОУ. – Ф. 7. – Оп. 18. – Спр. 1996.

25. **Дмитренко І. І.** Чого прагнуть „панове”? // Радянська Україна. – 1988. – 12 травня.

26. **Копань Л.** Нова генерація. Розмова з молодим політиком Олесем Донієм. // Київ. – 1992. – № 6. – С. 3 - 8.

27. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 3141.
28. **Левичева В. Ф.** Самодеятельное движение молодежи в русле гражданского диалога. // По неписаным законам улицы. – М.: Юрид. лит., 1990. – С. 29 - 45.
29. **Леванов Е. Е.** Общественно-политический потенциал молодежи: Дис. ... д-ра соц. наук в форме доклада: 22.00.05 / Академия общ. наук при ЦК КПСС. – М., 1990. – 26 с.
30. **Плакий С. И.** Молодежные группы и объединения: причины возникновения и особенности деятельности. – М.: О-во „Знание” РСФСР, 1988. – 40 с.
31. **Беляева Н.** После долгого запрета // Известия. – 1988. – 17 мая.
32. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1842.
33. **Камінський А.** На перехідному етапі. „Гласність”, „перебудова” і „демократизація” на Україні. – Мюнхен: Український вільний університет. Серія: Монографії, ч. 51., 1990. – 623 с.
34. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658.
35. **Тойма С.** На узбіччі. Про УКК без зайвих деталей і емоцій // Вечірній Київ. – 1988. – 26 травня.
36. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2555.
37. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2033.
38. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2035.
39. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2067.
40. **Шевчук Л.** Чи потрібна республіканська студентська конференція // Молодь України. – 1989. – 5 грудня.
41. **Доній О., Синельников О.** Історія УСС мовою документів і фактів (1989 - 1999). – К.: Смолоскип, 1999. – 324 с.
42. **Вентка Р. А.** Современные студенческие организации в вузах Украины // Молодежная политика: опыт, проблемы, перспективы. Материалы международной научно-практической конференции. Ч. 2. – К, 1992. – С. 19 - 23.
43. **Яворівський С.** Завдання на позавчора // Молодь України. – 1989. – 15 серпня.
44. **Алексеев Ю. М., Кульчицкий С. В., Слюсаренко А. Г.** Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985 -1999 рр.). – К.: „ЕксОб”, 2000. – 296 с.
45. **Романюк О.** Є конкретні пропозиції // Молодь України. – 1990. – 17 лютого.

Виборчі технології як мистецтво

Андрій Кудряченко,

доктор історичних наук, професор

Кочубей Л. О. Виборчі технології: політологічний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України): Монографія – К.: Вид-во „Юридична думка”, 2006. — 280 с.

У період трансформаційних зрушень в суспільстві вельми широке коло проблем постає у площині реальної практичної діяльності. З огляду на демократичні виміри, які сповнена рішучості запровадити Україна, імперативно постає проблема набуття якісно нових аспектів роботи законодавчої, виконавчої і судової гілок влади. Минулі роки висвітлили і системні вади, і неадекватну поведінку окремих представників державних установ та відомств. Все це спонукає до порушення і вирішення нагальних проблем підвищення ефективності діяльності всіх державних владних інститутів.

Виходячи саме з таких засад, вважаємо цілком слушним підхід кандидата історичних наук Л. Кочубей. Запропонована нею монографія покликана дати відповідь на питання: що слід робити для того, аби до парламентської діяльності були залучені високопрофесійні політичні лідери, які сприятимуть позитивним змінам у політичному розвитку нашої країни? Знайомство з монографією дає підстави стверджувати, що автор, з'ясувавши широке коло чинників цієї нагальної проблеми, рекомендує виважені шляхи її розв'язання.

Важливо, що Л. Кочубей ретельно вивчила як науковий, так і практичний доробок попередників, а це праці вітчизняних і закордонних авторів, та запропонувала власне бачення можливостей використання виборчих технологій, зокрема, у виборах до парламенту України. На думку авторки, і це є цілком виправданим підходом, виборчі технології – це мистецтво і спосіб вивчення електоральної мотивації. Поряд з цим у роботі виокремлюються питання розробки механізмів проведення виборчого процесу, які передбачають врахування певних психологічних підходів. Нині, коли Україна живе від виборів до виборів, це варто брати до уваги.

Підходів Л. Кочубей додає конструктивізму розгляд законодавства про вибори саме з позицій політико-правового унормування соціальної практики. Автор для більшої переконливості залучає у своїй аргументації

досвід проведення виборів не лише в Україні, а й в країнах розвинутої демократії.

Досить детально у праці висвітлено питання використання PR-діяльності під час виборів, політичної реклами, іміджевих виборчих технологій тощо. Це дає можливість комплексно вивчити питання щодо вдосконалення виборчих технологій у майбутніх виборчих кампаніях на вітчизняних теренах.

Як свідчить аналіз, автор слушно належну увагу приділила понятійному апарату виборчих технологій. Адже останнім часом, як добре відомо, у наукових публікаціях і в політичній практиці часто трапляється плутанина понять, семантичні заміни, а то й перекручення і недоречне їх використання. Все це досить негативно відбивається на концептуальному баченні проблеми.

У монографії приділено відповідну увагу проблемі дослідження електорального простору, можливостей впливу на нього за допомогою сучасних мас-медіа та інших методів. Це також додало роботі відповідного наукового і прикладного звучання, розширило можливості здійснення прогностичних передбачень і висновків.

Виграшною є і та частина матеріалів, в якій досліджується генеза та історія утвердження виборчих технологій. До цього логічно відноситься з'ясування автором особливостей перших професійних агенцій з проведення виборчих кампаній, відповідних моделей проведення виборів, еволюції формування виборчих систем у різних країнах світу. Все це, на нашу думку, надає дослідженню належної ґрунтовності і вагомості висновків, до яких доходить дослідниця.

Як побажання для подальшої роботи над темою, з нашої точки зору, може бути більш детальне висвітлення питань зарубіжної практики проведення виборів.

Оцінюючи монографію Л. Кочубей, слід визнати, що це солідний доробок, в ній ґрунтовно викладено порівняльні характеристики вітчизняних і зарубіжних виборчих технологій, особливості виборчих кампаній 1994, 1998, 2002 та 2006 років, зроблено відповідні прогнози.

Вихід монографії є своєчасним. Вона буде корисною як для політтехнологів, політиків, так і для наукового загалу, а також для широкої читацької аудиторії.

Книжкова полиця

Бутенко А. П. Еволюція поглядів М. Міхновського на українську державність та шляхи їх практичної реалізації: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2006. – 20 с.

Верховна Рада України: Інформаційний довідник / Авт.-упор.: В. О. Зайчук (відп. ред.), Ю. В. Ясенчук, А. В. Пивовар та ін. – Вип.3. – К.: Парламентське вид-во. – 2006. – 264 с.

Гребіневич О. М. Ціннісно-нормативна легітимація політичної системи: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук / Ін-т філософ. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2006. 20 с.

Давиденко В. В. Соціальний діалог у громадянському суспільстві. – Вінниця: ДП „Державна картографічна фабрика”, 2006. – 280 с.

Даніл’ян В. О. Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис. ... канд. філософ. наук / Харк. ун – т повітр. сил ім. І. Кожедуба. – Х. – 19 с.

Дерець В. А. Управлінські відносини в системі органів виконавчої влади та їх планове регулювання: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2006. – 20 с.

Карпенко В. О. Інформаційна політика та безпека: Підручник / К.: Нора-Друк, 2006. – 320 с.

Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: Підручник – К.: Кондор, 2006. – 477 с.

Кочубей Л. О. Вибірчі технології: політологічний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України): Монографія. – К.: ТОВ „Видавництво „Юридична думка”, 2006. – 280 с.

Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства / К.: Освіт книга, 2006. – 272 с.

Міжнаціональні відносини в Україні: питання інформаційного простору: Матеріали Всеукр. конф. / Бугаєв С. – К.: УНЦПД, 2006. – 72 с.

Місцеві вибори в Україні: проблеми правового регулювання / За ред. Ковриженка Д. С. – К.: ФАДА, ЛТД, 2006. – 136 с.

Морозова О. О. Особливості формування політичної культури молоді в умовах глобалізації: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ін – т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2006. – 19 с.

Офіцинський Р. А. Державотворчий процес в Україні 1991 – 2004 рр. (на матеріалах періодики Заходу): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Ужгород. нац. ун-т. – Ужгород, 2006. – 36 с.

Політичні інститути та процеси в умовах трансформації українського суспільства: Навч. посіб. / За заг. ред. Пойченка А. М., Ребкала В. А. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2006. – 416 с.

По той бік розуміння: Україна та Європа після Помаранчевої революції”: Збірник наукових статей / За заг. ред. Гейра Флікке та Сергія Кисельова // За матеріалами міжнародного наукового семінару „Перед визнанням: Україна та Європа після Помаранчевої революції”, Київ – НаУКМА – 30 вересня 2005 року. – К.: Атіка, 2006. – 228 с.

Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку / За заг. ред. Тищенко Ю. – К.: Укр. незалеж. центр політ. дослідж., 2006. 332 с.

Ротовский А. А. Системный PR / Днепропетровск: Баланс Бизнес Бук, 2006. – 256 с.

Сарнацький О. П. Царизм та українські політичні партії (1900 – 1917 рр.): Монографія / Запоріжжя: ЗНТУ, 2006. – 709 с.

Скрипнюк О. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / К.: Логос, 2006. – 368 с.

Соловйова В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917 – 1921 рр.: Монографія / К.; Донецьк: І-нт історії України, 2006. – 394 с.

Стьо́пін А. О. Синергетичні виміри розвитку України: історія і сучасність: Монографія / Одеса: Астропринт, 2006. – 156 с.

Ткач О. І. Модернізація політичних систем країн Латинської Америки (політологічний аналіз): Монографія / – К.: Ніка-Центр, 2006. – 312 с.

Циганов В. В. Політична безпека і безпечна політика: складові, ознаки, стан, тенденції / К.: Ніка- Центр, 2006. – 112 с.

Уотсон Т., Нобл П. Методы оценки деятельности PR-подразделения компании / Днепропетровск: Баланс Бизнес Букс, 2006. – 256 с.

Федуняк С. Г. Політичний вимір системи безпеки євроатлантичного простору і нових незалежних держав: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук / Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. – К., 2006. – 36 с.

Шумунова Д. Д. Релігійні конфлікти в умовах глобалізації: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 17 с.

Вийшов у світ № 5 (19) журналу „Соціальна психологія”

„Історична соціологія та соціальна психологія: можливості міждисциплінарних досліджень” – тема статті кандидата історичних наук А. Мартинова, якою відкривається черговий номер журналу.

Актуальні питання політичної психології порушуються в статті доктора соціологічних наук О. Донченко „Психологічний невроз „пуер етернус”.

Рубрика „Економічна психологія” представлена статтями доктора філософських наук В. Москаленко „Особливості соціально-психологічних чинників економічної культури особистості” та аспіранта Житомирського державного університету ім. І. Франка М. Кушнерчук „Вплив батьківських сценаріїв на економічну свідомість”.

В журналі оприлюднено, зокрема, розвідки кандидата психологічних наук Г. Дьяконова „Концепція діалогу М. Бахтіна – основа екзистенційно-онтологічної психології”, кандидата психологічних наук М. Тоби „Мотиви нормативної поведінки студентів”, кандидата психологічних наук Ю. Лановенко „Екзистенціальний зміст суб’єктного аспекту юнацької кризи”, кандидата психологічних наук В. Зливкова „Проблема особистісної та професійної самоідентифікації в сучасній психології”, кандидата психологічних наук О. Петрунько „Статева просвіта в умовах загальноосвітньої школи” та низку інших.

Редакція сподівається, що читач зацікавиться також статтями науковців і практичних психологів, розміщеними в розділах „Соціалізація особистості”, „Професійна компетентність”, „Релігійна психологія”, „Спортивна психологія”, „Практична психологія”, „Методика”.

Наступне число журналу вийде в листопаді 2006 року.